

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının redaksiya heyəti**

Baş redaktor

Sakit YAQUBOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Ziyad SƏMƏDZADƏ

iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Şahin SADIQOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Ədalət MURADOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Vahid NOVRUZOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Nazim İMANOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Süleyman QASIMOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Tahir BUDAQOV

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Azər ƏMİRASLANOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mehman TAĞIYEV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Saleh MÖVLAMOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, məsul katib

Aleksey PONOMARENKO

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Rusiya Federasiyası)

Roumen VESSELİNOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Amerika Birləşmiş Ştatları)

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalının
rubrikaları**

Statistikanın inkişaf
strategiyası
və taktikası

Statistik təsnifatlar,
standartlar və
registrlər

Statistik müşahidə
metodları

Statistik məlumatların
toplanması, işlənməsi,
saxlanması və yayıl-
ması texnologiyası

İnformasiya şəbəkəsi,
məlumat bazası,
məlumat bankları

Statistik informasiya
sisteminin
təkmilləşdirilməsi

Milli Hesablar
Sistemi

Statistik tədqiqatlar

Statistika sahəsində
beynəlxalq əməkdaşlıq

Statistika:
xronika, informasiya

Bibliografiya:
yeni nəşrlər

Oxucuların rəy
və təklifləri

Statistika:
rəsmi sənədlər

Statistika:
metodoloji təminat
(metodoloji əlavələr)

Statistika:
faktlar və proqnozlar
(statistik əlavələr)

Mündəricat

səh.

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR

Maqsud Quliyev

Azərbaycanın yaşıl enerji diskursunun təhlili: yaşıl enerjinin həqiqi çaraları..... 4

Nərgiz Hüseynova

Emal sənayesinin inkişafı şəraitində innovasiya klasterlərinin yaradılması prioritetləri..... 14

METODOLOGİYA

Mehriban Əskərova, Nərmin Qibləliyeva

İri yaşayış məntəqələrində bərk istehsal və məişət tullantılarının ətraf mühitə və insan sağlamlığına təsiri..... 24

Hidayət Rəhimov

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqinin təkmilləşdirilməsinə yönələn iqtisadi yanaşmalara qlobal baxış..... 32

Rəşad Mustafayev

Fiskal siyasətdə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi..... 40

Murad Mehdiyev

Azərbaycanda kredit bazarının tənzimlənməsi mexanizmi..... 50

Kənan Musayev

Beynəlxalq təcrübədə iqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya..... 58

Vüsal Nəzərov

Veksellərin dövriyyəsi investisiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi və Azərbaycan emal sənayesinin inkişaf mənbəyi kimi..... 68

Yusif Nəcəfzadə

Dövlətin xüsusi iqtisadi zonaları maliyyələşdirməsi; xarici kapitalın xüsusi iqtisadi zonaların maliyyələşməsində rolu..... 76

Fuad Məmmədov

Azərbaycanda xarici ticarət sektorunda aparılan islahatlar və onların nəticələri..... 84

2023-CÜ İL ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

Makroiqtisadi göstəricilər..... 94

Ümumi Daxili Məhsul istehsalı..... 96

Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər..... 96

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin dəyəri..... 97

Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin məhsullar üzrə strukturu..... 98

İqtisadiyyata kredit qoyuluşu..... 98

Dövlət büdcəsinin gəlirləri..... 98

Dövlət büdcəsinin xərcləri..... 99

Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi..... 99

Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi..... 100

Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri..... 100

İxrac olunan mühüm növ məhsullar..... 101

İdxal olunan mühüm növ məhsullar..... 102

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları..... 103

UOT: 338

DOI: 10.338.70/2413-6557-2024-10-1-4-13

AZƏRBAYCANIN YAŞIL ENERJİ DİSKURSUNUN TƏHLİLİ: YAŞIL ENERJİNİN HƏQİQİ ÇALARLARI

Maqsud Quliyev

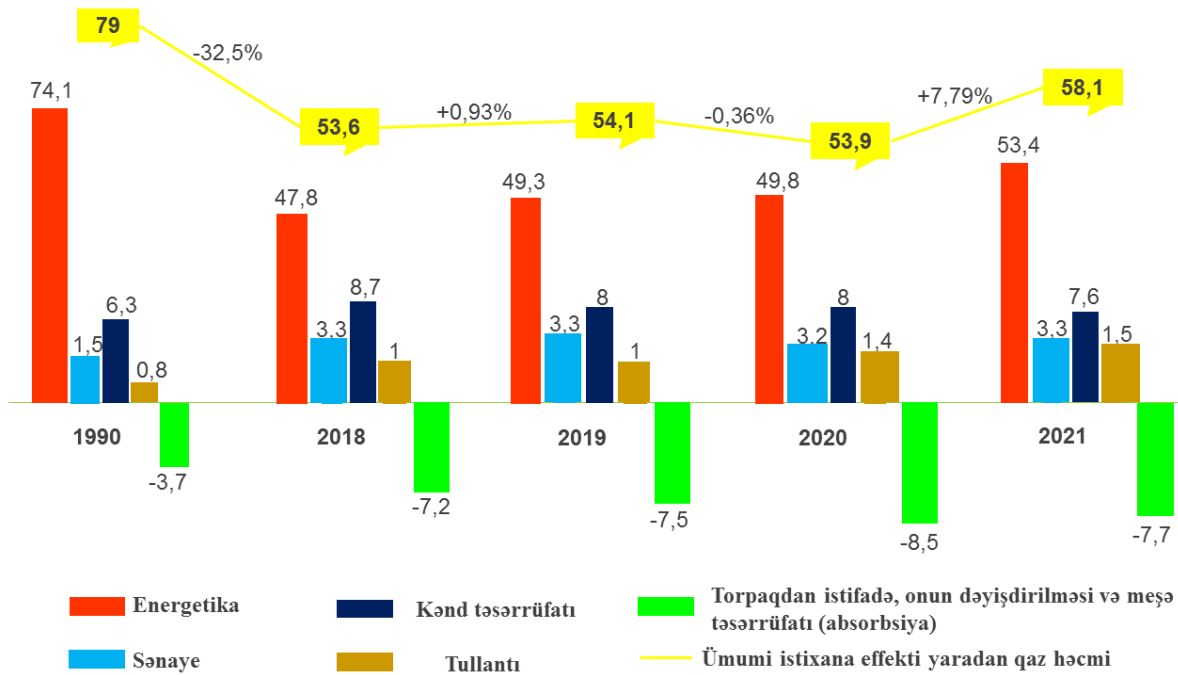
*Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
Az 1106, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi, 93
e-poçt: maqsud226@mail.ru*

Açar sözlər: yaşıl enerji, İEYQ, hidrogen, emissiya, günəş enerjisi, külək turbini

Ключевые слова: зеленая энергия, GHG, водород, выбросы, солнечная энергия, ветряная турбина

Keywords: green energy, GHG, hydrogen, emissions, solar energy, wind turbine

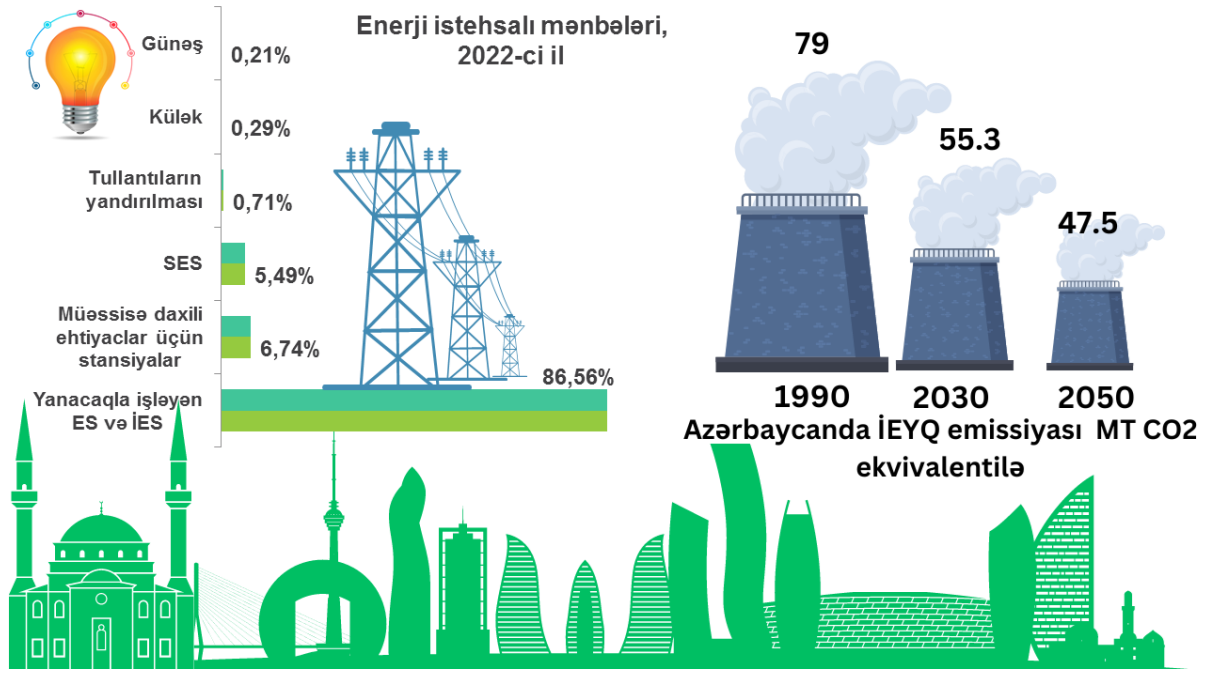
Yaşıl enerjiyə keçid ilə bağlı çağırışlar qlobal səviyyədə sürətlənməkdədir. İnkişaf etmiş ölkələrdə artıq sıfır emissiya, yaşıl inkişaf, yaşıl artım şüarları ilə bağlı plan və proqramlar hazırlanır və gələcəyə yönəlik hədəflər müəyyənləşdirilməkdədir. Neft-qazla zəngin ölkələrdən olan və Pan-Avropa qaz təminatçısı sayılan Azərbaycan Respublikası da bərpa olunan enerji sahəsinin inkişafı üçün müəyyən strategiyalar həyata keçirməkdədir. Ölkəmizin 2030-cu il üzrə qəbul olunan beş milli prioritetindən biri yaşıl enerjinin inkişafı və yaşıl artıma nail olmaqdır. Bununla dövlətimiz iqlim dəyişmələri üzrə qlobal çağırışları rəhbər tutaraq istixana effekti yaradan qazların (İEYQ) həcmnin azaldılmasını planlaşdırır. 2024-cü ildə ölkəmizdə iqlim dəyişmələri üzrə dünyanın ən mötəbər konfransı sayılan “COP 29”-un keçirilməsi və həmin ilin dövlətimiz tərəfindən “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan olunması Azərbaycanın bərpa olunan enerji sahəsinə xüsusi diqqətini göstərir. Azərbaycanda İEYQ qazların ümumi həcmi sektorlarla birgə şəkil 1-də göstərilmişdir.

Şəkil 1. Azərbaycanda İEYQ emissiyası sektorlar üzrə, milyon ton CO₂ ekvivalenti ilə [1]

Şəkil 1-ə əsasən görünür ki, Azərbaycanda əsas İEYQ emssiyası energetika sektoruna məxsusdur və ardıcılıq kənd təsərrüfatı, sənaye və tullantılardır. 1990-2018-ci illər arasında müqayisə onu göstərir ki, ümumi İEYQ emissiyası 32.5% azaldılmışdır – 1990-cı ildəki 79 milyon tondan 53.6 milyon ton CO₂ ekvivalentə enmişdir. 2018-2020-ci illər arasında xəfif artıb-azalmalar baş vermiş və 2021-ci ildə total İEYQ səviyyəsi 7.79% artaraq 58.1 milyon tona yüksəlmişdir. Ümumilikdə 1990-2021-ci illər üzrə sektorlar üzrə emissiya həcmi energetika sahəsində 74.1-53.4, sənaye 1.5-3.3, kənd təsərrüfatı 6.3-7.6 və tullantılarda isə 0.8-1.5 milyon ton arasında dəyişmişdir. İEYQ qaz emissiyasının absorbsiyası bu illər aralığında yaşıllaşdırma işləri, ətraf mühitin qorunması üzrə aparılan siyasətə uyğun sürətdə artmış və 3.7 milyon tondan 7.7 milyona qalxmışdır.

Ölkəmizin enerji istehsalının stansiyalar üzrə payı şəkil 2-də ətraflı göstərilmişdir.

Şəkil 2. Azərbaycanda enerji istehsalı mənbələri və 2050-ci il emissiya hədəfi [1, 2, 10]

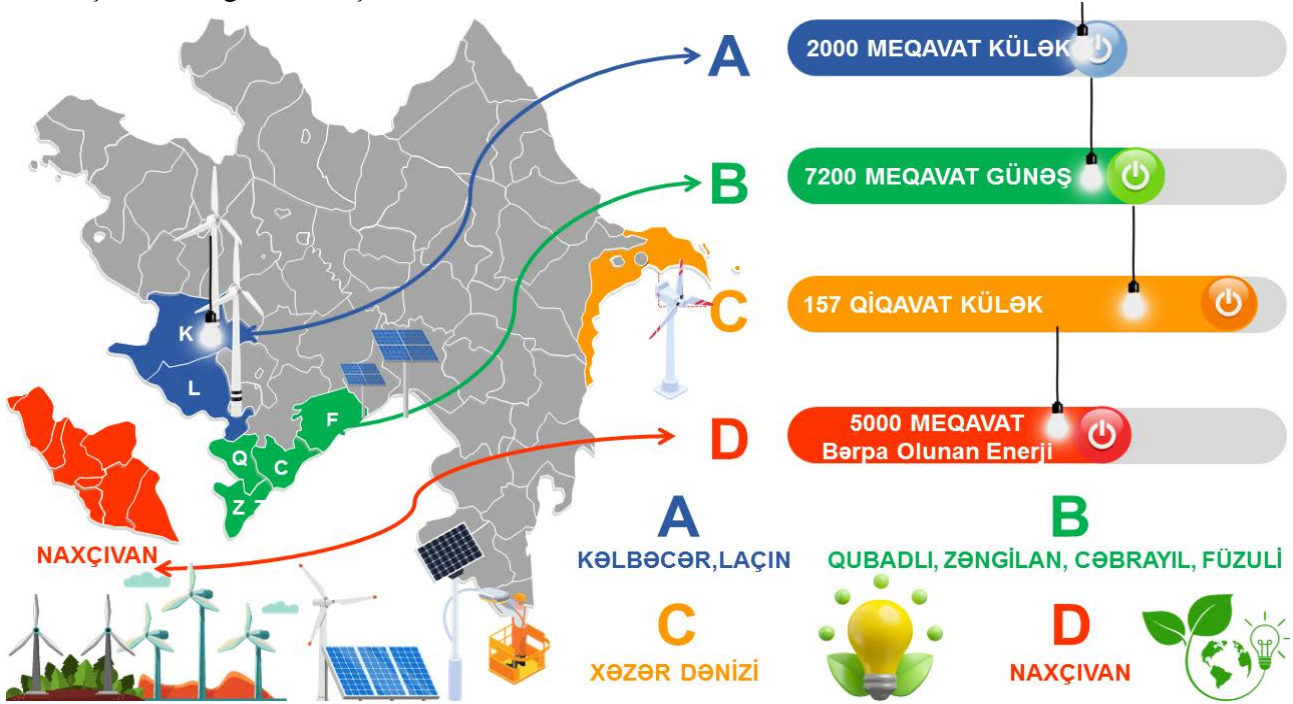
Şəkil 2 göstərir ki, ölkəmizdə 2022-ci il üzrə enerji istehsalının (29039.8 milyon kilovat-saat) 86.56%-i yanacaq ilə işləyən elektrik stansiyaları və İES-lərə məxsusdur. Bu xüsusda qeyd etmək lazımdır ki, təkcə Mingəçevir şəhərində yerləşən “Azərbaycan” İES 2400 meqavat gücə sahibdir və ölkənin enerji təminatının 30.1%-ni özündə cəmləşdirmişdir. Azərbaycanda yanacaq ilə işləyən stansiyalar əsasən təbii qazdan istifadə edir və təbii qazdan istifadə ilə enerjinin əldə olunması zamanı CO₂ emissiya olunur. Növbəti iri paya malik enerji istehsalı müəssisə daxili ehtiyaclar üçün yanacaq vasitəsilə elektrik enerjisi istehsal edən stansiyalardır və 6.74% xüsusi çəkiyə sahibdir. Su elektrik stansiyaları (SES) 5.49%, tullantıların yandırılması 0.71%-lə ümumi enerji istehsalında paya malikdirlər. Külək və günəş kimi bərpa olunan enerji növləri birlikdə ümumi enerji istehsalının 0.50%-ni ehtiva edir, külək enerjisi 0.29%, günəş enerjisi isə 0.21% çəkiyə sahibdir.

İEYQ emissiyalarının azaldılması əvvəldə qeyd olunduğu kimi aktual əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan da bu istiqamətdə müəyyən hədəflər formalaşdırmışdır. Belə ki, 2030-cu ilə kimi alternativ və bərpa olunan enerjinin qoyuluş gücü ümumi enerji sisteminin 30%-nə çatdırılmalıdır [12]. Paris İqlim Sazişini ratifikasiya edən dövlətimiz İEYQ emissiya həcmi 1990-cı ildəki səviyyə ilə müqayisədə 2030-cu ilədək 35% azaltmağı məqsəd qoymuşdur. 2021-ci ildə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə çərçivəsində Azərbaycan dövləti emissiya səviyyəsini 2050-ci ilədək 40% azaltmağı könüllü öhdəlik olaraq üzərinə götürmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda enerji istehsalının böyük hissəsi istilik elektrik stansiyalarının (İES) üzərindədir. İqlim dəyişikliyinə dair qlobal öhdəliyə müvafiq surətdə yuxarıda qeyd olunduğu kimi İEYQ emissiyası istiqamətində hədəf göstəricilər müəyyənləşdirilmişdir. Bu hədəf göstəricilərə əsasən şəkil 2-də göstəriləni kimi ölkəmiz emissiya həcmi 1990-cı ildəki 79 milyon ton səviyyəsindən 35% azaltmağı, yəni 2030-cu ilədək

emissiya həcmi 55.3 milyon ton CO₂ ekvivalentində, 2021-ci ildə götürülən könüllü öhdəliyə əsasən 2050-ci ilə kimi 47.4 milyon ton CO₂ səviyyədə saxlamağı hədəfləmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, ölkəmizdə elektrik enerji istehsalında kömürdən istifadə edilmir.

Azərbaycanın yaşıl enerji siyasəti

Azərbaycanda enerji təhlükəsizliyinə tam sürətdə nail olunub. Bərpa olunan enerji resurslarının potensialı isə ölkə ərazisində olduqca böyükdür. Nəhəng neft-qaz layihələri icra edərək Pan-Avropa enerji təchizatçısı statusu alan Azərbaycan yaşıl enerji aspektindən də öz tərəfdaşları üçün “yaşıl tərəfdaş” ola bilər. Bərpa olunan enerji xüsusunda ölkəmizin potensialı barədə daha ətraflı Şəkil 3-də göstərilmişdir.

Şəkil 3. Azərbaycanda yaşıl enerji potensialı [4, 11]

Şəkil 3-ə əsasən görünür ki, Azərbaycanda ən böyük yaşıl enerji potensialı külək enerjisində məxsusdur və Xəzər dənizində 157 qıqavat gücündə enerji mövcuddur. Müqayisə üçün Şotlandiyanı götürsək orada dənizdə külək enerji potensialı 28 qıqavatdır. Bu müqayisə özü sübut edir ki, Avropaya yaxın regionda yerləşən ölkəmiz nə dərəcədə böyük potensiala sahibdir. İşğaldan azad edilmiş Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında ümumilikdə 9200 meqavat gücündə külək və günəş enerjisi, daha detallı şəkildə göstərsək Şərqi Zəngəzura daxil olan Kəlbəcər və Laçın rayonlarında 2000 meqavat külək, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl rayonları Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan Füzuli rayonu ilə birgə 7200 meqavat günəş enerjisi enerjisi potensialına sahibdir. Bu ərazilərdə hazırda sıfırdan yenidənqurma işləri həyata keçirilir və region “sıfır emissiya” zonası elan edilmişdir [4]. Yaşıl enerji Azərbaycanda işə salınmış ərazilərdə aktiv istifadə vəziyyətinə gətiriləcəkdir. Naxçıvan regionunda isə 5000 meqavatadək günəş enerjisinin qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Qeyd olunan rəqəmlər ölkəmizin yaşıl enerji sahəsində potensialından xəbər verir. Hazırda Naxçıvan ərazisində 1500 meqavat həcmində külək və günəş enerjisi layihələrinin icrası həyata keçirilir və onun təxminən 70%-nin (1000 meqavat) ixracı qarşıda duran hədəflər sırasındadır [5]. Naxçıvan ölkəmizin Türkiyə ilə sərhəddində yerləşdiyindən həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda istehsal olunacaq enerjinin qarşılıqlı ötürülməsi bu regionda mümkündür. Naxçıvanda əldə olunacaq yaşıl enerjinin, ixrac ölkəsinin də Türkiyə olacağı gözlənilir. Bundan əlavə Türkiyə üzərindən Avropaya enerji ötürülməsi də mümkün olacaqdır. Bu regionda olan problemlərdən biri Naxçıvanın Azərbaycanın əsas hissəsi ilə quru bağlantısının olmamasıdır. Ona görə də bu regionun hələ təbii qazla təminatı 2005-ci ildən İranla qaz mübadiləsi sayəsində təchiz olunmuşdur. 2023-cü ilin sentyabrında Azərbaycanla Türkiyə arasında əldə olunan razılaşmaya əsasən Türkiyə ərazisindən – İğdırın Naxçıvana qaz boru kəməri çəkiləcək və bu

region Türkiyənin qaz şəbəkəsinə qoşulacaqdır. İllik həcm müqaviləyə əsasən 500 milyon kubmetr təşkil edəcəkdir [5].

Yaşıl enerjiyə keçid üçün artıq bir sıra addımlar atılmaqdadır. Dövlətimiz bu sahədə iri beynəlxalq şirkətləri cəlb etmək üçün əməli-praktiki siyasət yürüdür. Artıq bərpa olunan enerji sahəsində bir neçə iri beynəlxalq şirkətlə müqavilələr imzalanmışdır (bax: cədvəl 1). Energetika sahəsinin dövlətsizləşdirilməsi, təbii inhisar şəraitindən rəqabət şəraitinə keçidin təşviqi məqsədilə işlər görülmüşdü.

Cədvəl

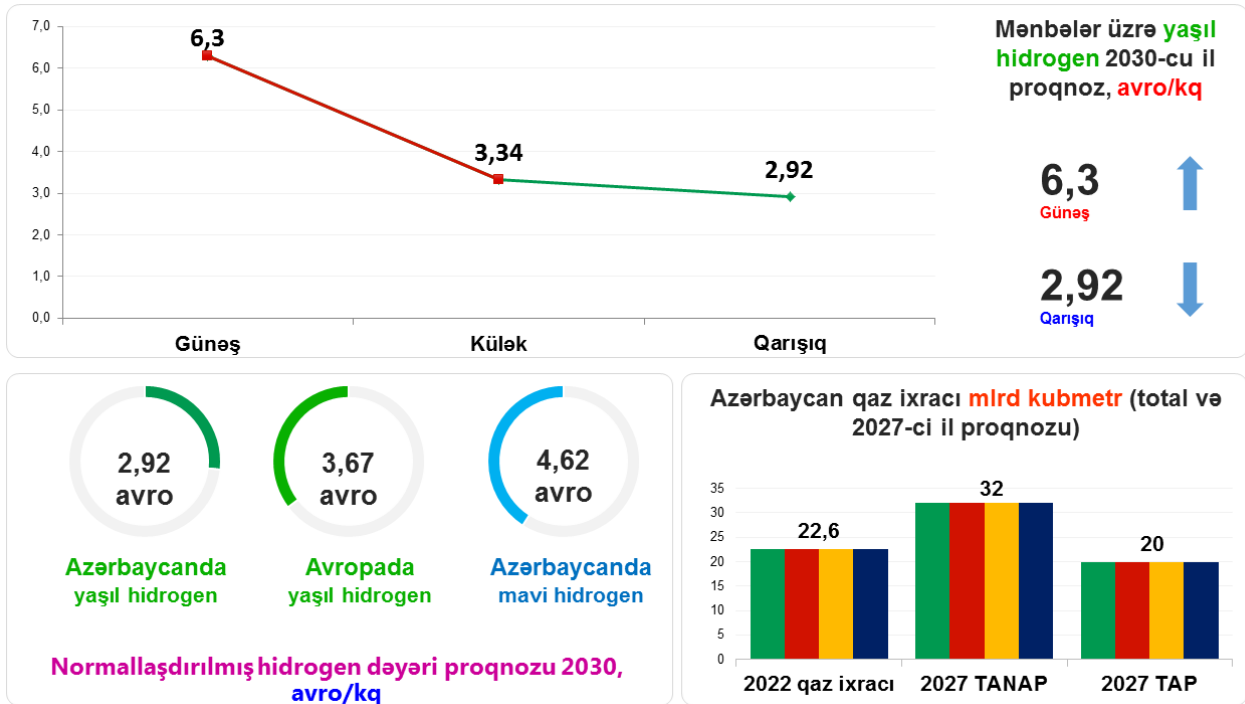
Azərbaycanda yaşıl enerjiyə investisiya qoyacaq şirkətlər [11]

Şirkətlər	Günəş enerjisi	Quruda külək	Dənizdə külək
Masdar	150 MVt (Naxçıvanda)	1 QVt	2 QVt
	1 QVt		
	230 MVt Qaradağ layihəsi		
Nobel Energy Management	400 MVt (Naxçıvanda)		
ACWA Power		1 QVt	1.5 QVt
TotalEnergies	250 MVt (Naxçıvanda)	250 MVt	
China Gezhouba Group Overseas Investment	2 QVt bərpa olunan enerji layihələri		
Notus	70 MVt (Naxçıvanda)		
Fortescue Future Industries	12 QVt bərpa olunan enerji və yaşıl hidrogen istehsalı		
bp	240 MVt (Cəbrayıl)		
Czech Engineering	Günəş enerji layihəsi		
SOCAR-ACWA Power	Batariya enerji saxlama sistemi		

Yuxarıdakı cədvəldə yaşıl enerjiyə sərmayə yatıracaq şirkətlərin siyahısı əks etdirilmişdir. Masdar şirkətinin ölkəmizin yaşıl enerji potensialının realizəsində çox önəmli rol oynadığı görünməkdədir. Bir sıra layihələrin tikintisinin icrası Masdar şirkəti tərəfindən artıq həyata keçirilir və cədvəldən göründüyü kimi 150 meqavat (MVt) Naxçıvanda, 230 MVt Qaradağ layihəsi və 1 qiqavat (QVt) günəş enerji layihələri, bununla bərabər 1 QVt quruda külək və 2 QVt dənizdə külək enerji layihələrinin icrası barədə müqavilələr imzalanmışdır. ACWA Power şirkəti külək enerjisinə yatırımı hədəfləyir. Belə ki, 1QVt quruda, 1.5 QVt dənizdə külək enerjisi realizə olunacaqdır. Fransanın Total Energies şirkəti 250 MVt quruda külək ,250 MVt günəş enerjisində (günəş enerjisi Naxçıvan üçün nəzərdə tutulub) sərmayə yatıracaq. Nobel Energy Management Naxçıvanda 400 MVt, Notus şirkəti 70 MVt günəş enerjisi layihəsini icra etməyi planlaşdırır. Azərbaycanın neft-qaz sənayesində aparıcı rola sahib olan BP şirkəti ölkəmizin yaşıl enerji sektoruna da investisiya qoymaq üçün müqavilə imzalayıb. Layihə hələlik tam təsdiq olunmasa da BP şirkətinin Cəbrayıl rayonunda (Şərqi Zəngəzur) 240 MVt gücündə günəş enerjisi üçün qiymətləndirmələr apardığı məlumdur. China Gezhouba Group Overseas Investment şirkəti 2 QVt yaşıl enerji, Czech Engineering günəş enerjisi layihələrinə investisiya qoymaq barədə müqavilələr imzalamışdır. Fortescue Future Industries şirkəti isə ən nəhəng həcmdə 12 QVt gücündə bərpa olunan enerji və yaşıl hidrogen istehsalını nəzərdən keçirir və bu istiqamətdə müvafiq müqavilələr imzalanmışdır.

İndiki dövrdə hidrogenin alternativ yanacaq kimi istifadəsi düşünülür. Hidrogenin bir sıra növləri vardır. Mavi hidrogenin istehsalında elektrolizlər üçün enerji təbii qazdan əldə olunur və bu karbon emissiyalı olduğu üçün sərfəli hesab olunmur. Boz hidrogen də mavi hidrogen kimi təbii qazdan əldə olunur, lakin aradakı fərq isə karbon dioksidin yan məhsullarının yeraltı anbarlarda saxlanmamasıdır ki, nəticədə atmosfərə xeyli çirkləndiricilər buraxılır. Yaşıl hidrogen isə bərpa olunan enerji növlərindən istifadə ilə elektrolizlərin suyu və oksigeni ayırması ilə hidrogen istehsalına əsaslanır [8]. Azərbaycanın da bərpa olunan enerji potensialının nəhəngliyi nəzərə

alınarsa yaşıl hidrogenin istehsalı və Avropaya ixracı mümkündür. Yaşıl hidrogenin 2030-cu il üzrə həm Azərbaycan, həm də Avropa üçün normallaşdırılmış dəyər proqnozu Azərbaycanın qaz ixrac həcmi ilə birlikdə şəkil 4-də göstərilmişdir.

Şəkil 4. Hidrogen istehsalının normallaşdırılmış dəyəri və qaz ixrac həcmi proqnozları [9]

Hələ Avropa İttifaqının müşahidəçiliyi altında 2022-ci ildə Azərbaycandan Gürcüstana, Qara dənizin dibi ilə Rumıniya və Macarıstana yaşıl enerji xəttinin çəkilişi barədə sazişə imza atılmışdır [13]. Yaşıl tərəfdaşa çevrilən Azərbaycan Avropaya uzanan qaz kəmərlərinə sahibdir. Doğrudur, trilyon kubmetrlə qaz ehtiyatına sahib ölkə qarşıdakı illərdə öz təbii qaz coğrafiyasını genişləndirmək əzmindədir. Ancaq tədqiqatlar sübut edib ki, qaz kəmərlərini hidrogen ixracı üçün yenidən formalaşdırmaq və ya təbii qazla hidrogenin qarışıq surətdə ötürülməsi mümkündür. Yaşıl hidrogenin inkişaf etdirilməsi və ixracı bu yöndə ölkəmiz üçün mümkün görünür.

Şəkil 4-ün əks etdirdiyi statistikaya görə hesablanan proqnozlar onu göstərir ki, Azərbaycanda yaşıl hidrogen istehsalı kiloqramı üzrə 2.92 avro, Avropada 3.67 avro təşkil edə bilər. Qiymət fərqi ölkəmizdə yaşıl hidrogenin Avropadan daha ucuz başa gəldiyini göstərir. Nəhəng qaz resurslarına baxmayaraq mavi hidrogenin istehsal qiymətinin 4.62 avro həcmində yüksək proqnozlaşdırılmasının səbəbi təbii qazdan ayrılan CO₂ qazlarının tutulma xərcləri və həmçinin onlar üçün anbarlara ehtiyaca görədir.

Ümumilikdə hesablanmış 2030-cu il proqnozlarına görə günəş, külək və qarışıq formadan istifadə etməklə yaşıl hidrogenin istehsal xərci belədir: günəş enerjisindən 1 kq hidrogen 6.3 avro, külək 3.34 avro və qarışıq forma 2.92 avro. Azərbaycanın külək enerjisi baxımından nəhəng potensialı mövcuddur və külək enerjisi ilə yaşıl hidrogen istehsalı daha məqbul görünür. Xüsusilə Azərbaycanın dəniz qonşusu Qazaxıstanın 2030-cu ildən Avropaya 2 milyon ton yaşıl hidrogen ixracı da nəzərə alınarsa o zaman ölkəmizdə iri hidrogen istehsalı yeni bir dəhlizin – Yaşıl Hidrogen İpək Yolunun yaranmasına gətirib çıxara bilər. Hidrogen üçün Azərbaycandan keçməklə Avropaya kəmərlə çəkilişi mümkün variantlardan biridir.

Avropaya uzanan iri meqa layihə - Cənub Qaz Dəhlizi Avropanın 4-cü enerji arteriyası adlanır. Trans-Anadolu (TANAP) və Trans-Adriatik (TAP) kəmərlərinin ötürücülük həcmi hazırda genişləndirilir. 2027-ci ildə TANAP-la 32 milyard, TAP ilə 20 milyard kubmetr qaz ixracı planlaşdırılır. Bu həm də Azərbaycanın Avropa İttifaqı qarşısında götürdüyü öhdəliyə müvafiq surətdə həyata keçirilir.

Yaşıl enerji həqiqətən tamamilə yaşıldırımı?

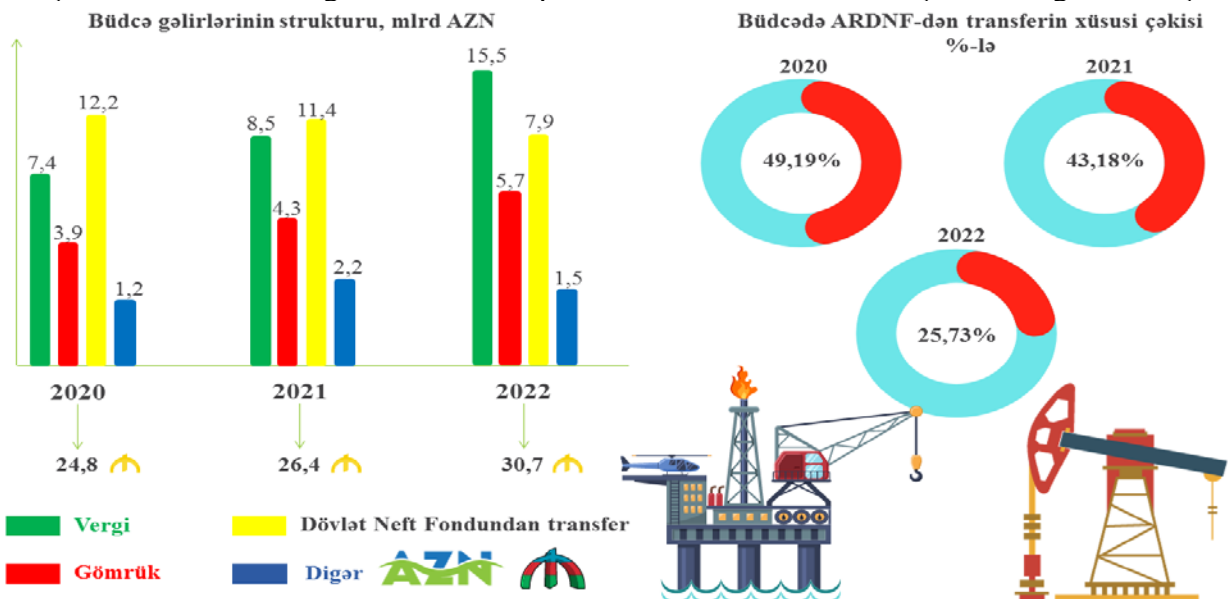
Hazırda dünya dövlətləri yaşıl enerjiyə - təmiz və karbonsuz enerji növlərinə keçidi sürətləndirmək qətiyyətindədirlər. İqlim dəyişikliyi, temperaturun 1.5 °C azaldılması planetin həyat qabiliyyətliliyinin uzadılması enerji keçidinin prioritetlərini təşkil edir. Bütün dünyanın sürətlə irəlilədiyi istiqamətin həqiqətən tam sıfır karbonsuz dünya vəd edəcəyi də yaranan mümkün suallar arasındadır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, yaşıl enerji istehsal edən külək turbinləri, günəş panelləri və enerji saxlanması üçün batareyaların istehsalı üçün qiymətli metallardan istifadə edilir və bu istehsal zamanı atmosfərə karbon buraxılması qaçılmazdır [6, 7]. Qeyd edə bilərik ki, alüminium və mis külək turbinlərinin istehsalında digər metallara (silikon və qızıl) nisbətən daha çox miqdarda tələb olunur. Külək turbinlərinin həyat müddətinin 30-40 il olduğu da nəzərə alınarsa turbinlərdə mis və digər metallar olan külək stansiyalarının bu müddətdən sonra istismarına son veriləcək. Geniş həcmdə istismar dövrünü başa vurmuş külək turbinlərinin tullantı kimi yığılması onların bir ərazidə toplanması baxımından həm də daxilindəki metallar baxımından böyük itki deməkdir. Hesablamalara görə 2050-ci ildə 43 milyon ton həcmində külək turbinləri tullantıya çevriləcəkdir [12]. Buradan sual yaranır ki, bu turbinləri yenidən emal edərək istismara vermək olmazmı? Əlbəttə ki, bu hal mümkündür və çətinlik ondan ibarətdir ki, yenidən emal prosesi daha çox vəsait tələb edir. Bu vəziyyət başqa alternativləri düşünməyə vadar edir.

Veolia və General Electric şirkəti külək turbinlərini hissələrə ayıraraq sement istehsalında istifadəsini həyata keçiriblər. 3000-dən çox külək turbinini emal edən General Electric şirkəti bildirir ki, sement istehsalında kömürdən istifadə əvəzinə turbinlərin emal edilməsi CO₂ emissiyasını 27% azalda bilər [11]. Hələ də dünyamızda yaşıl enerji ilə bağlı müzakirələr davam edir və hətta tam karbon-neytral dövrə keçidin də karbonsuz olmayacağı aşkara çıxmaqdadır.

Yuxarıda qeyd olunan karbonsuz olmayan gələcək fikrini əsaslandırmağa ehtiyac var. Bilirik ki, külək, günəş, təbii qaz və kömür elektrik enerjisinin istehsalında əsas pillələri tutur. Təbii qazdan və kömürdən istifadə vasitəsilə elektrik enerjisinin istehsalı karbon qazının buraxılması ilə müşayiət olunur. İndi qeyd olunacaq məqam da xeyli düşündürücüdür. Çünki külək və günəş vasitəsilə də enerji istehsalı karbondan yaxa qurtara bilmir. Günəş panelləri ilə 1 KVt-saat elektrik enerjisinin istehsalı zamanı 40 qram, külək turbinləri ilə isə 1 KVt-saat elektrik enerjisinin istehsalı 16 qram karbon emissiya olunur [6, 12]. Doğrudur, göründüyü kimi külək enerjisi günəş enerjisindən daha az karbon emissiya edir. Lakin sıfır emissiya tezi burada özünü doğrultmur və bu istiqamətdə hələ təkmilləşdirmələrin və tədqiqatların aparılmasının vacibliyini bizə göstərir.

Azərbaycanda büdcə gəlirləri

Karbohidrogen resurslarının inkişafı ilə səciyyəli iqtisadiyyat ölkəmizin inkişafında əsas baza təşkil edir. İxracın böyük hissəsini neft-qaz resurslarından gələn gəlirlər təşkil etsə də dövlət büdcəsinin Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan (ARDNF) transfer hesabına formalaşan hissəsinin həcmi getdikcə azalmaqdadır. Bu barədə daha ətraflı Şəkil 5-də göstərilmişdir.

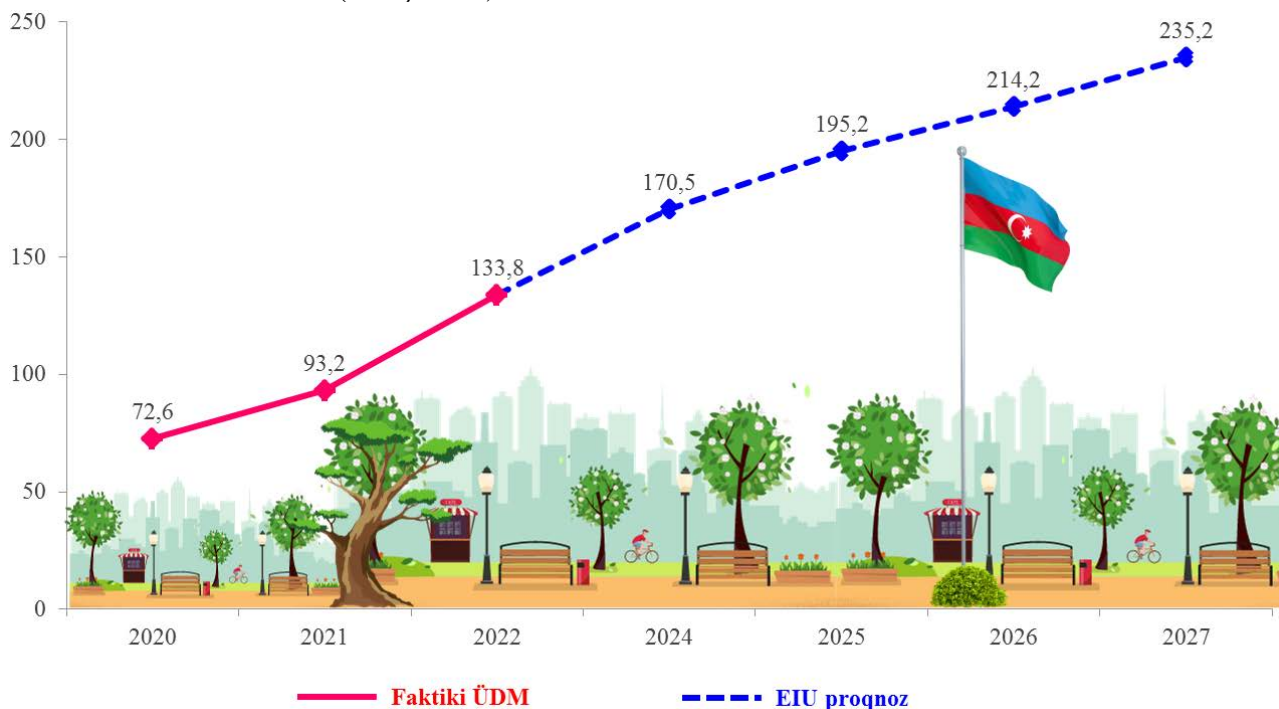

Şəkil 5. Azərbaycanda dövlət büdcəsi gəlirlərinin struktur həcmi və ARDNF-dən transfer (%) [3]

Şəkil 5 2020-2022-ci illərdə formalaşan dövlət büdcəsi gəlirlərini və ARDNF-dən transferin büdcədə xüsusi çəkisini ehtiva edir. Bu illərdə büdcə daxilolmalarında verginin həcmi kəskin şəkildə artmış 7.4 milyard manatdan 15.5 milyard manata, gömrük daxilolmalarında isə 3.9 milyard manatdan 5.7 milyard manata yüksəlmişdir. Bunun bir səbəbi kölgə iqtisadiyyatına qarşı ciddi tədbirlərin ölkədə həyata keçirilməsidir. Digəri isə qeyri-neft sektorunun inkişafının xüsusi diqqətdə saxlanmasıdır. ARDNF-dən dövlət büdcəsinə transfer həcmi 2020-2022-ci illər ərzində 12.2 milyard, 11.4 milyard və sonuncu ildə 7.9 milyard manata enmişdir. Qeyd edək ki, göstərilən illər ərzində dövlət büdcəsinin həcmi yüksələn xətlə artmaqdadır. Son üç ildə büdcə gəlirləri müvafiq olaraq 24.8, 26.4 və 30.7 milyard manat təşkil etmişdir. Dövlət büdcəsində ARDNF transfer həcmindən xüsusi çəkisinə diqqəti yönəltsək bu göstərici 2020-ci ildə 49.19%, 2021-ci ildə 43.18% və 2022-ci ildə 25.73% təşkil etmişdir. Qeyd olunan rəqəmlər büdcənin neftdən asılılığının ciddi şəkildə azaldığını sübut edir. 2030-cu ilədək hədəflənən göstəricilər arasında neftdən asılılıq həcmindən ciddi şəkildə azalacağı gözlənilir.

Azərbaycanda ÜDM proqnozu

Ölkəmizdə ümumi daxili məhsulun həcmi (ÜDM) ildən ilə yüksəlməkdədir. 2020-ci ildəki global sürətdə iqtisadiyyatlara təsir edən Covid-19 pandemiyasından sonrakı dövrdə iqtisadiyyat sürətlə bərpa dövrünü yaşamış və ÜDM səviyyəsi 100 milyard manatı keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, proqnoz ÜDM həcmi beynəlxalq səviyyədə tanınmış Economist Intelligence Unit (EIU) hesablamalarına əsaslanır (bax şəkil 6).

Şəkil 6. Azərbaycanda nominal ÜDM həcm və proqnozu milyard manatla [3]

Şəkil 6-dan görünür ki, nominal ÜDM həcmi 2020-ci ildə 72.6 milyard manat 2021-ci ildə 93.2 milyarda, 2022-ci ildə 133.8 milyard manata çatmışdır. Dünyaca məşhur EIU agentliyinin ölkəmiz üzrə proqnozuna əsasən ÜDM səviyyəsi 2024-cü ildə 170.5 milyard manata, 2025-ci ildə 195.2 milyard manata yüksələcəkdir. 2026-cı ildən bu göstəricinin 200 milyard manatı keçəcəyi və həmin ildə 214.2 milyard manat səviyyəsində qərarlaşacağı, 2027-ci ildə isə 235.2 milyard manata çatacağı EIU proqnozlarında öz əksini tapmışdır.

Ölkəmizdə hidrogenin istehsal-ixracı aspektindən müsbət və mənfi tərəflər

Hər bir sahədə olduğu kimi hidrogen istehsal və ixracı da özü ilə bərabər həm avantaj, həm də dezavantaj gətirir. Hidrogen ixracı üçün ölkəmizin üstün olduğu müddəalar aşağıdakılardır [9]:

- Bərpa olunan enerji resurslarının iri potensiala malik olması, xüsusilə Xəzər dənizində nəhəng külək potensialının mövcudluğu. Eyni zamanda bu potensialın realizəsinin aşağı qiymətdə enerji əldə etməsinə rəvac verməsi digər üstün cəhətdir;

- Ölkəmizdə nəhəng qaz yataqlarının mövcudluğu mavi hidrogenin istehsalına güclü zəmin yaradır;
 - Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi ilə Avropaya bağlanan qaz ixrac sistemimizin mövcudluğu gələcəkdə hidrogen ixracı üçün marşruta çevrilə bilər;
 - Karbon Limitlərinin Tənzimlənməsi Mexanizminin tətbiqi hidrogen istehsalında investorları həvəsləndirə bilər;
 - Daxildə ammoniya, metanol və emal sənayesində hidrogen üçün gələcək potensial.
- Mənfi tərəflərə gəldikdə isə onlara aşağıdakılar aiddir:
- Avropa ilə Azərbaycan arasında kəmərin uzunluğunun xeyli böyük olması aşağı qiymətli hidrogen istehsalının ixrac qiymətinin artmasına səbəb ola bilər;
 - Hidrogen istehsalı aydındır ki, su tələb edir. Ölkəmiz isə su ehtiyatları baxımından o qədər də zəngin deyil;
 - Mavi hidrogen ixracı təbii qaz ixrac həcmindən, istehsalı isə CO₂ anbarlarının mövcudluğundan asılıdır;
 - Hidrogenin təbii qaz ixrac kəmərləri ilə ixracı tərəflərlə danışıqları və onun kommersiya tərəfinin müzakirəsini tələb edir.
- Aparılan tədqiqat işi zamanı ölkəmizin yeni 2030 hədəfləri çərçivəsində inkişaf edəcəyi və yaşıl inkişaf çağırışları fonunda bu sahəyə öz töhfəsini verəcəyi gözlənilir.

Nəticə

Ölkəmizin yaşıl enerji diskursu üzrə aparılan araşdırma zamanı iri bərpa olunan enerji potensialına sahib regionlar xəritə üzərində göstərilmişdir. Gələn nəticə onu deməyə əsas verir ki, qarşıya qoyulmuş milli prioritetlərə müvafiq surətdə Azərbaycan, gələcək dövrün enerjisi hesab olunan yaşıl enerji və hidrogen sahəsində qabaqcıl nəticələr əldə edəcək. Həmçinin global iqlim dəyişikliyi üzrə mübarizə, İEYQ emissiya həcmnin azaldılması üzrə öhdəliklər çərçivəsində yeni nailiyyətlərin əldə olunması şübhə doğurmur. Ölkəmizdə İEYQ emissiyasının ən böyük həcmnin energetika sektoruna məxsus olduğu tədqiqat zamanı vurğulanmışdır. Bu barədə artıq müvafiq orqan tərəfindən addımlar atılmaqdadır və gələcəkdə emissiya həcmnin azalacağı mümkün olacaqdır. Azərbaycanda yaşıl enerjiyə sərmayə yatıracaq şirkətlər araşdırılmış və qoyuluş gücü həcmi tədqiqatda göstərilmişdir. 2030-cu ilədək prioritet çərçivəsində aparılacaq siyasət nəticəsində yaşıl enerji sektorunun daha da inkişaf edəcəyi gözlənilir. Hidrogen istehsalı və ixracı sahəsində üstün və zəif cəhətlər tədqiqatda ətraflı izah olunmuşdur. Dövlət büdcəsinin formalaşmasında neft gəlirlərinin payının azaldığı, vergi və gömrük daxi olmalarının artması, habelə 2027-ci ilədək ÜDM proqnozu gələcək dövr üçün enerji iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə səciyyələnən dövrə keçid edəcəyini xəbər verir.

Yaşıl enerji növlərinin həqiqi çalarlarının interpretasiyası onların tam sıfır karbon emissiya edib-etməməsi ilə bağlıdır. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, günəş və külək enerji növlərinin də istehsal zamanı xeyli az səviyyədə olsa da karbon emissiyası mövcuddur. Bu sahədə araşdırmaların aparılması zərurəti meydana çıxır.

Maqsud Quliyev

Azərbaycanın yaşıl enerji diskursunun təhlili: yaşıl enerjinin həqiqi çalarları

Xülasə

Ölkəmizin yaşıl enerji siyasətinə həsr olunan tədqiqat işi istixana effekti yaradan qazların sektoral təhlilin, yaşıl enerji sahəsində respublika ərazisində mövcud potensialın, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə çərçivəsində karbon emissiya həcmnin hansı səviyyədə azalacağını özündə ehtiva etməkdədir. Bundan əlavə Azərbaycanda enerji istehsalının mənbələr üzrə təhlili, təmiz enerji hesab olunan yaşıl enerjinin nə dərəcədə təmiz olması – emissiyasız olub-olmaması barədə hipotezə aydınlıq gətirilib. 2030-cu il üzrə hidrogen istehsalının proqnoz dəyəri, onun mənbələr üzrə istehsal dəyəri barədə proqnozlara toxunulmuş və ölkəmizdə hidrogen istehsalının hansı dərəcədə perspektivli olması müsbət və mənfi tərəfləri ilə birlikdə göstərilmişdir. Azərbaycan dövlət büdcəsi

gəlirlərinin strukturu, 2027-ci ilədək ümumi daxili məhsulun proqnozu və digər göstəricilər infraqrafika formasında əks etdirilmişdir.

Магсуд Гулиев

Анализ дискурса зеленой энергетики Азербайджана: истинные оттенки зеленой энергетики

Резюме

Научно-исследовательская работа, посвященная зеленой энергетической политике нашей страны, включает отраслевой анализ парниковых газов, существующего потенциала в республике в области зеленой энергетики, а также уровня, при котором выбросы углекислого газа будут сокращены в рамках борьбы с изменением климата. Кроме того, был уточнен анализ производства энергии в Азербайджане по источникам и гипотеза о том, насколько чистая зеленая энергетика, которая считается чистой энергией, является безэмиссионной или нет. Были затронуты прогнозная стоимость производства водорода на 2030 год, прогнозы стоимости его производства по источникам, показаны перспективы производства водорода в нашей стране, его положительные и отрицательные стороны. Структура доходов государственного бюджета Азербайджана и прогноз валового внутреннего продукта до 2027 года, а также другие показатели указаны в виде инфографики.

Magsud Guliyev

Analysis of Azerbaijan's green energy discourse: true shades of green energy

Summary

The research work dedicated to the green energy policy of our country includes the sectoral analysis of greenhouse gases, the existing potential in the republic in the field of green energy, and the level at which carbon emissions will be reduced within the framework of the fight against climate change. In addition, the analysis of energy production in Azerbaijan by sources, and the hypothesis about how clean green energy, which is considered clean energy, is emission-free or not has been clarified. The levelized cost of hydrogen production for 2030, forecasts of its production value by sources were touched upon, and the extent to which hydrogen production is promising in our country was shown along with its positive and negative sides. The revenue structure of the state budget of Azerbaijan and the forecast of the gross domestic product until 2027, together with the others mentioned above, are reflected in the article with professionally prepared images..

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca ətraf mühit 2023 // Statistik məcmuə. Bakı, 2023, - 139 s.
2. Azərbaycanın energetikası 2023 // Statistik məcmuə. Bakı, 2023, - 165 s.
3. Business outlook in Azerbaijan 2023 / Deloitte Azerbaijan. – 46p.
4. Green Energy Zone (GEZ) in the liberated territories: [Electronic resource] / Azerbaijan Renewable Energy Agency. URL: <https://area.gov.az/en/page/layiheler/yasil-enerji-zonasi/yasil>
5. Həsənov, S. “Naxçıvan – Yaşıl Enerji Zonası” dostluq və qardaşlıq layihəsidir: [Elektron resurs] / Xalq qəzeti. – Oktyabr 1, 2023. URL: <https://www.xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/141867-naxcivan-yasil-enerji-zonasi-dostluq>
6. How green is solar energy really?: [Electronic resource] / DW Planet A. – November 5, 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EWV4e453y8Y>
7. How solar energy got so cheap, and why it's not everywhere (yet): [Electronic resource] / DW Planet A. – January 15, 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sUvaYycoWqI>
8. Quliyev, M.A. Qazaxıstanın yaşıl ixracı: inkişaf imkanları və problemlər // - Bakı: İqtisadi İslahatlar Elmi-Analitik jurnalı, - 2023, № 3 (8), - səh. 66-76.

9. Low Carbon Hydrogen economy in Azerbaijan / European Bank for Reconstruction and Development. – Baku, - 2023. – 8p.
10. Rzayev, A. 30% of energy in Azerbaijan to be obtained from nature by 2030: [Electronic resource] / Aztv. – February 20, 2023. URL: <https://aztv.az/en/news/5314/30-of-energy-in-azerbaijan-to-be-obtained-from-nature-by-2030>
11. The Use of Renewable Energy Resources in Azerbaijan: [Electronic resource] / Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. – June 14, 2023. URL: <https://minenergy.gov.az/en/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>
12. Wind power's unsolved problem: [Electronic resource] / DW Planet A. – September 15, 2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HzQShAlObn8>
13. <https://president.az/az/articles/view/50474>
14. <https://president.az/az/articles/view/58221>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.12.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.12.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

EMAL SƏNAYESİNİN İNKİŞAFI ŞƏRAİTİNDƏ İNNOVASIYA KLASTERLƏRİNİN YARADILMASI PRIORİTETLƏRİ

Nərgiz Hüseynova

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı

Az 1106, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi, 93

e-poçt: nargizhuseyn2.3@gmail.com

Açar sözlər: emal sənayesi, innovativ klasterlər, texnologiya, inkişaf prioritetləri, davamlılıq strategiyaları, resurs mübadiləsi

Ключевые слова: перерабатывающая промышленность, инновационные кластеры, технологии, приоритеты развития, стратегии устойчивости, обмен ресурсами

Keywords: processing industry, innovative clusters, technology, development priorities, sustainability strategies, resource sharing

İnnovasiya klasterləri müəyyən bir sənaye və ya sektor daxilində bir-biri ilə əlaqəli qurumların konsentrasiyası ilə yaradılmış sinerji əsasında inkişaf edən dinamik ekosistemlərdir. Bu klasterlər sadəcə coğrafi yerlər deyil; onlar innovasiya, texnoloji tərəqqi və iqtisadi artım mərkəzlərini təmsil edirlər. Müəssisələrin, tədqiqat institutlarının, universitetlərin, dövlət qurumlarının və dəstək təşkilatlarının sıx bir şəbəkə yaratmaq üçün bir araya gəldiyi səs-küylü bir metropol və ya canlı şəhər bölgəsini təsəvvür edin. Belə bir şəraitdə yaxınlıq vacibdir. İnnovasiya klasterlərinin iştirakçıları tez-tez fiziki olaraq bir-birinə yaxın yerləşərək, kortəbii qarşılıqlı əlaqəyə və asan bilik mübadiləsinə imkan verir.

İxtisaslaşma innovasiya klasterlərinin müəyyən edici xüsusiyyətlərindən biridir. Bu klasterlər sənayelərin qarmaqarışlılığı olmaqdan, xüsusi bir texnologiyaya diqqət yetirməyə meyllidirlər. Bu ixtisas iştirakçıları seçdikləri sahəyə dərinlən girməyə, həmin sahədə təcrübə və innovasiyaları inkişaf etdirməyə təşviq edir. Məsələn, Silikon Vadisi texnologiya və İT ilə eynimənəlidir, Boston-Kembric ərazisi isə biotexnologiya təcrübəsi ilə məşhurdur. İnnovasiya klasterlərinin vacib aspektlərindən biri biliklərin yayılması fenomenidir. Bu qədər çox mütəxəssis və yenilikçinin bir-birinə yaxın olması özü ilə daima fikir mübadiləsi, ən yaxşı təcrübələr və innovativ həlləri gətirir. Bu paylaşma və öyrənmə mədəniyyəti klaster daxilində davamlı inkişaf və innovasiyaların arxasında hərəkətverici qüvvəyə çevrilir.

Resurs mübadiləsi də bu qruplar daxilində geniş yayılmışdır. Müəssisələr və təşkilatlar tez-tez infrastruktur, paylaşılan dəstək xidmətləri və resursları birləşdirmək üzərində əməkdaşlıq edirlər ki, bu da təkcə xərcləri azaltmaqla yanaşı, ayrı-ayrı qurumların təsirini də gücləndirir. Məsələn, startaplar ortaq ofis yerlərindən faydalana bilər, bu, onların xərclərini azaldır və onlara tədqiqat və inkişafa daha çox sərmayə qoymağa imkan verir. Klasterlər yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsini cəlb edir. İstedadlı şəxslər bu bölgələrə cəlb olunur, çünki onlar təkcə iş imkanları deyil, həm də canlı innovasiya ekosistemi təklif edirlər. Aparıcı şirkətlərin və tədqiqat institutlarının mövcudluğu yüksək istedadlar üçün maqnit rolunu oynayır və klasterin böyüməsini daha da gücləndirir.

Maliyyələşdirməyə çıxış innovasiya klasterlərinin digər mühüm üstünlüyüdür. Vençur kapitalistləri, mələk investorları və dövlət qurumları innovasiya və iqtisadi potensiala görə və reputasiyasına görə bu klasterlər daxilindəki layihələrə və bizneslərə daha çox sərmayə qoyurlar. Maliyyələşdirməyə bu asan çıxış tədqiqat və inkişafa, sahibkarlığa və yeni məhsulların, xidmətlərin və texnologiyaların inkişafına təkan verir [2].

1. İnnovasiya klasterləri

İnnovasiya klasterləri daxilində tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətləri çox vaxt əməkdaşlıq xarakteri alır. Şirkətlər, tədqiqat institutları və universitetlər tez-tez geniş təsirləri olan layihələrdə güclərini birləşdirir. Bu əməkdaşlıq yanaşması söylərin təkrarlanmasını minimuma endirməklə

yanaşı, həm də bütün klasterdən faydalanaraq resurslardan və təcrübədən maksimum istifadəni təmin edir. İnnovasiya klasterlərinin təklif etdiyi rəqabət üstünlüyünü qiymətləndirməmək olmaz. İnnovasiyaları təşviq etməklə, onlar müəssisələrin öz sənayelərində qabaqcıl mövqedə qalmasına imkan verir. Məhsul və xidmətlərin innovasiyası və təkmilləşdirilməsi üzrə bu daimi həvəs şirkətləri qlobal miqyasda rəqabətə davamlı saxlayır.

İnnovasiya klasterləri təcrid olunmuş qurumlar deyil; onlar daha geniş ekosistemin bir hissəsini təşkil edirlər. İnkubatorlar, akseleratorlar, biznes assosiasiyaları və digər dəstək təşkilatları bu klasterlər daxilində inkişaf edərək, böyümə və innovasiyanı inkişaf etdirən əsas xidmətlər təqdim edirlər. Nəticə etibarlı ilə, innovasiya klasterləri regional iqtisadi inkişafda, iş yerlərinin yaradılmasında və qlobal rəqabət qabiliyyətində mühüm rol oynayır. Onlar sənayeləri irəli aparan, onları təməlqoyma ideyaları, qabaqcıl texnologiyalar və kollektiv innovasiya ruhu ilə gələcəyə aparan mühərriklərdir.

İnnovasiya klasterləri emal sənayesində güclü tərəqqinin mühərrikləri kimi meydana çıxdı və bu sektordakı bizneslər üçün mənzərəni dəyişdirən çoxsaylı üstünlüklər və imkanlar təklif etdi. Tez-tez xüsusi coğrafi bölgələrdə yerləşən bu canlı innovasiya ekosistemləri texnoloji tərəqqi, innovasiya və iqtisadi rifahı təmin etmək üçün şirkətlərin, tədqiqat institutlarının, universitetlərin və dövlət qurumlarının birləşdiyi əvəzolunmaz mərkəzə çevrilib.

İnnovasiya klasterlərinin mərkəzində dayanan əməkdaşlıq ruhu onların emal sənayesindəki əhəmiyyətinin arxasında hərəkətverici qüvvədir. Bu sıx bağlı icmalarda yaxınlıq tək-cə coğrafiya məsələsi deyil; fikir mübadiləsi və bilik mübadiləsi üçün katalizatorudur. Bir şirkətdən kimya mühəndisinin yerli kafedə yaxınlıqdakı universitetin materialşünası ilə kortəbii söhbətə girməsi, materialların emal üsulunda inqilab yarada biləcək təməlqoyma tədqiqatlarını müzakirə etməsi adi haldır. Bu daimi qarşılıqlı əlaqə innovasiyaya təkan verən əməkdaşlıq mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Bu klasterlər daxilində ixtisas üstünlük təşkil edir. İnnovasiya klasteri daxilində biznes və qurumlar hər şeydən üstün olmaq əvəzinə, emal sənayesində xüsusi texnologiyalara diqqət yetirirlər. Bu ixtisas onları seçdikləri sahələrə dərinlən girməyə, təcrübəni inkişaf etdirməyə və mümkün olanın sərhədlərini itələməyə təşviq edir. İstər qida emalı, istər əcazılıq, istərsə də qabaqcıl materiallar olsun, ixtisaslaşma mükəmməlliyə və innovasiyaya təkan verir.

2. Emal sənayesi və dünya iqtisadiyyatında rolu

Emal sənayesi qlobal iqtisadiyyatda mühüm rol oynayan dinamik və çoxşaxəli sektordur. Özündə bu sənaye xammalın, istər kənd təsərrüfatı məhsulları, istər minerallar, istərsə də kimyəvi maddələrin götürülməsi və müxtəlif sektorlarda istifadə olunan geniş çeşidli hazır məhsullara çevrilməsidir. Bu transformasiya prosesi xammala əhəmiyyətli dəyər əlavə edərək, onu saysız-hesabsız sənayələr üçün təchizat zəncirinin əsas nöqtəsinə çevirir.

Emal sənayesinin geniş mənzərəsi daxilində məhsulun heyrətamiz müxtəlifliyinə rast gəlmək olar. Bu, konservləşdirilmiş məhsullar, süd məhsulları və sərirləşdirici içkilər kimi vacib qida və içkilərin istehsalından tutmuş, kimyəvi emalın mürəkkəb sahəsinə qədər, o cümlədən əcazılıq, xüsusi kimyəvi maddələr və neft-kimya məhsullarının yaradılmasını əhatə edir. Bundan əlavə, o, tekstil və geyim sektorunu, elektronika istehsalı, metal emalı, kağız və sellüloz istehsalı, plastik və rezin emalı, enerji və kommunal xidmətləri əhatə edir. Məsələn, qida və içki emalı alt sektoru öz başına nəhəng bir sənayedir. Bu, təsərrüfatdan süfrəyə qədər mürəkkəb proseslər şəbəkəsini əhatə edir. Ət emalı zavodları, süd fermaları və çörək zavodları bu alt sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin yalnız bir neçə nümunəsidir. Bu obyektlərdən ərzaq mağazaları və mətbəxlərimizi dolduran gündəlik məhsullar emal sənayesinin gündəlik həyatımıza geniş təsirini nümayiş etdirir [5].

Kimyəvi emal isə mürəkkəb reaksiyalar və birləşmələr aləmini araşdırır. Bu alt sektor əsas sənaye kimyəvi maddələrindən tutmuş həyat xilasedici dərmanlara qədər inanılmaz bir sıra kimyəvi maddələrin istehsalına cavabdehdir. Evlərimizin tikintisi üçün istifadə olunan materiallardan tutmuş sağlamlığımız üçün istifadə etdiyimiz dərmanlara qədər müasir həyatın demək olar ki, hər tərəfinə toxunur. Digər kritik alt sektor olan tekstil və geyim istehsalı lifləri geyindiyimiz parçalara və gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz tekstil məmulatlarına çevirməkdən məsuldur. Bu alt sektor liflərin əyirilməsi və toxunmasından tutmuş geyimlərin rənglənməsi və yığılmasına qədər hər şeyi əhatə edir və heyrətamiz məhsullar və imkanlar təklif edir.

Elektronika istehsalı alt sektoru texnoloji inkişafın önündədir. Bu, müasir dünyamızı gücləndirən cihazları yaratmaq üçün komponentlərin mürəkkəb yığılmasını əhatə edir. Yarımkeçiricilərin istehsalından tutmuş məişət elektronikasının yığılmasına qədər bu alt sektor bizim yaşamaq və işləmə tərzimizi formalaşdırmağa davam edir.

Metal emalı avtomobil, aerokosmik və tikinti kimi sənayelərin əsasını təşkil edir. Əritmə, tökmə və emal kimi proseslər vasitəsilə xam metallar müasir infrastruktur və texnologiya üçün vacib olan hissələrə və məhsullara çevrilir. Kağız və sellüloz sənayesi kağız məhsulları, karton və sellüloz istehsalına diqqət yetirir. Bu alt sektor istifadə etdiyimiz qablaşdırma materiallarından tutmuş oxuduğumuz kitab və qəzetlərə qədər hər şeyə toxunur. Plastik və rezin emalı, öz növbəsində, gündəlik məişət əşyalarından tutmuş avtomobil və tikinti kimi sənayelərdə istifadə olunan komponentlərə qədər həyatımıza nüfuz edən saysız-hesabsız plastik və rezin məhsullarına cavabdehdir.

Nəhayət, enerji və kommunal xidmətlər alt sektoru evlərimizi, bizneslərimizi və nəqliyyat sistemlərimizi enerji ilə təmin etmək üçün lazım olan enerji resursları və infrastrukturunu təmin etmək üçün çox vacibdir.

Əhəmiyyətinə və müxtəlifliyinə baxmayaraq, emal sənayesi öz problem və imkanları ilə üzləşir. COVID-19 pandemiyası kimi hadisələrin səbəb olduğu qlobal tədarük zəncirinin pozulması sənayenin qarşılıqlı əlaqəsində zəiflikləri vurğuladı. Davamlılıq və ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlar sənayeni ekoloji cəhətdən daha təmiz təcrübələri qəbul etməyə sövq etdi. Texnoloji irəliləyişlər, dəyişən istehlakçı seçimləri, normativlərə uyğunluq, işçi qüvvəsinin inkişafı və inkişaf edən ticarət dinamikası emal sənayesinin mürəkkəb mənzərəsinə çevrilir.

Daim dəyişən bu mühitdə emal sənayesi daxilindəki müəssisələr böyümə və innovasiya imkanlarından istifadə etməklə bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməlidirlər. Sənaye təkamül etməyə davam etdikcə, onun uyğunlaşma qabiliyyəti və bu çağırışlara birbaşa cavab vermək qabiliyyəti onun davamlı uğurları və qlobal iqtisadiyyata töhfələri üçün vacib olacaqdır.

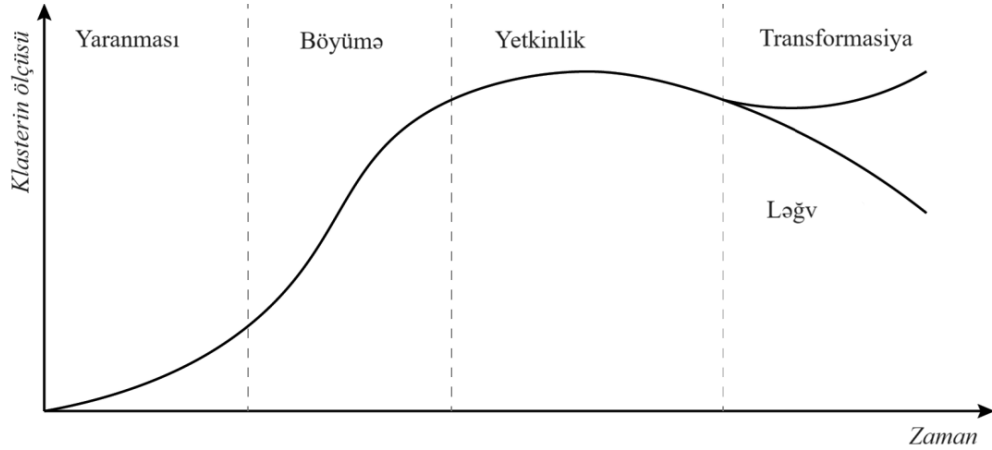
Innovasiya klasterlərinin inkişaf etdirilməsinin mürəkkəb təməlinə hökumətin və siyasətin rolu bu dinamik ekosistemlərin böyüməsini təmin etmək üçün resursları, təşviqləri və qaydaları birləşdirən kritik bir ip kimi dayanır. Bütün dünyada hökumətlər innovasiya klasterlərinin transformasiya potensialını tanıyıb və onların inkişafı və davamlılığını təşviq etmək üçün strateji təşəbbüslərə başlayıblar.

3. Innovasiya klasterlərinə dövlət dəstəyi

Hökumətlərin innovasiya klasterlərini dəstəkləməsinin birbaşa yollarından biri maliyyə investisiyasıdır. Onlar bu klasterlərin yaradılmasını və böyüməsini stimullaşdırmaq üçün çox vaxt qrantlar, subsidiyalar və tədqiqatların maliyyələşdirilməsi şəklində vəsait ayırırlar. Bu maliyyə inyeksiyaları tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətlərinə, infrastrukturun inkişafına və klaster daxilində birgə layihələrə kömək edir. Məqsəd innovasiyaların maliyyə məhdudyyətləri ilə məhdudlaşdırılmadan inkişaf edə biləcəyi bir mühit yaratmaqdır.

Vergi güzəştləri hökumətlərin biznesləri innovasiya klasterlərinə cəlb etmək üçün istifadə etdiyi digər güclü vasitədir. Bu ekosistemlər daxilində özlərini qurmağı seçən şirkətlərə azaldılmış korporativ vergilər və ya vergi kreditləri təklif etməklə hökumətlər biznesləri cəlb etmək, investisiyaları təşviq etmək və innovasiyalar üçün əlverişli mühit yaratmaq məqsədi daşıyır. Bu stimullar təkcə qurulmuş şirkətləri cəlb etmir, həm də startapları klaster daxilində mağazalar açmağa təşviq edir [3].

İnfrastrukturun inkişafı innovasiya klasterlərinə dövlət dəstəyinin təməl daşdır. Hökumətlər bu klasterlərin fiziki infrastrukturuna sərmayə qoyur, tədqiqat parkları, texnoloji inkubatorlar və kovorkinq məkanları yaradır. Bu obyektlər bizneslərin, tədqiqatçıların və sahibkarların əməkdaşlıq etmək, ideyaları bölüşmək və innovasiyaları təşviq etmək üçün bir araya gələ biləcəyi zəruri fiziki məkanları təmin edir. Bu infrastrukturunu təmin etməklə hökumətlər əməkdaşlıq və innovasiyaların inkişafı üçün zəmin yaradırlar.

Mənbə: Smorodinskaya, Nataliya & Katukov, Daniel. (2019). *When and why regional clusters become basic building blocks of modern economy.*

Şəkil. Klasterin fəaliyyət dövrü: yaranmada transformasiyaya qədər

Təhsil və işçi qüvvəsinin inkişafı innovasiya klasterlərinə dövlət dəstəyinin mühüm aspektləridir. İnnovasiyaları idarə edə biləcək ixtisaslı işçi qüvvəsini təmin etmək üçün hökumətlər tez-tez STEM təhsili və peşə hazırlığı proqramları üçün qrantlar və təqaüdlər təqdim edirlər. Təhsil və bacarıqların inkişafına sərmayə qoymaqla hökumətlər klasterin böyüməsinə və innovasiyaya töhfə verə biləcək daimi istedad axını təmin etməyi hədəfləyirlər.

Qaydaların və inzibati proseslərin sadələşdirilməsi innovasiya klasterlərinə dövlət dəstəyinin digər aspektidir. Hökumətlər biznesin inkişafına və innovasiyaya mane ola biləcək bürokratik əngəlləri azaltmağa çalışır. Bu sadələşdirməyə innovasiyalar üçün daha əlverişli mühitin yaradılmasına yönəlmiş daha sürətli icazə prosesləri, sadələşdirilmiş əqli mülkiyyətin qorunması prosedurları və eksperimental layihələr üçün istisnalar daxil ola bilər.

Beynəlxalq tərəfdaşlıqlar innovasiya klasterlərini dəstəkləyən hökumətlər üçün strateji addımdır. Hökumətlər əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq vasitəsilə öz klasterlərini qlobal şəbəkələrlə birləşdirərək, bilik mübadiləsi və beynəlxalq bazara çıxış üçün qapılar açır. Bu tərəfdaşlıqlar yerli biznesləri qlobal perspektivlərə və bazarlara təqdim etməklə innovasiyaları sürətləndirə bilər.

Tənzimləyici və siyasət çərçivələri innovasiya klasterlərini inkişaf etdirmək üçün hökumətin dəstəyinin vacib aspektidir. Bu çərçivələr əqli mülkiyyətin qorunması, rəqabət siyasəti, ətraf mühitin mühafizəsi qaydaları, məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi, ixrac və ticarət siyasətləri kimi sahələri əhatə edir. Onlar ədalətliyi, davamlılığı, hüquqi və etik standartlara uyğunluğu təmin edən innovasiya klasterlərinin fəaliyyət göstərdiyi struktur və təlimatları təmin edir.

Hökumət dəstəyinin fəaliyyətdə təsirini görmək üçün biz dünyanın hər yerindən uğurlu nümunə araşdırmalarına baxa bilərik. Sinqapurun qlobal innovasiya mərkəzinə çevrilməsi tədqiqat qrantları və vergi güzəştləri ilə transmilli korporasiyaları və startapları cəlb edən hökumət təşəbbüslərinin sübutudur. İsraildə Yozma Fondu kimi hökumət proqramları xarici sərmayələri asanlaşdırdı, hərbi xidmət tələbləri isə yüksək ixtisaslı texnoloji işçi qüvvəsi yetişdirdi. Ontario, Kanada, startaplar üçün maliyyə və mentorluq təmin edən Ontario Sahibkarlar Şəbəkəsi (ONE) və Ontario Mükəmməllik Mərkəzləri (OCE) kimi təşəbbüslərdən faydalanır. Bu arada, Böyük Britaniyadakı Kembric Klasteri hökumətin Kembric Universitetində tədqiqat və inkişafa yatırdığı investisiyalar və Kembric Elm Parkının yaradılması sayəsində inkişaf edib.

Nəticə olaraq, innovasiya klasterlərinin inkişafında hökumətin və siyasətin rolu əvəzsizdir. Dünya hökumətləri başa düşürlər ki, bu klasterlər tək-cə iqtisadi inkişafın mühərrikləri deyil, həm də texnoloji tərəqqinin əsaslarıdır. Strateji sərmayə qoymaq, təşviqlər təqdim etmək və dəstəkləyici tənzimləyici çərçivələr yaratmaqla hökumətlər bu ekosistemləri inkişaf etdirmək, innovasiyaları, iş yerlərinin yaradılmasını və bütün dünyada regionlarda, sənayelərdə iqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün gücləndirirlər [6].

4. Əməkdaşlıq şəbəkəsi daxilində emal sənayesi müəssisələrinin inkişafı

Emal sənayesi daxilində əməkdaşlıq innovasiya klasterlərinin əsasıdır, bu ekosistemləri tərəqqi və transformasiyaya doğru sövq edən dinamik qüvvədir. Bu, onların mövcudluğunun təməlini qoyan və böyüməyə, bilik mübadiləsinə və texnoloji nailiyyətlərə can atmalarına təkan verən əsas prinsipdir. Əməkdaşlığın əsas üstünlüklərindən biri resursların səmərəli birləşdirilməsidir. İstedad, maliyyələşdirmə, infrastruktur – bu mühüm aktivlər klaster iştirakçıları arasında bölüşdürüldükdə daha əlçatan olur. Çox vaxt resursları məhdud olan startaplar və inkişaf etməkdə olan bizneslər bu əməkdaşlıq şəbəkələrində dəstək taparaq inkişaf etmək və yenilik etmək üçün lazım olan resurslara çıxış əldə edirlər. Bundan əlavə, əməkdaşlıq fərqli rəqabət üstünlüyü təklif edir. Sənaye aktorları ilə əməkdaşlıq edərək, bizneslər qabaqcıl texnologiyalar və unikal məhsul təklifləri verən birgə müəssisələrə və tədqiqat təşəbbüslərinə başlaya bilərlər. Klaster daxilində yaradılan sinerji iştirakçıların bazar mövqeyini yüksəldir və izdihamlı sahədə fərqlənməyə imkan verir.

Əməkdaşlıq təkcə fürsətlərdən istifadə etmək deyil; həm də risklərin azaldılması ilə bağlıdır. İnnovasiya mahiyyət etibarilə qeyri-müəyyəndir və çətinliklər və uğursuzluqlar payına malikdir. Bununla belə, əməkdaşlıq şəbəkəsi daxilində müəssisələr tədqiqat və təkmilləşdirmə xərclərinin yüklərini bölüşə, tənzimləmə mürəkkəbliklərinin labirintini kollektiv şəkildə gəzə və sənayeyə xas maneələri birgə həll edə bilərlər. Bu riskin bölüşdürülməsi mexanizmi klasterin davamlılığını və uyğunlaşma qabiliyyətini gücləndirir [10].

Bu əməkdaşlıq məqsədlərinə nail olmaq üçün tədqiqat institutları və universitetlərlə tərəfdaşlıq qurmaq innovasiya klasterləri üçün strateji vacib şərtidir. Bu tərəfdaşlıqlar bir sıra üstünlüklər təklif edir. Tədqiqat institutları və universitetlər klasterin bilik bazasını zənginləşdirərək və qabaqcıl texnologiyaların və həllərin tədqiqatını təşviq edərək, masaya əvəzsiz tədqiqat təcrübəsi gətirirlər. Bu akademik əməkdaşlıqlar həm də tələbələri və tədqiqatçıları sənayenin ehtiyacları ilə birləşdirən istedad xətti yaradır. Məzunlar və akademiklər ekosistemə təzə perspektivlər və ideyalar daxil edərək klasterin böyüməsinə fəal töhfə verə bilərlər.

Real dünya nümunələri innovasiya klasterləri daxilində sənaye əməkdaşlığının dəyişdirici gücünə inandırıcı sübutlar təqdim edir. San-Fransiskodakı BioHub, UCSF, Stanford Universiteti və UC Berkeley kimi akademiya və sənaye nəhəngləri arasındakı tərəfdaşlığın həyat elmləri startapları üçün çiçəklənən ekosistemi necə yarada biləcəyini, yüksək səviyyəli tədqiqat təcrübəsinə və maliyyə imkanlarına çıxışı təmin etdiyini nümunə göstərir.

Almaniyada Siemens və Bosch kimi sənaye liderləri ilə Fraunhofer İnstitutu kimi tədqiqat institutları arasında əməkdaşlıq qabaqcıl istehsal klasterini avtomatlaşdırma, robototexnika və Sənaye 4.0 texnologiyalarının ön sıralarına çıxardı.

Silikon Vadisi bəlkə də qlobal miqyasda ən tanınmış innovasiya klasteri, dərin köklü əməkdaşlıqları sayəsində inkişaf edir. Apple, Google kimi texnologiya nəhəngləri və Stenford Universiteti kimi qurumlardan yaranan startaplar bu tərəfdaşlıqlar vasitəsilə daim texnologiyanın sərhədlərini itələyirlər. Hollandiyada isə Wageningendəki Qida Vadisi İnnovasiya Klasteri Wageningen Universiteti və Araşdırma ilə əməkdaşlığın qida emalı sənayesində innovasiyaları necə idarə etdiyini, davamlı qida istehsalı təcrübələrinə və yeni məhsulların inkişafına səbəb olduğunun sübutudur [4].

Bu nümunə araşdırmaları əməkdaşlığın innovasiya klasterlərinin uğurunun arxasında duran hərəkətverici qüvvə olduğunu əyani şəkildə göstərir. Tədqiqat institutları və universitetlərlə əməkdaşlıq edərək, bu ekosistemlər nəinki innovasiya potensialını artırır, həm də bizneslərinin rəqabət qabiliyyətini artırır, bilik mübadiləsinə təşviq edir və bütövlükdə emal sənayesinin böyüməsinə və inkişafına töhfə verir.

Yaradıcılıq və tərəqqinin səs-küylü mərkəzləri olan innovasiya klasterləri öz böyümələrini gücləndirmək və innovasiyaları kataliz etmək üçün böyük dərəcədə maliyyələşdirmə və investisiyaya çıxışa güvənirlər. Bu klasterlər dinamik ekosistemlərdir ki, burada startaplar, inkişaf etməkdə olan bizneslər, tədqiqat layihələri tədqiqat və inkişafa təkan vermək, əməliyyatlarını genişləndirmək və yeni ideyaları həyata keçirmək üçün daimi kapital axınına ehtiyac duyurlar.

Bir çox innovasiya qruplarının əsası çox vaxt hökumətin təşəbbüslərindən qaynaqlanır. Hökumət qrantları və subsidiyaları bu qruplar daxilində tədqiqat, inkişaf və infrastruktur layihələrinin dəstəklənməsində əsas rol oynayır. Bu vəsaitlər strateji olaraq milli prioritetlərə uyğun gələn

layihələrə ayrılır və kritik innovasiyaları gücləndirməyə kömək edir. Bəzi investorlar, əhəmiyyətli xalis sərvəti olan şəxslər, çox vaxt innovasiya klasterlərində əsas aktordurlar. Bu investorlar təkcə kapital qoymur, həm də başlanğıc və inkişaf etməkdə olan bizneslərə əvəzolunmaz mentorluq və sənaye əlaqələri təqdim edirlər. Onların iştirakı maliyyə dəstəyindən kənara çıxır, çünki onlar geri verdikləri müəssisələrin böyüməsinə və uğuruna fəal şəkildə töhfə verirlər.

Müəssisə kapitalı firmaları isə yüksək inkişaf potensialı olan startapları və ilkin mərhələdə olan şirkətləri maliyyələşdirmək üzrə mütəxəssislərdir. Onlar innovasiya klasterlərində mühüm rol oynayır, bizneslərə öz əməliyyatlarını genişləndirməyə, qabaqcıl texnologiyaları inkişaf etdirməyə və qlobal miqyasda rəqabət aparmağa imkan verən əhəmiyyətli kapital qoyuluşunu təmin edir. Bundan əlavə, vençur kapitalı firmalara zəngin sənaye təcrübəsi və mentorluq gətirir, startaplara böyümə və innovasiyanın mürəkkəb ərazilərində hərəkət etməyə kömək edir.

Özəl sektorun iştirakı inkişaf edən innovasiya klasterlərinin başqa bir təməl daşdır. Bu klasterlər daxilində qurulmuş korporasiyalar texnologiya və innovasiyaların ön sıralarında qalmağın dəyərini dərk edirlər. Onlar birbaşa investisiyalar, tərəfdaşlıqlar və ya akselerator proqramları vasitəsilə startaplar və inkişaf etməkdə olan şirkətlərlə fəal şəkildə məşğul olurlar. Bununla onlar startaplara qurulmuş şəbəkələrə, bazarlara və resurslara çıxışı təmin edir və bununla da onların böyüməsini və genişlənməsini asanlaşdırır [9].

Innovasiya klasterləri daxilindəki universitetlər və tədqiqat institutları tez-tez tədqiqat nəticəsində yaranan əqli mülkiyyətin kommersiyalaşdırılmasına cavabdeh olan texnoloji transfer ofislərinə malikdirlər. Bu ofislər akademiya ilə özəl sektor arasında tərəfdaşlığı asanlaşdırır, çox vaxt spin-off şirkətlərin yaradılmasına və ya lisenziya müqavilələrinə səbəb olur. Texnologiya və biliklərin bu transferi klaster daxilində innovasiyaların güclü bir itələyici qüvvəsi ola bilər.

Bir neçə nümunə araşdırması innovasiya klasterlərinin uğurunda maliyyələşdirmənin və özəl sektorun cəlb olunmasının təsirini nümayiş etdirir. Kaliforniyada yerləşən Silikon Vadisi vençur kapitalının və özəl sektora dəstəyin gücünün sübutudur. Sequoia Capital və Kleiner Perkins kimi vençur kapitalı firmaları texnoloji startapların yetişdirilməsində, Google, Apple və Facebook kimi nəhənglərin qlobal şöhrət qazanmasında mühüm rol oynayıblar. Massaçusets ştatının Boston-Kembric şəhərində biotexnologiya klasteri özəl sektorun əhəmiyyətli iştirakı sayəsində inkişaf etmişdir. Pfizer və Novartis kimi əczaçılıq nəhəngləri tədqiqat mərkəzləri və startaplarla əməkdaşlıq tərəfdaşlığı quraraq, həyat elmləri sahəsində təməlqoyma tədqiqatlarını təşviq edirlər. Təl-Əvivdə (İsraildə) bütün dünyada əhəmiyyətli vençur kapitalı investisiyası kibertəhlükəsizlik və süni intellekt kimi sahələrdə innovasiyalara təkan verib. İsrail startapları həm yerli, həm də beynəlxalq vençur kapitalı firmalarından əhəmiyyətli maliyyə vəsaiti aldılar və bu, texnologiyada irəliləyişlərə təkan verdi.

Elektronika istehsalının güc mərkəzi kimi tanınan Çinin Şençjen şəhəri özəl sektorun iştirakı sayəsində inkişaf edib. Baş ofisi Şençjendə yerləşən Huawei və Tencent kimi şirkətlər innovasiya üçün yetişmiş ekosistem yaradıblar. Şəhər vençur kapitalı sərmayəsi ilə dəstəklənən startapları üçün qlobal mərkəz kimi ortaya çıxdı. Nəticə etibarilə, xüsusilə vençur kapitalı firmalarından və özəl sektor qurumlarından maliyyə və investisiyaya çıxış innovasiya klasterlərinin təməl daşdır. Bu maliyyə resursları startaplara ideyaları real innovasiyalara çevirməyə imkan verən həyati qüvvədir, təkcə onların uğurunu deyil, həm də klasterlərin böyüməsini və rəqabət qabiliyyətini artırır. Strateji investisiyalar, mentorluq və sənaye əlaqələri vasitəsilə innovasiya klasterləri texnologiya və sənayenin mənzərəsini formalaşdırmağa davam edir və bizi təməlqoyucu irəliləyişlərlə dolu gələcəyə doğru aparır [7].

Emal sənayesində innovasiya klasterləri davamlılıq və ekoloji məsuliyyətə dərin öhdəliyi ilə xarakterizə olunan yeni dövrə qədəm qoyub. Bu dinamik ekosistemlər innovasiyaların və iqtisadi inkişafın təşviq edilməsinin planetin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanması ilə paralel getməli olduğunu qəbul etdilər. Davamlılığa doğru bu keçid innovasiya klasterlərinin strukturunu yenidən formalaşdırır, onların strategiyalarına, təcrübələrinə və nəticələrinə təsir edir. Davamlılıq bu qrupların DNT-sinə mükəmməl şəkildə inteqrasiya olunur. Müəssisələr və tədqiqat institutları tullantıları minimuma endirmək, enerjiyə qənaət etmək və ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün əməliyyatlarını optimallaşdıraraq, resurs səmərəliliyi əsas məqsədə çevrilmişdir. Yaşıl istehsal

təcrübələrinin qəbulu və ya ekoloji cəhətdən təmiz materialların inkişafı vasitəsilə bu davamlılıq məqsədlərinə nail olmaq üçün qabaqcıl texnologiyalar və innovativ proseslərdən istifadə olunur.

Yaşıl infrastruktur indi ekoloji cəhətdən şüurlu innovasiya klasterlərinin əlamətidir. Günəş və külək kimi bərpa olunan enerji mənbələri ilə işləyən davamlı binalar bu mərkəzlərdə standart xüsusiyyətlərə çevrilib. Elektrikli nəqliyyat vasitələri və avtomobillərin idarə edilməsi kimi dayanıqlı nəqliyyat variantlarına keçid emissiyaları və nəqliyyat sıxlığını azaldır. Klasterin fiziki infrastrukturunun hər tərəfi davamlılıq öhdəliyi ilə tərtib edilmişdir. Əsas odur ki, bu klasterlər daxilində əməkdaşlıq getdikcə davamlılıq təşəbbüsləri ətrafında cəmlənir. Bizneslər, tədqiqat institutları və universitetlər ekoloji problemləri həll edən layihələr üzərində işləmək üçün bir araya gəlirlər. İstər dairəvi iqtisadiyyat praktikaları üçün strategiyaların hazırlanması, istər karbon emissiyalarının azaldılması, istərsə də daha təmiz istehsal üçün innovativ həllərin işlənməsi olsun, bu əməkdaşlıqlar innovasiya klasterlərini davamlılıq ocaqlarına çevirir.

Davamlılıq etikası klasterin hüdudlarından kənara çıxır. Dayanıqlı mənbə, yerli satınalma və nəqliyyatla bağlı emissiyaların azaldılmasını təşviq etmək üçün təchizat zəncirləri yenidən qiymətləndirilir. Bundan əlavə, bu klasterlər ətraf mühitlə bağlı problemləri həll etmək üçün öz yerli icmaları ilə fəal şəkildə əlaqə saxlayırlar. İcmanın təmizlənməsi səyləri, təhsil proqramları və yerli qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) ilə tərəfdaşlıq kimi təşəbbüslər ətraf mühit üçün ortaq məsuliyyət hissini gücləndirir. İnnovasiya klasterləri həmçinin yaşıl texnologiyalar və ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri əhatə edir. Günəş və külək enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələri klasterlərin enerji ehtiyaclarını davamlı şəkildə daha çox ödəyir. Təmiz istehsal prosesləri emissiyaları azaldır və istehsalın ətraf mühitə təsirini minimuma endirir. Tullantıları minimuma endirmək üçün materialların təkrar emalını, təkrar istifadəsini və yenidən təyinatını təşviq edən dairəvi iqtisadiyyat konsepsiyası fəal şəkildə araşdırılır və həyata keçirilir.

Yaşıl bina dizaynı enerjiyə qənaət edən xüsusiyyətlər, dayanıqlı materiallar və şərəf nişanı kimi xidmət edən LEED kimi sertifikatlarla bu qrupların əlamətdar xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Elektrikli avtomobil doldurma stansiyalarından tutmuş səmərəli ictimai tranzit sistemlərinə qədər ağıllı nəqliyyat variantları klaster iştirakçıları üçün gediş-gəlişi ekoloji cəhətdən təmiz edir. Bütün dünyada nümunə araşdırmaları ekoloji cəhətdən şüurlu innovasiya qruplarının əldə etdiyi diqqətəlayiq addımları vurğulayır. İsveçin Stokholm şəhərində Kral Dəniz Limanı İnnovasiya Klasteri yaşıl damlar, bərpa olunan enerji və qabaqcıl tullantıların idarə edilməsi vasitəsilə 2030-cu ilə qədər karbon neytrallığına nail olmaq missiyasındadır. Sinqapurun Jurong İnnovasiya Bölgəsi yaşıl tikinti təcrübələrini və ağıllı nəqliyyat həllərini birləşdirərək davamlı şəhər inkişafı üçün meyar müəyyən edir. Texnoloji yeniliyi ilə tanınan Silikon Vadisi sürətlə təmiz enerji və davamlılıq təşəbbüsləri üçün mərkəzə çevrilir [8].

Amsterdamın Dairəvi İnnovasiya Klasteri təkrar emal, davamlı məhsul dizaynı və tullantıların azaldılması üzrə əməkdaşlığı təşviq edən dairəvi iqtisadiyyat yanaşmasını təcəssüm etdirir. Və Hollandiyanın Vageningendəki Qida Vadisi İnnovasiya Klasterində əsas diqqət davamlı qida istehsalı, ekoloji təmiz əkinçilik və bitki əsaslı alternativlərə yönəldilir. İnnovasiya klasterləri daxilində davamlılıq və ekoloji mülahizələrlə bağlı araşdırmamızı yekunlaşdırdıqca aydın olur ki, bu ekosistemlər təkcə innovasiya və iqtisadi inkişafın mühərrikləri deyil. Onlar həm də ekoloji cəhətdən daha məsuliyyətli gələcəyin aparıcılarıdır. Yaşıl texnologiyaları mənimsəməklə, davamlılığı öz təcrübələrinə inteqrasiya etməklə və yerli ictimaiyyətlə əlaqə saxlayaraq, innovasiya klasterləri təkcə emal sənayesi üçün deyil, bütövlükdə planetin tərəqqisi üçün katalizator olmağın nə demək olduğunu yenidən müəyyənləşdirirlər.

5. Davamlılıq və ekoloji narahatlıqlar

İdeyaların sərbəst axdığı və tərəqqinin hüdudsuz görüldüyü innovasiya klasterlərinin cazibədar dünyasında diqqətli naviqasiya tələb edən problemlər və risklər var. Bu dinamik ekosistemlər innovasiyalar üçün münbit zəmin olsalar da, müasir biznes mənzərəsinin mürəkkəbliklərindən immun deyillər. İnnovasiya qrupları daxilində ümumi problemlər çox vaxt rəqabət ətrafında fırlanır. Bu canlı mərkəzlərdə daha çox biznes və startap birləşdikcə, ən yaxşı istedadlar və maliyyə də daxil olmaqla resurslar üçün mübarizə güclənə bilər. Bu artan tələb əməliyyat xərclərinin artmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da müəssisələrin klaster daxilində fəaliyyət göstərməsini getdikcə bahalaşdırır.

Yüksək yaşayış məsrəfləri həmçinin potensial işçiləri maneə törədə bilər və bu da istedadların əldə edilməsi ilə bağlı problemlər yaradır.

Əqli mülkiyyətlə bağlı narahatlıqlar başqa bir maneədir. Klaster daxilində müxtəlif qurumların yaxınlığı təsadüfən həssas məlumatları ifşa edə bilər və ya bəzi hallarda əqli mülkiyyət hüquqlarının qəsdən pozulmasına səbəb ola bilər. Bu risk ekosistem daxilində fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün hüquqi və maliyyə təhlükələri yaradır.

Ekosistemin parçalanması innovasiya klasterləri daxilində paradoksdur. Yaxınlıq əməkdaşlığa təşviq etsə də, bu, həm də ekosistemin parçalanması ilə nəticələnə bilər, çünki müəssisələr və təşkilatlar öz təcili ehtiyaclarına diqqət yetirə bilərlər. Bu klasterlərin inkişaf etdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş əməkdaşlığa və bilik mübadiləsinə maneə ola bilər. Tənzimləmə mürəkkəbliyi başqa bir problemdir. Ən qabaqcıl texnologiyalar və inkişaf etməkdə olan sənayelər tez-tez innovasiya klasterlərində mövcuddur, tənzimləmə qaydalarına uyğunluq naviqasiyası mürəkkəb və vaxt aparan ola bilər.

Klaster sürətlə inkişaf etdikcə davamlılıq və ekoloji narahatlıqlar ortaya çıxır. Artan tıxac, çirklənmə və yerli resursların gərginliyi diqqətli idarəetmə tələb edən aktual problemlərə çevrilə bilər.

Innovasiya klasterlərinin inkişafı da risk daşıyır. İqtisadi köpüklər həddindən artıq həvəslə investisiyalar və spekulasiyalar nəticəsində yaranır ki, bu da onların partlayacağı təqdirdə maliyyə qeyri-sabitliyinə gətirib çıxara bilər. Müəyyən bir sənaye və ya texnologiyadan asılılıq bütün ekosistemi həmin sektordakı dəyişikliklərə qarşı həssas qoya bilər. Başqa yerdə daha yaxşı imkanlar axtaran yerli istedadların "beyin axını" çoxluğun canlılığını təhlükə altına qoya bilər. Müxtəlifliyi və inklüziv mədəniyyəti qorumaq perspektivlərin və innovasiyaların diapazonunu məhdudlaşdıran daimi problem ola bilər. Texnoloji köhnəlmə davamlı riskdir, çünki innovasiya qrupları aktual qalmaq üçün davamlı olaraq uyğunlaşmalıdırlar.

Bu çətinliklərin və risklərin azaldılması çoxsaxəli yanaşma tələb edir. Klaster daxilində diversifikasiya tək sənaye və ya texnologiyadan asılılığı azalda bilər. Resurs planlaması davamlı inkişafı təmin etmək üçün vacibdir. Əqli mülkiyyət müdafiəsi və aydın qaydalar klasterin aktivlərini qoruyur. İstedadların inkişafı və əməkdaşlıq təşəbbüsləri bacarıqlı və vahid işçi qüvvəsini təşviq edir. Davamlı təcrübələr və adaptiv tənzimləmə klasterin uzunmüddətli həyat qabiliyyətini saxlamaq üçün açardır. Davamlı monitorinq və uyğunlaşma yaranan çətinlikləri və imkanları həll etməyə kömək edir [1].

Nəhayət, innovasiya klasterləri daha geniş biznes dünyasının mikrokosmoslarıdır və özünəməxsus problem və risklər dəsti ilə tamamlanırlar. Bununla belə, diqqətli planlaşdırma, strateji uzaqgörənlik, əməkdaşlığa və davamlılığa sadıqlıq ilə bu canlı ekosistemlər tərəqqiyə təkan verən və gələcəyi formalaşdıran innovasiya mayakları kimi inkişaf etməyə davam edə bilər.

Nəticə

Emal sənayesində innovasiya klasterlərinin tədqiqinin pərdəsini araladıqca, aydın olur ki, bu dinamik ekosistemlər tərəqqinin çırağı və transformasiyanın xəbərçisidir. Onlar biznes və qurumların sadəcə coğrafi konsentrasiyası deyil; daha doğrusu, onlar məskunlaşdıqları sənayeni irəli aparan innovasiya episentrləridir.

Innovasiya klasterlərinin yaradılması üçün əsas prioritetləri təkrarlayaraq aydın olur ki, yerləşmə strateji xarakter daşıyır. Sənayenin ehtiyaclarına uyğun gələn və əsas resurslara və istedadlara çıxışı təklif edən düzgün coğrafi bölgənin seçilməsi çox vacibdir. Bu seçilmiş mərkəz daxilində bizneslərin, tədqiqat institutlarının, universitetlərin və dəstəkləyici təşkilatların harmoniyada işlədiyi, yaxınlığı, bilik mübadiləsinə və resursların birləşdirilməsinə təşviq edən əməkdaşlıq ekosistemi inkişaf etdirilməlidir. İxtisaslaşma bu klasterlərin təməli daşıdır, burada müəyyən bir sahəyə amansız diqqət dərin təcrübəni inkişaf etdirir və innovasiyaları sürətləndirir.

Hökumətin dəstəyi mühüm katalizatorudur. Hökumət qurumları ilə əməkdaşlıq maliyyələşdirməni, vergi güzəştlərini və tənzimləyici dəstəyi təmin edərək, klasterin inkişafı üçün əsas maliyyə və struktur çərçivəni təmin edir. Müəssisə kapitalı firmalarının, investorların və özəl sektor korporasiyalarının cəlb edilməsi təkə kapital deyil, həm də əvəzolunmaz təcrübə və

mentorluq verir, startapları və inkişaf etməkdə olan biznesləri uğura doğru irəliləyir. İnfrastrukturun inkişafı, xüsusən də tədqiqat parkları və texnologiya inkubatorları şəklində əməkdaşlıq və innovasiyaların çiçəkləndiyi fiziki məkanlar yaradır. Bundan əlavə, təhsil və işçi qüvvəsinin inkişafına investisiyalar klasterin böyüməsinə töhfə verməyə hazır olan ixtisaslı mütəxəssislərin davamlı axınını təmin edir. Güclü əqli mülkiyyət müdafiəsi innovasiyaların bəhrələrini qoruyur və mübahisələri azaldır.

Uğurlu innovasiya klasterlərinin emal sənayesinə potensial təsiri dərinidir. Onlar iqtisadi artım, iş yerlərinin yaradılması, ÜDM-in artırılması və investisiyaların cəlb edilməsi üçün katalizatorlara çevrilirlər. Klasterin iştirakçıları ümumi bilik, resurslar və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsindən faydalanaraq qlobal bazarda daha rəqabətli olurlar. Aparıcı texnoloji irəliləyişlər, sahibkarlığın təşviqi, şəbəkələşmənin asanlaşdırılması və investisiyaların cəlb edilməsi onların dəyişdirici gücünün bir hissəsidir.

Gələcəyə baxaraq, innovasiya qrupları davamlı inkişaf və təkamül üçün hazırdır. Onlar qlobal miqyasda genişlənəcək, regionlar üzrə xüsusi sənaye ehtiyaclarını qarşılıyaacaq və beynəlxalq tərəfdaşlıqlar quracaqlar. Davamlılıq ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrə artan tələbatla uyğunlaşaraq əsas diqqət mərkəzində olacaq. Rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası səmərəliliyi və innovasiyanı artıracaq, sənayelərarası əməkdaşlıq isə fənlərarası irəliləyişlərə gətirib çıxaracaq. Hökumətlər sənayelərlə getdikcə daha çox əməkdaşlıq edəcək, innovasiya klasterlərini dəstəkləyəcək və onlara sərmayə qoyacaq və tənzimləyici çərçivələr sürətli texnoloji dəyişikliklərə uyğunlaşacaq.

Yekun olaraq qeyd edək ki, emal sənayesində innovasiya klasterlərinin böyümə, rəqabət qabiliyyəti və texnoloji tərəqqi potensialı sonsuzdur. Bu klasterlər emal sənayesinin gələcəyini formalaşdırmağa davam etdikcə, bizi təməlqoyucu irəliləyişlər və transformativ dəyişikliklərlə dolu gələcəyə daşıyan dinamik və innovativ bir yol vəd edir.

Nərgiz Hüseynova

Emal sənayesinin inkişafı şəraitində innovasiya klasterlərinin yaradılması prioritetləri

Xülasə

Məqalə emal sənayesində innovasiya klasterlərinin yaradılması üçün əsas strategiyaları və mülahizələri araşdırır. O, bu klasterlərin iqtisadi artımın, texnoloji tərəqqinin və rəqabətqabiliyyətliliyin aparıcısı kimi əsas rolunu vurğulayır. Məqalədə vurğulanan əsas prioritetlər bizneslərin, elmi-tədqiqat institutlarının və universitetlərin əməkdaşlıq edə biləcəyi, bilik mübadiləsi apara biləcəyi və innovasiyalara təkan verə biləcəyi mühitin yaradılması üçün çox vacibdir. Məqalədə həmçinin uğurlu innovasiya klasterlərinin emal sənayesinə, o cümlədən iqtisadi rifah və texnoloji irəliləyişlərə potensial təsiri vurğulanır. O, gələcək perspektivləri və tendensiyaları müzakirə etməklə, bu innovasiya klasterlərinin davamlı inkişafında davamlılıq və yaşıl texnologiyaların, sənayelərarası əməkdaşlığın və hökumət-sənaye tərəfdaşlığının əhəmiyyətini vurğulamaqla yekunlaşır.

Наргиз Гусейнова

Приоритеты создания инновационных кластеров в условиях развития обрабатывающей промышленности

Резюме

В статье исследуются ключевые стратегии и соображения по созданию инновационных кластеров в обрабатывающей промышленности. Подчеркивается ключевая роль этих кластеров как драйверов экономического роста, технологического прогресса и конкурентоспособности. Ключевые приоритеты, выделенные в статье, имеют решающее значение для создания среды, в которой предприятия, исследовательские институты и университеты могут сотрудничать, обмениваться знаниями и стимулировать инновации. В статье также подчеркивается потенциальное влияние успешных инновационных кластеров на обрабатывающую промышленность, включая экономическое процветание и технологический прогресс. В заключение обсуждаются будущие перспективы и тенденции, подчеркивается важность устойчивого развития и зеленых технологий, межотраслевого сотрудничества и

партнерства между государством и промышленностью в устойчивом развитии этих инновационных кластеров.

Nargiz Huseynova

Priorities for the creation of innovation clusters in the context of the development of the processing industry

Summary

The article explores key strategies and considerations for creating innovation clusters in the manufacturing industry. It emphasizes the key role of these clusters as drivers of economic growth, technological progress and competitiveness. The key priorities highlighted in the article are critical to creating an environment where businesses, research institutes and universities can collaborate, share knowledge and drive innovation. The article also highlights the potential impact of successful innovation clusters on the manufacturing industry, including economic prosperity and technological advancements. It concludes by discussing future perspectives and trends, emphasizing the importance of sustainability and green technologies, cross-industry collaboration and government-industry partnerships in the sustainable development of these innovation clusters.

Ədəbiyyat

1. Ablaev I. Innovation Clusters and Regional Development. Academy of Strategic Management Journal, Vol: 17 Issue: 3, 2018
2. Achiche S., Howard T. J., Ástvaldsdóttir A., Andersen O., McAloone T. C. Open innovation practices in a cluster context: A Medicon Valley casestudy. International Design Conference - Design 2012, Dubrovnik - Croatia, May 21 - 24, 2012
3. Andrienko R. The Role of Innovation Clusters in the Development of Innovative Environment. Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 527, 2020
4. Bakhromov A. A., Rakhmatov M. M., Niyazmetov B. A., Yangiboyev Kh. B., Raemov R. M. Innovation Clusters as the Basis for the Development of a Modern Economy. International Journal of Agriculture and Forestry, p-ISSN: 2165-882X e-ISSN: 2165-8846, 2021; 11(2): 32-38
5. Hart D.A. Innovation clusters: Key concepts. Department of Land Management and Development, and School of Planning Studies, The University of Reading, United Kingdom
6. Li J., Webster D., Cai J., Muller L. Innovation Clusters Revisited: On Dimensions of Agglomeration, Institution, and Built-Environment. Sustainability, 11(12), 3338, 2019
7. Mazur V., Barmuta K., Demin S., Tikhomirov E., Bykovskiy M. Innovation Clusters: Advantages and Disadvantages. International Journal of Economics and Financial Issues. 6. 270-274, 2016
8. Clusters and new industry path development <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/07222f55-en/index.html?itemId=/content/component/07222f55-en>
9. Enhancing the Innovative Performance of Firms <https://unece.org/fileadmin/DAM/ceci/publications/icp2.pdf>
10. Innovative Clusters. Drivers of National Innovation Systems <https://www.nist.gov/system/files/documents/2017/04/28/spi-the-plastics-industry-trade-association-attachment.pdf>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20.12.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.12.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

UOT: 332.1

DOI: 10.338.70/2413-6557-2024-10-1-24-31

İRİ YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNDƏ BƏRK İSTEHSAL VƏ MƏİŞƏT TULLANTILARININ ƏTRAF MÜHİTƏ VƏ İNSAN SAĞLAMLIĞINA TƏSİRİ

Mehriban Əskərova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İctimai idarəetmə və sosial innovasiyalar kafedrasının dosenti, c.ü.f.d,

Az 1001, Bakı şəhəri, Murtuza Muxtarov küçəsi, 194

e-poçt: azad.esgerli@mail.ru

Nərmin Qibləliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistrantı

Az 1001, Bakı şəhəri, Murtuza Muxtarov küçəsi, 194

e-poçt: q.nermin2001@gmail.com

Açar sözlər: ətraf mühit, sağlamlıq, bərk tullantılar, zibilxana, tullantıların idarə edilməsi, ətraf mühitə təsirlər, torpağın çirklənməsi.

Ключевые слова: окружающая среда, здоровье, твердые отходы, свалки, управление отходами, воздействие на окружающую среду, загрязнение почвы.

Keywords: environment, health, solid waste, landfill, waste management, environmental effects, land pollution.

İqtisadi və sosial inkişaf XXI-ci əsrin ən aktual problemlərindən birini - ətraf mühitin istehsal və məişət tullantılarının mənfi təsirlərindən qorunması problemini yaradıb. Demək olar ki, mövcud olduğu bütün dövrlərdə insanlar nəticələrini düşünmədən tullantıları ən yaxın dərələrə və ya relyefin çökəkliklərinə ataraq mümkün qədər tez və ucuz qiymətə qurtarmağa çalışmışlar.

Dünya şəhərlərinin əksəriyyəti praktiki olaraq poliqonlarda tikilib. Şəhərlərin daha da böyüməsi, sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı çox vaxt ekoloji vəziyyətin pozulmasına səbəb olur. Xüsusən də belə vəziyyətə iqtisadi fəaliyyətin və əhəlinin əhəmiyyətli hissəsinin ən çox məhdud ərazidə cəmləşdiyi böyük şəhərlərdə rast gəlinir. Təcrübə göstərir ki, iri şəhərlərdə tullantıların daha intensiv yığılması baş verir və onların düzgün, vaxtında atılmaması və zərərsizləşdirilməməsi çox vaxt ekoloji böhrana səbəb olur. Şəhərlərin ətrafında yaranan, zəif təşkil edilmiş kortəbii poliqonlar atmosfer havasının, torpağın, yerüstü və yeraltı suların ən ciddi çirklənmə mənbələridir.

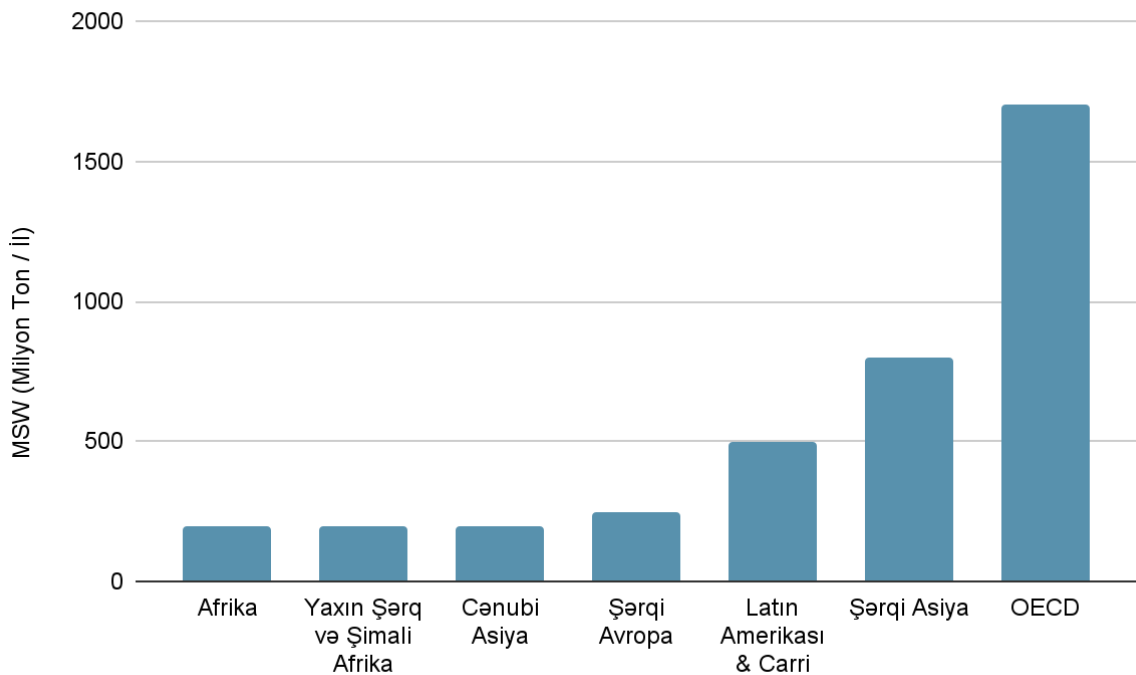
İstehsal və məişət tullantıları - əmtəə məhsullarının istehsalı və istehlakı prosesində əmələ gələn xammalın, materialların, yarımfabrikatların istifadəsi, yaxud saxlanması zamanı istehlak xassələrini tamamilə və ya qismən itirmiş əmtəə məhsullarının keyfiyyətsiz qalıqları, müəyyən sosial-ekoloji və iqtisadi şərait olduqda xammal, material və yarımfabrikat kimi istifadə oluna bilən kommersiya məhsulları ilə birlikdə formalaşan məqsədli istehsal məhsullarıdır. Həmin tullantılara sənaye, məişət, tibbi, bioloji, kənd təsərrüfatı, üzvi, texnogen birləşmələr, tikinti və söküntü tullantıları, nəqliyyat, yanacaq-energetika kompleksləri, aşağı səviyyəli radioaktiv tullantılar, qara və əlvan metalların qırıntıları, elektron və elektrik qırıntıları, lil, şlamlar və s. aid edilir.

1. Ölkələrdə tullantıların yaranma və idarə olunması vəziyyəti.

Tullantıların təsnifatı bir sıra meyarlar əsasında həyata keçirilir. İstehsal tullantıları sənaye məhsullarının istehsalı zamanı əmələ gələn və ilkin istehlak xassələrini tamamilə və ya qismən itirmiş xammal, material, yarımfabrikat qalıqları, habelə istehsal prosesində əmələ gələn və istifadə olunmayan əlaqəli maddələrdir [2]. AB ölkələrində məişət tullantılarının 60%-i poliqona atılır, 33%-i yandırılır, 7%-i kompostlanır. Sənaye tullantılarının 60%-dən çoxu və kənd təsərrüfatı

tullantılarının 95%-i intensiv emal olunur. Bu ölkələr, bərpa olunmayan mənbələrdən asılılığı azaltmaqla və tullantıları aradan qaldırmaqla, çirklənməni azaltmaq, xərcləri azaltmaq və yaşıl inkişafı təşviq etmək üçün materialların təkrar istifadəsini və təkrar emalını artırmaqla dairəvi iqtisadiyyatı dəstəkləyirlər [1,7,8].

Dünya əhalisinin 2025-ci ilə qədər 8 milyarda, 2050-ci ilə qədər isə 9,3 milyarda çatacağı proqnozlaşdırılır ki, bu dövrdə ümumi əhalisinin təxminən 70%-i şəhərlərdə yaşayacaq. [1,2]. Əhalidəki bu artım, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və artan istehlakla yanaşı, bütün dünya şəhərlərində tullantıların böyük problem yaratması davam edəcəkdir. Bunun da nəticəsində xüsusilə uşaqlar arasında ishal və kəskin respirator infeksiyaların artması baş verəcəkdir [5]. Bu, xüsusilə şəhəratrafi ərazilərdə yaranan zibilin 10%-dən çoxunu toplayan bir çox aşağı gəlirli ölkələrdə daha çox rast gəlinir. Bilik, texnologiya, vəsait və yaxşı idarəçiliyin olmaması bələdiyyələrin bərk tullantıları səmərəli idarəetməsi üçün maneələrdir [7,8].

Şəkil 1. Dünyada bərk tullantıların yaranması

Məlumdur ki, bəşəriyyət mövcudluq tarixi boyu orta hesabla 2-5% xammaldan istifadə etməyi öyrənmişdir. Maddənin qalan hissəsi tullantıya çevrilir. Rusiyada hər il 5-7 milyard ton istehsal və istehlak tullantıları əmələ gəlir. Onların saxlanması üçün 1 milyon hektardan çox münbit torpaq istehsaldan çıxarılıb. Təhlükəli tullantıların illik artımı 50 milyon ton təşkil edir. 1000 milyon tondan çox belə tullantılar yığılıb. Ətraf mühitin mühafizəsi, o cümlədən tullantıların tərkibində olan qiymətli komponentlərin utilizasiyası məqsədilə tullantıların zərərsizləşdirilməsi və emalı üçün müxtəlif sənaye texnologiyaları, o cümlədən termik və bioloji zərərsizləşdirmə üsulları və onların emalının digər texnoloji üsulları işlənilib hazırlanır və tətbiq edilir [5,6]

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı getdikcə artan tələbləri nəzərə alaraq, insanın gündəlik fəaliyyətinin təbii mühitə vurduğu ekoloji zərərin azaldılmasının yeni səmərəli yollarını axtarmaq lazımdır. İnsan həyatı və fəaliyyəti çoxlu sayda müxtəlif tullantıların əmələ gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Son illərdə planetimizdə əhalinin tələbatının əhəmiyyətli dərəcədə artması müxtəlif növ tullantıların, o cümlədən bərk tullantıların miqdarının sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Ətraf mühitə davamlı olaraq daxil olan bərk tullantıların kütləsi ildə 500 milyon tona çatmışdır. Bərk tullantılar ətraf mühiti çirkləndirməklə həm də ətraf mühitimizə daxil olan zərərli bioloji, kimyəvi və biokimyəvi maddələrin mənbəyi kimi xidmət edir. Bundan əlavə, bərk tullantılar ən inkişaf etmiş

sənaye sahələrində istifadə üçün zəruri olan bir sıra qiymətli maddələrin mənbəyi kimi də təqdim edilməlidir.

İstənilən istehlak tullantı yaratdığı kimi, istehsalı da tullantısız təsəvvür etmək mümkün deyil. İstehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsi, bazar xidmətlərinin artırılması, əhalinin həyat səviyyəsinin dəyişməsi nəticəsində bərk tullantılarının kəmiyyət və keyfiyyət tərkibi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bazar iqtisadiyyatı istehsalçılar, tədqiqatçılar və dövlət orqanları qarşısında ən zərərsiz texnologiyalar yaratmaq və bərk tullantıların bütün növlərindən tam istifadə etmək vəzifəsi qoyur. Bunun da əsası tullantısız texnologiyaların yaradılmasıdır. Bərk məişət və istehsal tullantılarının utilizasiyası problemlərinin həllində əsas çətinliklər tullantıların dəqiq elmi əsaslandırılmış təsnifatının olmaması, mürəkkəb bahalı avadanlıqlardan istifadə ehtiyacı və konkret qərarların əsaslandırılması üçün iqtisadi əsasların olmamasıdır [1,2,3].

Şəhərlərin böyüməsi, təsərrüfat və digər fəaliyyətlərin həcmində artması istehsal və istehlak tullantılarının intensiv şəkildə yığılmasına səbəb olur. Bu gün şəhər mühitinin tullantıların mənfəəti təsirlərindən qorunması ən aktual ekoloji problemdir. Bu problemin həllində əsas vəzifə yaranan bərk tullantıların təkrar emal edilməsidir.

2. Bərk tullantıların sanitar-bakterioloji xassələri və əhəli sağıamlıqının təmini üsulları.

Çürümüş bərk tullantılar parçalandıqda qoxular ayrılır və filtrat (maye) əmələ gəlir. Belə mühətdə saprofit mikroorqanizmlərlə yanaşı, patogen mikroorqanizmlər - hepatit, vərəm, dizenteriya, askarioz, tənəffüs, allergik, dəri və digər xəstəliklərin törədiciləri inkişaf edir. Bərk tullantıların tərkibində patogen mikroorqanizmlərlə yanaşı, helmintlərin (qurdların) yumurtaları da vardır. Həmin infeksiyaların yayıcıları milçəklər, siçovullar, quşlar, itlər və pişiklərdir. Toz və ya sızma suyu vasitəsilə bərk tullantılardan bakterial çirkləndiricilər havaya, suya və torpağına daxil olur. Bərk tullantıların dezinfeksiyası onların emalı zamanı baş verir. Anaerob şərait (oksigen çatışmazlığı) və 600 dərəcədən yuxarı temperatur patogen mikrofloraya zərər verir. Tullantıların emalının texniki və texnoloji üsullarına çeşidləmə, biotexnoloji (əsasən kompostlama), istilik (əsasən yanma) üsulları və poliqonlara atılması aiddir [1,2].

Çeşidləmə üsulları bərk tullantıların ayrı-ayrı komponentlərinin mexanikləşdirilmiş çıxarılması üçün istifadə olunur. Bunlara maqnit, elektrodinamik, aerodinamik ayırma daxildir. Maqnitik ayırma qara metallardan metal qırıntılarını çıxarmaq üçün istifadə olunur. Maqnit sahəsi bərk tullantıların qarşılıqlı əlaqədə olduqda, məsələn, tullantılar konveyer kəməri boyunca hərəkət etdikdə, qara metal qırıntıları maqnitlərlə çıxarılır və sonra onlardan ayrılır. Müasir texnologiyalar tullantılardan bütün qara metalın 90-95%-ə qədərini çıxarmağı imkan verir.

Əlvan metalların çıxarılması üçün elektrodinamik (elektromaqnit) ayırma üsulundan istifadə olunur. Adətən bu tip metal qırıntılarının 90%-i alüminiumdan ibarətdir. Qalan hissəsi isə mis və bürüncə təmsil olunur. Elektrodinamik (elektromaqnit) ayırma üsulu maqnit sahəsinin və elektrik keçirici materialda yaranan burulğan cərəyanlarının qüvvət qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Bu halda, metal qırıntılarında elektrodinamik qüvvə yaranır ki, bu da onları müəyyən bir istiqamətdə hərəkət etdirir. Nəticədə əlvan metalların 80%-ə qədər bərk tullantılardan çıxarılır.

Aerodinamik ayırma üsulu ayrı-ayrı tullantı komponentlərinin hava axınında ötürülməsinə əsaslanır. Bu halda tullantı komponentləri çəki və ölçülərindən asılı olaraq müəyyən hava axını sürətlərində daşına bilər. Hidrosiklonlarda və ya konveyer lentində çökmə zamanı onların ayrılması sıxlıq və sərbəst düşmə sürətindəki fərqlərə əsaslanır. Aeroseparasiyadan istifadə edərək tullantı kağız, polimer və toxuculuq tullantıları ayrılır.

Balistik ayırma üsulu komponentlərin müxtəlif elastikliyinə əsaslanır. Tullantıların yerləşdiyi konveyer sürətlənir və onun hərəkət istiqaməti kəskin şəkildə dəyişdirilir. Tullantı materialı ilkin istiqamətdə ətalətlə uçur və hərəkət müstəvisinə 35-500 bucaq altında quraşdırılmış əks etdirən şaquli divarla toqquşur. Material divara dəydikdə konteynerə düşür. Tullantıların elastik komponentləri ən uzağı yuvarlanır. Balistik üsul tullantılardan şüşə və digər daxilolmaların çıxarılması üçün istifadə olunur.

Bəzən tullantılardan komponentlər çıxararkən (məsələn, şüşə) flotasiya hidroseparasiya üsulundan da istifadə olunur. O, hava axınının mayedən keçməsindən, hava qabarcıqlarının bərk

cisimlərə yapışmasından, bu komponentlərin mayenin səthinə çıxarılmasından və üzən tullantı komponentlərinin çıxarılmasından ibarətdir.

Bərk məişət tullantılarının hava çıxışı olmadan qızdırmaqla termik təmizlənməsi 500-6000 °C-ə qədər (aşağı temperaturu piroliz) və 11000 °C-dən yuxarı (yüksək temperaturu piroliz) aparılır. Bunun üçün müxtəlif güclərə malik texnologiyalar və sınaq-sənaye qurğuları yaradılmışdır. Bu üsulla qaz halında olan məhsulların atmosfərə atılması kəskin şəkildə azalır. Piroliz iqtisadi fəaliyyətlərdə istifadə edilə bilən məhsullar: qaz yanacağı, bərk karbonlu qalıq və qatran istehsal edir [3,4].

Qərb ölkələrində ən çox yayılmış bərk tullantıların utilizasiyası obyektləri sanitar tullantılar adlanan poliqlonlardır. Müasir bərk məişət tullantıları poliqlonları tullantıların zərərsizləşdirilməsi və atılması üçün nəzərdə tutulmuş mürəkkəb ekoloji strukturlardır. Poliqlonlar atmosfer havasının, torpağın, səth və qrunt sularının tullantıların çirklənməsindən mühafizəni təmin etməli, gəmiricilərin, həşəratların və patogenlərin yayılmasının qarşısını almalıdır.

Sənayedən çirkab su tullantılarının atılması üçün üç alternativ:

1. Tullantıların təmizlənmədən birbaşa çaylara atılması.

2. Tullantıların kombinə edilmiş təmizləmə üçün bələdiyyə kanalizasiyalarına axıdılması.

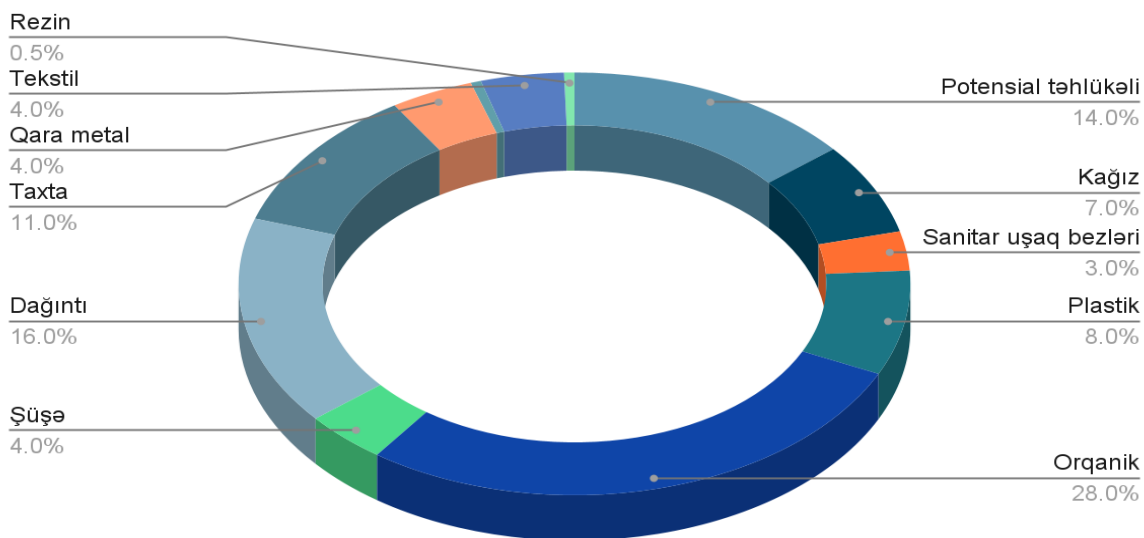
3. Sənaye tullantılarının su hövzələrinə atılmadan əvvəl təmizlənməsi.

Bərk tullantıların emalının müxtəlif üsullarının birləşməsinə əsaslanan ən perspektivlisi sənaye texnologiyasıdır. O, hər bir metodun çatışmazlıqlarını aradan qaldırır, istehsal tullantılarının azaldılmasını və onun maksimum ekoloji və iqtisadi məqsədəuyğunluğunu təmin edir.

3. Bərk məişət tullantılarının idarə olunması və ətraf mühit.

Bərk məişət tullantılarının idarə olunması sistemi şəhərin sanitar təmizlənməsi sxeminə təqdim olunur. Orta hesabla 5 ildə bir dəfə hazırlanır və yenilənir. Bu müvafiq rayon və şəhər idarələri tərəfindən təsdiq edilir. Sanitar emalı sxemini hazırlayarkən bərk tullantıların artım tempini, onların morfoloji tərkibindəki dəyişiklikləri, tullantıların idarə olunması sahəsində normativ bazanı, tullantıların utilizasiyası üçün müasir texnologiyaları, tullantıların utilizasiyasının dəyərinin artmasını, bərk tullantıların emalı və utilizasiyası üzrə tədbirləri nəzərə almaq lazımdır.

Şəhərin sanitar təmizlənməsinin texniki-iqtisadi əsaslandırması şəhər ərazilərinin bütün növ sanitar təmizlənməsinin həcmi, tullantıların toplanması, çıxarılması və zərərsizləşdirilməsi üsulları və sistemlərini müəyyən edir. Eyni zamanda lazımi sayda mühəndis konstruksiyalarının, maşın və avadanlıqların hesablamaları verilir.

Şəkil 2. Müxtəlif bərk tullantıların idarə olunmasının faiz paylanması

Son illərdə dünya əhalisinin artması və sənayenin inkişafı ilə əlaqədar tullantıların miqdarı xeyli artmışdır ki, bu da insan sağlamlığına və ətraf mühitə danılmaz təsir göstərir. Qeyri-münasib idarəetmənin ictimai sağlamlıq və ətraf mühitə dağıdıcı təsir göstərməsi ehtimalı olduğundan, bu, vəziyyətin həlli yolu əsas problemə çevrilir. Hazırkı məqalə araşdırması tullantıların insana və ətraf mühitə mənfi təsirlərini nəzərdən keçirir və ən çox tullantı istehsal edən ölkələri müəyyənləşdirir. Nəticələrə görə, Amerika, İordaniya və Küveyt ən çox tibbi tullantı istehsal edir. Beləliklə, onların əhalisi tənəffüs problemləri, dəri xəstəlikləri, hepatit A və B, xərçəng və s. kimi xəstəliklərə daha çox məruz qalırlar.

Ən çox məişət tullantıları Norveç və Meksika kimi ölkələrdə istehsal olunur. Onların əhalisi tənəffüs və reproduktiv problemlər kimi xəstəliklərə məruz qalır. Sənaye tullantılarının istehsalının miqdarı Asiyada (Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya, Hindistan və Avstraliya kimi ölkələr) üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 6 avqust tarixli “Bakı şəhərində məişət tullantıları ilə bağlı idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” imzalanan sərəncamla “Təmiz Şəhər” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti təsis edildi. Bakı şəhərində formalaşma mənbəyindən asılı olmayaraq, bütün bərk məişət tullantılarının yığılması, daşınması Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinə səlahiyyətində qalmaqla, tullantıların yerləşdirilməsi və zərərsizləşdirilməsi “Təmiz Şəhər” ASC-yə tapşırılmışdır. 12 mart 2009-cu ildə dövlət qeydiyyatına alınan “Təmiz Şəhər” ASC Bakı şəhərində tullantıların yerləşdirilməsi və zərərsizləşdirilməsi sistemini müasir standartlara uyğun quraraq, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində fəaliyyətə başlamışdır. Ölkə başçısı tərəfindən 22 sentyabr 2021-ci il tarixində imzalanan sərəncamla “Təmiz Şəhər” ASC Azərbaycan İnvestisiya Holdinqinin idarəetməsinə verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 22 iyun 2021-ci ildə imzalanan sərəncam və “Məişət tullantıları ilə bağlı idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” 6 avqust 2008-ci il tarixli sərəncamında dəyişiklik edilməsi ilə bağlı 2 iyul 2022-ci il tarixli fərmanı ilə “Təmiz Şəhər” ASC-nin fəaliyyət dairəsi genişləndirilərək, işğaldan azad edilən ərazilərdə bərk məişət tullantılarının yığılması, daşınması, yerləşdirilməsi və zərərsizləşdirilməsi “Təmiz Şəhər” ASC-yə həvalə edilib.

Azərbaycan ərazisində 2022-ci ildə 3984,1 min ton tullantı əmələ gəlmişdir ki, onların 66,7 faizini bərk məişət tullantıları, 33,3 faizini isə istehsal tullantıları təşkil etmişdir. Formalaşmış bərk məişət tullantılarının 78,3 faizi zərərsizləşdirilməsi məqsədilə poliqonlara daşınmış, 21,2 faizi enerji əldə edilməsi məqsədilə istifadə olunmuş, 0,5 faizi ölkə daxilində satılmışdır. Məişət tullantılarından istifadə hesabına 205,3 milyon kVt saat elektrik enerjisi istehsal edilmişdir. Yaranmış istehsalat tullantılarının 28,5 faizi müəssisələrdə xammal kimi istifadə edilmiş, 42,7 faizi ölkə daxilində satılmış, 3,8 faizi ixrac olunmuş, 13,8 faizi zərərsizləşdirilməsi məqsədilə poliqonlara daşınmış, 11,2 faizi isə müəssisələrdə qalmışdır. 2022-ci ildə 337,1 min ton təhlükəli tullantı yaranmış və tullantıların ümumi miqdarında onların payı 8,5 faiz olmuşdur. 55 min ton təhlükəli tullantı tamamilə zərərsizləşdirilmişdir. Tullantıların 63,1 faizi mədənçıxarma sənayesi müəssisələrində yaranmışdır ki, onların da böyük hissəsi Bakı şəhərində yerləşən müəssisələrin payına düşür [9].

Üçüncü dünya ölkələrinin əksəriyyətində məişət tullantıları poliqonlara və ya zibilliklərə göndərilir ki, onların əksəriyyətinin on il ərzində dolması gözlənilir. Vaxtilə zibillərin açıq yerə, çox vaxt şəhər kənarındakı aztəminatlı məhəllələrə atılması, yandırılması və ya su hövzələrinə atılması məqbul hesab olunurdu. Bu da resursların itirilməsi, ətraf mühitin deqradasiyası və yoluxucu xəstəliklərin yayılması kimi bir sıra uzunmüddətli problemlər yaradırdı.

1960-cı illərdən etibarən dünyada ekoloji hərəkətin yaranması ilə ətraf mühitə münasibət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. 1970-ci illərdə və sonrakı dövrlərdə tullantıları emal edən texnologiyanın istifadəsi yüksəldi. Texnologiyanın inkişafının zərərli material emissiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına imkan verdiyi doğru olsa da, bu perspektiv 1990-cı illərdə şəhərlərə xidmət edən orqanların köməyi olmadan yaxınlıqda yaşayan sakinlərin təhlükəsizliyini və ya zibilləri lazımi qaydada utilizasiya edə bilməyəcəklərini başa düşdükdə dəyişdi [5,7,8].

Poliqon, açıq tullantı və açıq yandırma kimi ənənəvi üsullara etibar etmək əvəzinə, tullantıların daha davamlı idarə edilməsi strategiyası zibil istehsalının minimuma endirilməsinə, təkrar istifadə,

təkrar emal və enerjinin bərpası üçün müvafiq axınlara çeşidlənməsinə üstünlük verir. Hələ başlanğıc mərhələsində olan, lakin populyarlıq qazanan bu üsul adi üsullarla müqayisədə daha əhatəli və ekoloji cəhətdən təmizdir, insan sağlamlığına və ətraf mühitə daha az zərərli təsir göstərir. 2050-ci ilə qədər proqnozlaşdırılan şəhər genişlənməsinin 90%-nin Cənubda baş verəcəyinə görə, oradakı bərk tullantıların vəziyyətini, onun ətraf mühitə və insan sağlamlığına təsirini qiymətləndirmək vacibdir [1,6,8]. Bu vəziyyət mədə-bağırsaq, dermatoloji, tənəffüs, genetik və bir sıra digər növ infeksiyon xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur.

Nəticə

İstehsal və məişət tullantıları düzgün idarə olunmazsa, suyu, torpağı və atmosferi çirkləndirərək bəşəriyyətin və digər canlıların həyatını təhdid edə bilər. İqlim dəyişikliyi, yaşamaq üçün lazım olan bütün resursların intensiv istifadəsi xəstəliyə yoluxanların sayının artmasına gətirib çıxarır. Tullantıların bu cür yanlış idarə olunmasının sağlamlığa birbaşa təsir etdiyini daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə görmək olar. Tullantılar həm suyu, həm də havanı çirkləndirdiyi üçün qlobal miqyasda böyük bir problemdir. O, insanların sağlamlığına, iqtisadiyyata və ətraf mühitin məhvinə birbaşa təsir edir.

Ölkələrin çoxunda bərk tullantıların əksəriyyəti açıq zibilliklərdə torpağa atılır. Diqqətlə planlaşdırılmadan bərk tullantıların torpağa atılması və əlverişsiz idarəetmə ətraf mühitə və insan sağlamlığına təhlükə yarada bilər. Ətraf mühit hər vasitə ilə təmiz və daha az çirkləndirilməlidir. Bu o deməkdir ki, tullantıların ətraf mühitə təsirini məhdudlaşdırmaq üçün nəyin bahasına olursa-olsun idarə olunmalıdır. Zibilliklərin yeri düzgün planlaşdırılmalı, insan sağlamlığı və ümumilikdə ətraf mühit üçün risklərin qarşısını almaq üçün tullantılar idarə edilməlidir.

Hökumət və bələdiyyələr zibilliklərin yerləri ilə bağlı qanunlara yenidən baxmalıdırlar. Ətraf mühitin çirklənməsinin və sağlamlıq üçün təhlükələrin qarşısını almaq üçün zibilxanaların işinə nəzarət edilməlidir.

Bələdiyyələr zibilxananın təsirinin qarşısını almaq üçün sakinlərin olmadığı ucqar ərazilərdə zibilxanalar açmalıdırlar və zibilliyə düzgün nəzarət etməlidirlər. İnsanları zibilliklərin onların sağlamlıqlarına mənfi təsirləri haqqında məlumatlandırılmalıdırlar.

Mehriban Əskərova, Nərmin Qibləliyeva

İri yaşayış məntəqələrində bərk istehsal və məişət tullantılarının ətraf mühitə və insan sağlamlığına təsiri

Xülasə

Məqalədə istehsal və istehlak prosesi nəticəsində yaranan bərk tullantıların ətraf mühitə, iri yaşayış məntəqələri ətrafında yaşayan insanların həyat və sağlamlığına yaratdığı neqativ vəziyyətin təsiri araşdırılır. Bərk məişət tullantılarının idarə olunması vəziyyəti düzgün planlaşdırma və maliyyələşdirmənin olmaması səbəbindən həyacanverici sürətlə artır. İntensiv sənayeləşmə, urbanizasiyanın artması və büdcələrin məhdudlaşdırılması nəticəsində bərk məişət tullantılarının idarə olunması problemləri yaranır, böyük yaşayış mərkəzlərində yoluxucu xəstəliklərin yayılma ehtimalı artır. Tədqiqata görə, bərk məişət tullantılarının idarə olunmasının səmərəsiz olması bir sıra problemlərlə əlaqələndirilir. Bunlara əhalinin sürətli artımı, bərk sənaye və məişət tullantılarının artması, idarəetmə qaydalarının icra edilməməsi və qeyri-adekvat maliyyələşdirmə daxildir.

Böyük şəhərlərdə əhalinin artımı, sərt hava şəraiti, sosial məlumatlılığın və ya idarə etmədə əhalinin iştirakının olmaması, qeyri-adekvat resurslar, xüsusən də avadanlıq və maliyyə çatışmazlığı bəzi iri yaşayış məntəqələrində bərk məişət tullantılarının idarə olunmasının təşkilinin qeyri-kafi olması əsas səbəbləridir. Bərk tullantıların təkrar istehsalının təşkil edilməməsi geniş ərazilərdə ciddi ekoloji problemlərə, o cümlədən yoluxucu xəstəliklərin yayılmasına, torpağın və suyun çirklənməsinə, kanalizasiyaların tıxanmasına və biomüxtəlifliyin itirilməsinə səbəb ola bilər.

Мехрибан Аскарова, Нармин Гиблалиева
Влияние твердых отходов производственных и бытовых на окружающую среду и
здоровье населения в крупных населенных пунктах
Резюме

В статье рассматривается отрицательное влияние негативной ситуации, вызванной твердыми отходами производства и потребления на окружающую среду, на жизнь и здоровье людей, проживающих вокруг крупных населенных пунктов. Ситуация с обращением с твердыми отходами ухудшается тревожными темпами, поскольку правильного планирования и финансирования недостаточно. В результате интенсивной индустриализации, усиления урбанизации и бюджетных ограничений возникают проблемы с обращением с твердыми отходами, что повышает вероятность распространения инфекционных заболеваний на территории крупных населенных пунктов. Согласно результатам исследования, неэффективные с твердыми отходами связаны с рядом проблем. К ним относятся быстрый рост населения, увеличение темпов образования твердых производственных и бытовых отходов, неэффективный управления, неисполнение законодательных актов и неадекватное финансирование.

Рост населения в крупных городах, суровые погодные условия, недостаточная социальная осведомленность или слабое участие общественности в управлении, нехватка ресурсы, особенно нехватка оборудования и финансов, являются основными причинами неадекватности систем управления твердыми отходами в некоторых крупных населенных пунктах. Неэффективная система управления твердыми отходами может стать причиной серьезных экологических проблем на крупных участках, включая распространение инфекционных заболеваний, загрязнение почвы и воды, засорение канализаций и сокращение биоразнообразия.

Mehriban Askarova, Narmin Gibraliyeva
Impact of solid production and household wastes on the environment and human health in
large settlements
Summary

The significant negative effects of the waste generated as a result of the production and consumption process on the environment, on the life and health of people living around large settlements have been examined in the article. The solid waste management situation is getting worse at an alarming rate due to lack of proper planning and funding. As a result of intensive industrialization, increased urbanization, and limited budgets, solid household waste management problems arise, and the possibility of the spread of infectious diseases in large settlements increases. According to the study, inefficient solid waste management systems are associated with a number of problems. These include rapid population growth, increasing rates of solid industrial and consumer waste generation, governance deficiencies, non-enforcement of regulations and inadequate funding.

Population growth in large cities, harsh weather conditions, lack of social awareness or public participation in management, inadequate resources, especially lack of equipment and funding are the main reasons for inadequate solid waste management systems in some large settlements. Inefficient solid waste management can cause serious environmental problems in large areas, including the spread of infectious diseases, soil and water pollution, clogging of sewers, and loss of biodiversity.

Ədəbiyyat

1. Babayev Ə.İ., Səlimova N.Ə., Şahpələngova B.Ş. Mühəndis ekologiyası. Bakı, 2012. – 639 səh.
2. Гринин А.С., Новиков В.Н. Промышленные и бытовые отходы: хранение, утилизация, переработка М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 136 с.
3. Шубов, Л. Я. Технология твёрдых бытовых отходов : учебник / Л. Я. Шубов, М. Е. Ставровский, А. В. Олейник ; под ред. Л. Я. Шубова. – Москва : Альфа-М: ИН-ФА-М, 2011. – 400 с.

4. Систер В.Г., Мирный А.Н. Современные технологии обезвреживания и утилизации твердых бытовых отходов М.: Акад. коммун.хоз-ва им. К.Д. Памфилова, 2003. – 304 с.
5. Сметанин В. И. Защита окружающей среды от отходов производства и потребления: Учеб.пособие для студ. вузов. - М.: Колос, 2000. - 232 с.
6. Вдовина Т.Н. Управление отходами на региональном уровне. – Омск: Изд-во Наследие. Диалог – Сибирь, 2000. – 89 с.
- 7.Eurostat (2016). Environmental Data Centre on Waste. [web site] (<http://ec.europa.eu/eurostat/web/waste/data>, accessed 10 June 2016).
- 8.EC (2016b). Waste. In: European Commission/Environment. Brussels: European Union (<http://ec.europa.eu/environment/waste/index.htm>; accessed 2 May 2016).
9. www.stat.gov.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.12.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.12.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ EMALI VƏ MARKETİNQİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ YÖNƏLƏN İQTİSADI YANAŞMALARA QLOBAL BAXIŞ

Hidayət Rəhimov

*Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
Az 1106, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi, 93
e-poçt: hidayatrahimov@mail.ru*

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı emalı, iqtisadi yanaşmalar, qlobal anlayışlar, marketing strategiyaları, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı

Ключевые слова: переработка сельскохозяйственной продукции, экономические подходы, глобальный взгляд, маркетинговые стратегии, устойчивое развитие сельского хозяйства существования

Keywords: agricultural processing, economic approaches, global insights, marketing strategies, sustainable development of agriculture

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqi təsərrüfatdan istehlakçıya gedən yolda kritik komponentlər kimi xidmət edərək qlobal iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır. Bu proseslərin əhəmiyyəti sadəcə əməliyyatlardan ibarət deyil; onlar bütün dünyada milyonlarla insanın dolanışq vasitələrini formalaşdırır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı xammalın əlavə dəyərli məhsullara çevrilməsini nəzərdə tutur, marketinq isə bu məhsulların istehlakçılara effektiv şəkildə çatması üçün strateji təşviqi və paylanmasını əhatə edir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli emalının əhəmiyyəti onun məhsulların saxlama müddətini, keyfiyyətini və satış qabiliyyətini artırmaqdan ibarətdir. Bundan əlavə, o, məhsul yığımından sonrakı itkilərin minimuma endirilməsinə və kənd təsərrüfatı sektorunun ümumi iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına töhfə verir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətli bazarda istehlakçılara yol tapmasını təmin etmək üçün effektiv marketing strategiyaları vacibdir. Uğurlu marketing təkcə məlumatlılıq yaratmır, həm də istehsalçılar və istehlakçılar arasında əlaqə yaradır, iqtisadi davamlılığı gücləndirir.

Kənd təsərrüfatında qlobal iqtisadi mənzərə dinamik və çoxşaxəlidir, texnoloji irəliləyişlər, bazar tendensiyaları, ətraf mühit mülahizələri və sosial-iqtisadi dinamika kimi amillərin təsiri altındadır. Kənd təsərrüfatı bir çox ölkələrin iqtisadiyyatı üçün təməl daşı kimi xidmət edir, məşğulluğa, gəlirin yaradılmasına və ümumi iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli töhfə verir.

Ölkələr artan əhəlinin tələblərini ödəməyə çalışdıqca, kənd təsərrüfatı sektoru ekoloji izlərini minimuma endirməklə yanaşı, məhsuldarlığı artırmaq problemi ilə üzləşir. Davamlı təcrübələr, texnoloji yeniliklər və strateji iqtisadi yanaşmalar kənd təsərrüfatının qlobal miqyasda aparılma üsulunu getdikcə daha çox formalaşdırır.

1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının təkmilləşdirilməsinin iqtisadi üsulları

Kənd təsərrüfatında davamlı emal üsulları ekoloji cəhətdən məsuliyyətli təcrübələrə ehtiyac getdikcə aydınlaşdıqca ön plana çıxdı. Bu, təkcə məhsuldarlığı artırmaqla yanaşı, həm də mənfi ekoloji təsirləri minimuma endirən metodların qəbulunu nəzərdə tutur. Uğurlu nümunə tədqiqatları davamlı emal metodlarının tətbiqi ilə bağlı dəyərli fikirlər təqdim edir, onların həm iqtisadi, həm də ekoloji məqsədlərə necə töhfə verdiyini nümayiş etdirir.

Aşağıdakılar uğurlu davamlı emal metodlarına dair bir sıra nümunə tədqiqatlarını ehtiva edir:

a. Üzvi əkinçilik təcrübələri: ekoloji əkinçilik üsullarına üstünlük verən kənd təsərrüfatı emal sistemlərinin nümunələrini araşdırın. Bu təcrübələrin nəinki sintetik daxilolmalardan asılılığı azaldığını, həm də torpağın sağlamlığına və biomüxtəlifliyinə necə töhfə verdiyini vurğulayın.

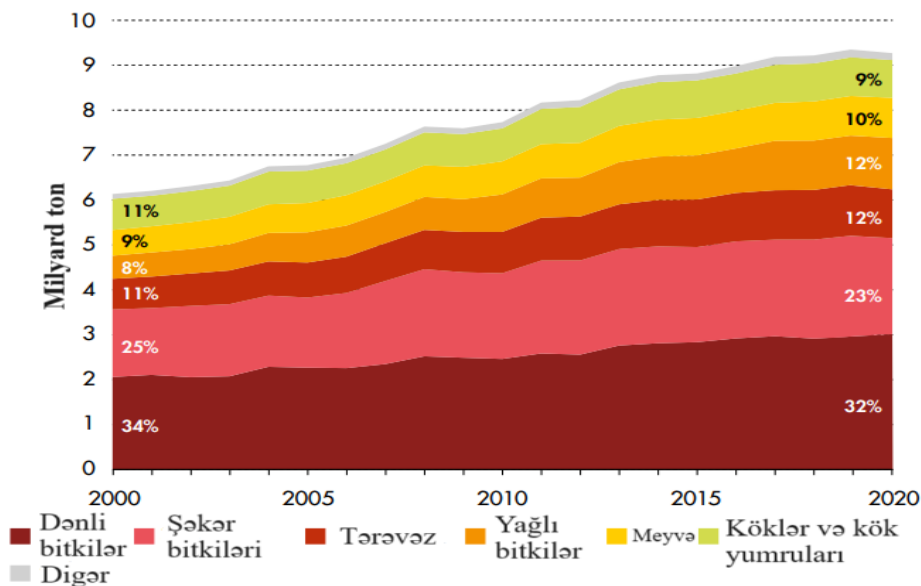
b. Enerji səmərəli emal texnologiyaları: Enerjiyə qənaət edən emal texnologiyalarının tətbiq olunduğu nümunələri nümayiş etdirin. Azaldılmış enerji istehlakının iqtisadi faydalarını və ətraf mühitə müsbət təsirləri müzakirə edin.

c. Tullantıların azaldılması strategiyaları: Tullantıların azaldılması strategiyalarının emal üsullarına uğurla inteqrasiya olunduğu halları nəzərdən keçirin. Tullantıların minimuma endirilməsinin iqtisadi səmərəliliyə necə töhfə verdiyini və davamlı təcrübələrlə uyğunlaşdığını vurğulayın [2].

Kənd təsərrüfatının emalında texnoloji irəliləyişlər səmərəliliyin və keyfiyyətin yeni dövrünü açdı. Ən qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi sektorun iqtisadi mənzərəsinə dərinlən təsir edən müasir kənd təsərrüfatı təcrübələrinin əlamətdar xüsusiyyətinə çevrilmişdir.

Dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyalarının inteqrasiyası məhsulların emal üsulunda paradigma dəyişikliyinə göstərir. GPS ilə idarə olunan maşın və sensor əsaslı sistemlər fermerlərə resursdan istifadəni optimallaşdırmağa, məhsulun idarə edilməsini təkmilləşdirməyə və nəticədə məhsuldarlığı artırmağa imkan verir. Bu texnologiyalardan istifadə etməklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı daha uyğunlaşdırılmış və səmərəli olur, məhsuldarlığı artırmaqla iqtisadi qazanclara töhfə verir.

Ağıllı emal avadanlıqları texnoloji innovasiyanın başqa bir ölçüsünü təmsil edir. Avtomatlaşdırılmış çeşidləmə sistemləri, robot texnikası və süni intellektlə idarə olunan mexanizmlər emal əməliyyatlarını sadələşdirir, əl əməyindən asılılığı azaldır. Bu cür ağıllı texnologiyaların iqtisadi üstünlüklərinə xərclərə qənaət, artan emal sürəti və insan səhvlərinin azaldılması, nəticədə ümumi əməliyyat səmərəliliyinin artırılması daxildir [2].

Mənbə: FAO. 2022. FAOSTAT: Production: Crops and livestock products.

Şəkil 1. Qlobal kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı

Texnologiyaya əsaslanan keyfiyyət təminatı sistemlərinin tətbiqi emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının ciddi standartlara cavab verməsini təmin edir. Avtomatlaşdırılmış monitoring və nəzarət mexanizmləri məhsulun ardıcıl keyfiyyətinə kömək edir, qüsurların və tullantıların baş vermə ehtimalını azaldır. Nəticə etibarilə, istehsalçılar bazarda yüksək qiymətlərə hakim ola bilər, bu da öz əməliyyatlarının iqtisadi səmərəliliyini gücləndirir.

Bundan əlavə, məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulu kənd təsərrüfatı emalında güclü bir vasitə kimi ortaya çıxdı. Məlumat analitikası və maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə edərək istehsalçılar resurs bölgüsü, istehsal cədvəlləri və inventar idarəçiliyi ilə bağlı məlumatlı qərarlar qəbul edə bilərlər. Bu məlumat mərkəzli yanaşma təkcə səmərəliliyi artırmır, həm də əməliyyat risklərini minimuma endirir və bununla da bütün emal zəncirinin iqtisadi göstəricilərinə müsbət təsir göstərir.

Əslində, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalında texnoloji yeniliklərin tətbiqi təkcə modernləşdirmə səyi deyil; sektorun iqtisadi dayanıqlılığına strateji investisiyadır. Kənd təsərrüfatı

məhsullarının emalı sahəsində maraqlı tərəflər qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi ilə çətinliklərin öhdəsindən gələ, fərsətlərdən yararlanma və daha möhkəm, çiçəklənən qlobal kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatına töhfə verə bilirlər [3].

2. Kənd təsərrüfatı marketinqini təkmilləşdirmək üçün iqtisadi yanaşmalar:

Bazar araşdırması və təhlili kənd təsərrüfatı marketinqini gücləndirməyə yönəlmiş iqtisadi yanaşmaların tərkib hissələrini təşkil edir. Getdikcə bir-birinə bağlı olan qlobal iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin uğuru üçün bazar dinamikasını başa düşmək çox vacibdir.

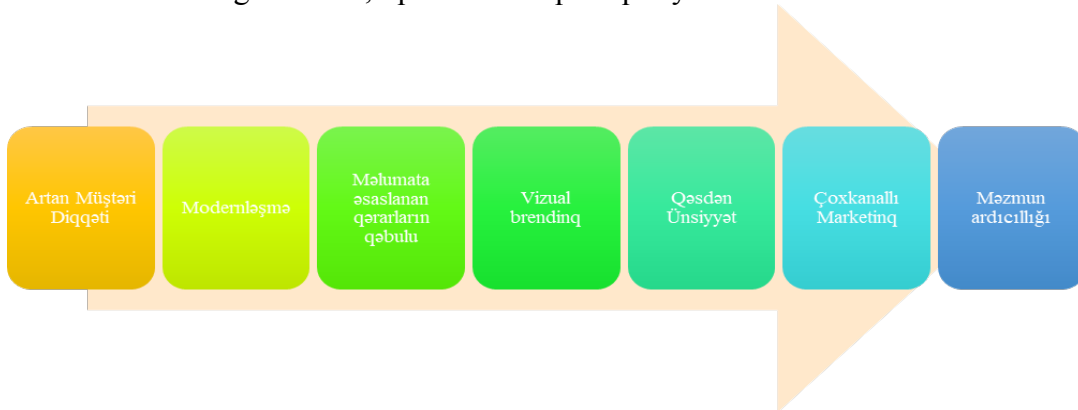
Qlobal bazar kənd təsərrüfatı məhsullarının alınib satıldığı dinamik arena rolunu oynayır. Qlobal bazar tendensiyalarını tanımaq və onlara uyğunlaşmaq kənd təsərrüfatı istehsalçıların rəqabət qabiliyyətini davam etdirmələri üçün çox vacibdir. Dəyişən istehlakçı seçimləri, formalaşan ticarət nümunələri və geosiyasi dəyişikliklər kimi amillər birbaşa bazar dinamikasına təsir göstərir. Bu tendensiyalar haqqında məlumatlı qalmaqla kənd təsərrüfatı marketoloqları öz məhsullarını fəal şəkildə yerləşdirə, yaranan imkanları ələ keçirə və potensial çağırışları idarə edə, bununla da iqtisadi uğuru gücləndirə bilirlər.

• İstehlakçı davranışı üzrə dərin tədqiqatların aparılması kənd təsərrüfatı marketoloqlarına hədəf auditoriyaların üstünlüklərini və tələblərini dərk etməyə kömək edir. Bu fikir marketinq strategiyalarını istehlakçı gözləntilərinə uyğunlaşdırmaq üçün əvəzsizdir və məhsulun qəbulu və bazar payının artmasına səbəb olur [4].

• Rəqiblərin strategiyaları və fəaliyyətinin tədqiqi kənd təsərrüfatı marketoloqları üçün mühüm ölçülər təqdim edir. Rəqiblərin güclü və zəif tərəflərini başa düşmək fərqli marketinq yanaşmalarını formalaşdırmağa imkan verir, fərqli bazar mövqeyini formalaşdırmağa və potensial olaraq iqtisadi qazancları artırmağa kömək edir.

• İstehsaldan paylanmaya qədər bütün təchizat zəncirinin qiymətləndirilməsi darboğazları və səmərəsizliyi müəyyən etməyə kömək edir. Təchizat zəncirinin sadələşdirilməsi ümumi səmərəliliyi artırır və kənd təsərrüfatı marketinqinin iqtisadi aspektlərinə müsbət təsir edir.

• Kompleks bazar təhlili risklərin qiymətləndirilməsini, bazarın dəyişməsi, hava şəraiti ilə bağlı problemlər və ya tənzimləyici dəyişikliklər kimi potensial problemlərin gözlənilməsinə əhatə edir. Riskləri azaltmaq üçün strategiyaların işlənilib hazırlanması kənd təsərrüfatı marketinq təşəbbüslərinin davamlılığını artırır, iqtisadi maraqları qoruyur.

Mənbə: <https://www.comgroup.com/blog/2022-agriculture-marketing-trends>

Şəkil 2. 2022 Kənd Təsərrüfatı Marketinq Trendləri

Dəyər zəncirinin optimallaşdırılması bütün istehsal və paylama prosesi boyunca səmərəliliyi maksimuma çatdırmaq və tullantıları minimuma endirmək məqsədi daşıyan kənd təsərrüfatı marketinqinin təkmilləşdirilməsində əsas iqtisadi yanaşma kimi dayanır.

Kənd təsərrüfatı dəyər zəncirində səmərəliliyin artırılması və tullantıların azaldılması:

a. Dəyər zəncirinin optimallaşdırılması kənd təsərrüfatı proseslərinin sadələşdirilməsini vurğulamaqla istehsal səviyyəsindən başlayır. Səmərəli becərmə, məhsul yığımı və məhsul yığımından sonrakı rəftar tədarük müddətlərinin azaldılmasına, istehlakçılar üçün daha təzə məhsulların təmin edilməsinə və tullantı ehtimalını minimuma endirməsinə kömək edir [4].

b. Kənd təsərrüfatı dəyər zəncirində müxtəlif maraqlı tərəflər, o cümlədən fermerlər, emalçılar, distribyutorlar və pərakəndə satıcılar arasında əməkdaşlıq və kommunikasiya

səmərəliliyin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Koordinasiya edilmiş səylər dəyər zəncirinin hər mərhələsi arasında daha hamar keçidləri asanlaşdırır, gecikmələrin qarşısını alır və bazara ümumi vaxtı azaldır.

c. IoT cihazları, məlumat analitikası və blokçeyn kimi qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyası dəyər zəncirində səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Məhsul şəraitinin real vaxt rejimində monitorinqi, inventarların avtomatlaşdırılmış idarə edilməsi, izlənilmə tədbirləri səhvləri və tullantıları minimuma endirərək dəqiqliyə və şəffaflığa kömək edir.

d. Dəyər zəncirinin hər mərhələsində ciddi keyfiyyət nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi yalnız istənilən standartlara cavab verən məhsulların bazara çıxmasını təmin edir. Bu, təkcə kənd təsərrüfatı məhsullarının reputasiyasını yüksəltmir, həm də rədd edilmiş və ya keyfiyyətsiz mallar səbəbindən istehsalatdan sonrakı tullantıların olma ehtimalını azaldır.

e. Səmərəli logistika və paylama sistemləri vaxtında çatdırılma və tullantıların azaldılması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Optimallaşdırılmış nəqliyyat marşrutlarının, inventar idarəetmə sistemlərinin və həssas paylama şəbəkələrinin tətbiqi itkilərin minimuma endirilməsinə, bütün dəyər zəncirinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir.

f. Ekoloji təmiz qablaşdırma və enerjiyə qənaət edən emal kimi davamlı təcrübələrin dəyər zəncirinə inteqrasiyası təkcə qlobal ekoloji məqsədlərə uyğun gəlmir, həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qabiliyyətini artırır. İstehlakçılar ətraf mühitə minimal təsir göstərən məhsullara getdikcə daha çox üstünlük verirlər və dəyər zəncirinin optimallaşdırılması bu üstünlükləri təmin edə bilər [7].

Əslində, kənd təsərrüfatı marketinqində dəyər zəncirinin optimallaşdırılması məhsuldarlıq və tullantıların istehsalatdan istehlakçıların çıxışına qədər azaldılmasına yönəlmiş vahid iqtisadi yanaşmadır. Prosesləri dəqiq tənzimləmək, əməkdaşlığı təşviq etmək və texnologiyaları mənimsəməklə, kənd təsərrüfatı müəssisələri bazarda daha iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və rəqabətli mövqe yarada bilərlər.

Rəqəmsal marketinq və e-ticarət müasir dövrdə kənd təsərrüfatı marketinqinin mənzərəsini yenidən formalaşdıran transformasiya alətləri kimi ortaya çıxdı. Texnologiyadan istifadə etməklə, bu iqtisadi yanaşmalar kənd təsərrüfatı müəssisələrinə bazar imkanlarını genişləndirmək, qlobal miqyasda istehlakçılarla əlaqə yaratmaq və daha yüksək səmərəlilik üçün satış strategiyalarını optimallaşdırmaq imkanı verir [7].

Rəqəmsal marketinq səltənətində güclü onlayn mövcudluğun yaradılması çox vacibdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələri indi veb-saytlar yaradır, sosial media platformalarından istifadə edir və görmə qabiliyyətini artırmaq üçün rəqəmsal bazarlarda iştirak edirlər. Axtarış motorunun optimallaşdırılması üsulları bu səylərin daha yaxşı onlayn görünməyə çevrilməsini təmin edərək, istehsalçılara daha geniş auditoriyaya çatmağa və bütün dünyada potensial istehlakçılarla əlaqə saxlamağa imkan verir.

Məlumat analitikası vasitəsilə dəqiq hədəfləmə rəqəmsal marketinqin instrumental olduğunu sübut edən başqa bir cəhətdir. İstehlakçı davranışını, üstünlüklərini və meyllərini təhlil edərək, kənd təsərrüfatı marketoloqları öz strategiyalarını konkret auditoriyaya uyğunlaşdırırlar. Bu məqsədyönlü yanaşma marketinq kampaniyalarının səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, daha yaxşı iqtisadi nəticələrə də töhfə verir.

Mobil marketinq strategiyaları mobil cihazların geniş yayılmasına cavab olaraq əhəmiyyət qazanmışdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələri mobil platformalar üçün marketinq səylərini optimallaşdırır. Bu mobil mərkəzli yanaşmalar istehlakçılarla real vaxt rejimində əlaqə yaratmağa imkan verir, daha birbaşa və dərhal əlaqə yaradır.

Kənd təsərrüfatında rəqəmsal marketinq sahəsində uğur hekayələri çoxdur. Birbaşa istehlakçı platformaları müvəffəqiyyətin şahidi oldu, fermer bazarları onlayn məkanlara keçdi. Bu dəyişiklik istehsalçılara ənənəvi paylama kanallarından yan keçərək və daha böyük mənfəət payını saxlamaqla birbaşa istehlakçılarla əlaqə saxlamağa imkan verir. Sosial media kampaniyaları da mühüm rol oynayır, Instagram, Facebook və Twitter kimi platformalar brend şüurunu yaratmaq və sadıq müştəri bazası yaratmaq üçün yollar təqdim edir [1].

Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsullarına həsr olunmuş ixtisaslaşmış elektron ticarət platformalarının artması istehsalçılar və istehlakçılar arasında əməliyyatları asanlaşdırdı. Bu platformalar istehlakçılara müxtəlif çeşiddə kənd təsərrüfatı məhsulları əldə etmək üçün rahat və səmərəli yol təklif edir, bazarın artmasına və iqtisadi artıma töhfə verir.

Bundan əlavə, fermerlər üçün rəqəmsal marketing təlimi verən təşəbbüslər onlara öz məhsullarını onlayn olaraq müstəqil şəkildə satmaq imkanı verir. Bu, təkcə onların iqtisadi müstəqilliyini gücləndirmir, həm də kənd təsərrüfatı sektorunun ümumi artımına və dayanıqlığına töhfə verir.

Əslində, rəqəmsal marketing və e-ticarətin kənd təsərrüfatı marketing strategiyalarına inteqrasiyası dinamik və perspektivli iqtisadi yanaşmadır. Onlayn platformaları əhatə etməklə, məlumat analitikasından istifadə etməklə və uğur hekayələrindən ilham alaraq, kənd təsərrüfatı müəssisələri rəqəmsal əsrdə uğur qazanmaq üçün özlərini mövqeləndirə, daha çox bazara çıxış və iqtisadi rifaha nail ola bilərlər [1].

3. Davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələri

Nümunə tədqiqatlarının tədqiqi kənd təsərrüfatında iqtisadi nəticələri artırmaq üçün qlobal miqyasda istifadə olunan müxtəlif strategiyalar haqqında əvəzolunmaz fikirlər təqdim edir. Bu nümunələri araşdıraraq, biz nümunələri ayırd edə, uğurlu təcrübələri müəyyən edə və müxtəlif kontekstlərdə tətbiq oluna bilən dərslər çıxara bilərik.

1. Hollandiyada davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələri:

- **Strategiya:** Hollandiya dəqiq kənd təsərrüfatı, istixana təsərrüfatı və hidroponika kimi texnologiyalardan istifadə edərək davamlı əkinçilik təcrübələrində qabaqcıl olmuşdur.

- **Nəticə:** Resurslardan istifadəni optimallaşdırmaq və ətraf mühitə təsirləri minimuma endirməklə, Hollandiyalı fermerlər daha yüksək məhsuldarlığa, tullantıların azaldılmasına nail olub və məhsullarını ekoloji cəhətdən təmiz kimi yerləşdirib, bazar tələbinin artmasına və iqtisadi qazanclara gətirib çıxarıb [5].

2. Hindistanda texnologiyaya əsaslanan kooperativ fermerçilik:

- **Strategiya:** Hindistanın müəyyən bölgələrində fermerlər real vaxt bazar məlumatları, hava yeniləmələri və daxilolmaların birgə alınması üçün mobil proqramlardan istifadə edərək texnologiyaya əsaslanan kooperativlər yaradıblar.

- **Nəticə:** Bu əməkdaşlıq yanaşması sövdələşmə qabiliyyətini yaxşılaşdırıb, daxilolma xərclərini azaldıb və daha yaxşı bazar vaxtını asanlaşdırıb, nəticədə iştirakçı fermerlər və daha iqtisadi cəhətdən dayanıqlı kənd təsərrüfatı icması üçün gəlir artıb.

3. Avstraliyada dəqiq üzümçülük:

- **Strategiya:** Avstraliya üzüm bağları torpaq şəraitinə, hava şəraitinə və üzümün sağlamlığına nəzarət etmək üçün sensorlar və məlumat analitikasından istifadə edərək dəqiq üzümçülüğü əhatə edir.

- **Nəticə:** Bu yanaşma üzümün keyfiyyətini optimallaşdırdı, istehsal səmərəliliyini artırdı və resursun məqsədyönlü tətbiqinə imkan verdi ki, bu da üzüm bağı sahibləri üçün gəlirliliyin yaxşılaşmasına və qlobal bazarlarda yüksək keyfiyyətli şərabların reputasiyasına səbəb oldu.

4. ABŞ-da birbaşa istehlakçı modeli:

- **Strategiya:** Bəzi ABŞ fermerləri istehlakçılara birbaşa çatmaq üçün onlayn platformalardan, abunə xidmətlərindən və fermer bazarlarından istifadə edərək, birbaşa istehlakçı modelini uğurla qəbul etdilər [5].

- **Nəticə:** Bu strategiya fermerlərə daha çox mənfəət payını saxlamağa, sadıq müştəri bazası yaratmağa və istehlakçılarla rezonans doğuran, iqtisadi dayanıqlığa töhfə verən brend şəxsiyyəti yaratmağa imkan verən vasitəçiləri kəsdi.

5. Keniya qəhvə istehsalında blokçeyn izləmə qabiliyyəti:

- **Strategiya:** Keniyalı qəhvə istehsalçıları şəffaflıq və orijinallığı təmin edərək, qəhvə dənələrinin təsərrüfatdan fincana qədər səyahətini izləmək üçün blokçeyn texnologiyasını tətbiq ediblər.

- Nəticə: Bu, istehlakçıların inamını artırdı, yüksək səviyyəli bazarlar açdı və şəffaf təchizat zəncirlərinin iqtisadi potensialını nümayiş etdirərək qlobal qəhvə sənayesində rəqabət üstünlüyü təmin etdi.

Xülasə, bu nümunə araşdırmaları kənd təsərrüfatında uğurlu iqtisadi yanaşmaların müxtəlifliyini vurğulayır. Davamlı təcrübələrdən tutmuş texnologiyaya əsaslanan kooperativlərə və innovativ marketing modellərinə qədər bu strategiyalar qlobal kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin uyğunlaşma qabiliyyətini və yaradıcılığını nümayiş etdirir. Bu halların təhlili dünyanın müxtəlif kənd təsərrüfatı kontekstlərində iqtisadi yanaşmaları məlumatlandırma və ilhamlandırma bilən zəngin fikirlər təqdim edir.

4. Kənd təsərrüfatının inkişafındakı çətinliklər və onların həlləri

Kənd təsərrüfatının inkişafının dinamik mənzərəsində müxtəlif problemlər iqtisadi yanaşmaların səmərəli həyata keçirilməsinə maneələr yaradır. Əsas problemlərdən biri texnoloji maneələrin mövcudluğudur, xüsusən də etibarlı internet bağlantısının az olduğu regionlarda və yüksək texnoloji avadanlıqların əlçatanlığı məhdudiyət olaraq qalır. Bu məhdudiyət fermerlərə, xüsusən də ucqar və ya iqtisadi cəhətdən əlverişsiz ərazilərdə olan fermerlərə öz proseslərini optimallaşdırma və iqtisadi nəticələri yaxşılaşdırma biləcək qabaqcıl texnologiyalardan tam istifadə etməyə mane olur.

Bundan əlavə, mühüm problem fermerlər və maraqlı tərəflər arasında bilik və bacarıq boşluqlarındadır. Davamlı təcrübələr, rəqəmsal marketing və dəyər zəncirinin optimallaşdırılması kimi iqtisadi yanaşmaların uğurla həyata keçirilməsi lazımi təcrübəyə malik olan şəxslərdən asılıdır. Məqsədli təlim proqramları və təhsil təşəbbüsləri vasitəsilə bu bilik boşluqlarının aradan qaldırılması iqtisadi yanaşmaların təkcə konseptual deyil, həm də səmərəli şəkildə tətbiq edilməsini və nəticədə kənd təsərrüfatı müəssisələrinə fayda gətirməsini təmin etmək üçün vacibdir [6].

Bazara giriş və ticarət maneələri başqa bir ümumi problemdir. Qlobal ticarətin incəlikləri, o cümlədən məhdudiyətlər, tariflər və mürəkkəb tənzimləyici çərçivələr çox vaxt kənd təsərrüfatı məhsullarının iqtisadi potensialını məhdudlaşdırır. Xüsusilə kiçik miqyaslı fermerlər bu beynəlxalq ticarət dinamikasını idarə etmək, onların qlobal bazarlara çıxış imkanlarını məhdudlaşdırmaq və iqtisadi imkanları azaltmaqda çətinliklərlə üzləşə bilərlər.

Bu çağırışlara qarşı çıxmaq üçün daha da təkmilləşdirmək üçün bir sıra perspektivli imkanlar mövcuddur. Bacarıqların artırılması və təhsil fermerləri və maraqlı tərəfləri iqtisadi yanaşmaları uğurla idarə etmək və həyata keçirmək üçün lazım olan bilik və bacarıqlarla gücləndirmək üçün mühüm vasitələr kimi ortaya çıxır. Təlim proqramlarına sərmayələr daha məlumatlı və bacarıqlı kənd təsərrüfatı icmasını sürətləndirə, davamlı təcrübələrin, texnoloji innovasiyaların və effektiv marketing strategiyalarının mənimsənilməsinə təşviq edə bilər.

Bundan əlavə, infrastrukturun inkişafı texnoloji qəbulla bağlı problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Etibarlı internet bağlantısını, yaxşı saxlanılan nəqliyyat şəbəkələrini və müasir anbarları əhatə edən təkmilləşdirilmiş kənd infrastrukturunu texnoloji innovasiyaların kənd təsərrüfatı təcrübələrinə maneəsiz inteqrasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər. Bu, öz növbəsində, məhsul yığımından sonrakı itkiləri azaldır, ümumi səmərəliliyi artırır və bütün kənd təsərrüfatı dəyər zəncirinin iqtisadi səmərəliliyini gücləndirir [6].

Siyasət dəstəyi, xüsusilə də bazara girişlə bağlı təkmilləşdirmə üçün başqa bir fürsətdir. Hökumətlər əlverişli ticarət sazişləri üzrə danışıqlarda, ticarət maneələrinin azaldılmasında və kənd təsərrüfatı məhsulları üçün tənzimləmə proseslərinin sadələşdirilməsində fəal iştirak edə bilərlər. Bu cür təşəbbüslər fermerlərə qlobal bazarlara çıxmaq üçün yeni imkanlar açır və bununla da onların kənd təsərrüfatı müəssisələrinin iqtisadi səmərəliliyini artırır.

Bundan əlavə, davamlı təcrübələrin stimullaşdırılması həm ətraf mühitin mühafizəsi, həm də iqtisadi artım üçün bir yol təqdim edir. Hökumətlər və təşkilatlar davamlı əkinçilik təcrübələrini mənimsəyən fermerlərə maliyyə stimulları və dəstək təklif edə bilərlər. Bu, təkcə ətraf mühitin qorunmasına töhfə vermir, həm də kənd təsərrüfatı məhsullarını istehlakçıların ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri daha çox qiymətləndirdiyi bazarlarda əlverişli mövqe tutur və davamlılığı qəbul edən fermerlər üçün iqtisadi imkanlar yaradır.

Yekun olaraq, kənd təsərrüfatının inkişafında çətinliklərin həlli və imkanlardan istifadə edilməsi davamlı və firavan qlobal kənd təsərrüfatı sektorunu inkişaf etdirmək üçün vacibdir. Bacarıqların artırılması, infrastrukturun inkişafı, siyasət dəstəyi və dayanıqlılıq stimulları üzrə birgə səylər vasitəsilə maraqlı tərəflər sektor üçün daha dayanıqlı və iqtisadi cəhətdən səmərəli gələcəyi təmin edərək, kənd təsərrüfatında iqtisadi yanaşmaların inkişafına birgə töhfə verə bilirlər.

Nəticə

Kənd təsərrüfatında iqtisadi yanaşmaların tədqiqi proseslərin optimallaşdırılmasına, səmərəliliyin artırılmasına və iqtisadi dayanıqlılığın artırılmasına yönəlmiş strategiyalar toplusunu təqdim etmişdir. Davamlı əkinçilik təcrübələrindən texnoloji yeniliklərə, rəqəmsal marketinqə və dəyər zəncirinin optimallaşdırılmasına qədər bütün dünyada nümunə araşdırmaları bu yanaşmaların uğurla həyata keçirilə biləcəyi müxtəlif yolları nümayiş etdirmişdir. Problemlər, o cümlədən texnoloji maneələr, bilik boşluqları və bazara çıxış məhdudiyətləri müəyyən edilib və bu, məqsədyönlü həllərin zəruriliyini vurğulayır. Digər tərəfdən, potensialın artırılması, infrastrukturun inkişafı, siyasət dəstəyi və davamlılıq təşviqləri kimi imkanlar gələcək təkmilləşdirmə üçün perspektivli yollar təqdim edir.

Qlobal miqyasda kənd təsərrüfatının inkişafında iqtisadi yanaşmaların əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Bu yanaşmalar sadəcə strategiya deyil; onlar daha dayanıqlı, səmərəli və iqtisadi cəhətdən səmərəli kənd təsərrüfatı sektoruna doğru transformativ keçidi təmsil edir. Qabaqcıl texnologiyaların, davamlı təcrübələrin və innovativ marketinq modellərinin qəbulu tək-cə fermerlərin həyat şəraitini yaxşılaşdırmır, həm də qlobal ərzaq təhlükəsizliyinə, ekoloji dayanıqlılığa və iqtisadi artıma töhfə verir.

İqtisadi yanaşmalar fermerlərə çətinliklərin öhdəsindən gəlmək, imkanları əhatə etmək və daim inkişaf edən kənd təsərrüfatı mənzərəsində inkişaf etmək üçün lazım olan alətlər və biliklərlə təmin etməklə onlara güc verir. Rəqəmsal marketinq və e-ticarət vasitəsilə fermerlər birbaşa istehlakçılarla əlaqə saxlaya, vasitəçiləri aradan qaldıra və daha çox qazanc payını saxlaya bilirlər. Davamlı əkinçilik təcrübələri uzunmüddətli kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını təmin etməklə yanaşı, ətraf mühitin qorunmasına töhfə verir.

Tədqiq olunan nümunə araşdırmaları uğurlu iqtisadi yanaşmaların uyğunlaşa bilən və kontekstə xas olduğunu nümayiş etdirir və bu, hamıya uyğun bir həllin olmadığını göstərir. Bunun əvəzinə, hər bir kənd təsərrüfatı kontekstinin unikal xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış strategiyaların kombinasiyası əsasdır.

Yekun olaraq, kənd təsərrüfatının qlobal miqyasda inkişafı bu iqtisadi yanaşmaların səmərəli həyata keçirilməsindən asılıdır. İrəlilədikcə, hökumətlər, fermerlər və sənaye liderləri də daxil olmaqla, maraqlı tərəflərin innovasiya, bilik mübadiləsi və davamlı təcrübələrin qəbulu üçün əlverişli mühitin təşviq edilməsində əməkdaşlıq etməsi zəruridir. Fərsətlərdən yararlanmaqla yanaşı çağırışları dərk etməklə və həll etməklə biz qlobal kənd təsərrüfatı sektoru üçün daha davamlı, məhsuldar və iqtisadi cəhətdən firavan gələcəyə birgə töhfə verə bilirik.

Hidayət Rəhimov

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqinin təkmilləşdirilməsinə yönələn iqtisadi yanaşmalara qlobal baxış

Xülasə

Bu məqalə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqini təkmilləşdirməyə yönəlmiş transformativ iqtisadi yanaşmalar haqqında qlobal fikirlər təqdim edir. Müəllif davamlı emal üsulları, texnoloji irəliləyişlər və rəqəmsal marketinq kimi innovativ strategiyaları vurğulayaraq geniş tədqiqatlardan əldə edilən elmi nəticələri təqdim edir. Tədqiqat kənd təsərrüfatı sektorunda səmərəliliyin optimallaşdırılmasında, israfçılığın azaldılmasında və iqtisadi səmərəliliyin gücləndirilməsində bu yanaşmaların əhəmiyyətini vurğulayır. Nəticələr kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqinin qlobal mənzərəsini yaxşılaşdırmaq istəyən maraqlı tərəflər üçün dəyərli təlimatlar təqdim edərək, bu fikirlərin praktik əhəmiyyətini vurğulayır.

Хидаят Рагимов
**Глобальный взгляд на экономические подходы, направленные на
совершенствование переработки и маркетинга сельскохозяйственной продукции**
Резюме

В этой статье представлен глобальный взгляд на преобразующие экономические подходы, направленные на улучшение переработки и маркетинга сельскохозяйственной продукции. Автор представляет научные выводы, полученные в результате обширных исследований, подчеркивая инновационные стратегии, такие как устойчивые методы обработки, технологические достижения и цифровой маркетинг. В исследовании подчеркивается важность этих подходов для оптимизации эффективности, сокращения отходов и повышения экономической жизнеспособности сельскохозяйственного сектора. Результаты подчеркивают практическую значимость этих идей, предлагая ценные рекомендации для заинтересованных сторон, стремящихся улучшить глобальный ландшафт переработки и маркетинга сельскохозяйственной продукции.

Hidayat Rahimov
**Global insights into economic approaches to improve agricultural processing and
marketing**
Summary

This article provides global insights into transformative economic approaches aimed at enhancing agricultural processing and marketing. The authors present scientific conclusions derived from extensive research, highlighting innovative strategies such as sustainable processing techniques, technological advancements, and digital marketing. The study emphasizes the importance of these approaches in optimizing efficiency, reducing waste, and fostering economic viability within the agricultural sector. The findings underscore the practical significance of these insights, offering valuable guidance for stakeholders seeking to improve the global landscape of agricultural processing and marketing.

Ədəbiyyat

1. Castano J. Agricultural marketing systems and Sustainability. Wageningen, 24 October 2001.
2. Khan, N.; Ray, R.L.; Sargani, G.R.; Ihtisham, M.; Khayyam, M.; Ismail, S. Current Progress and Future Prospects of Agriculture Technology: Gateway to Sustainable Agriculture. *Sustainability* 2021, 13, 4883. <https://doi.org/10.3390/su13094883>
3. OECD (2022), Insights Into the Measurement of Agricultural Total Factor Productivity and the Environment, <https://www.oecd.org/agriculture/topics/network-agricultural-productivity-and-environment/>.
4. Pritchard N.T. A Framework for Analysis of Agricultural Marketing Systems in Developing Countries. *Agricultural Economics Research* Vol. 21, No. 3, July 1969
5. Sansika N, Sandumini R, Kariyawasam C, Bandara T, Wisenthige K, Jayathilaka R. Impact of economic globalisation on value-added agriculture, globally. *PLoS One*. 2023 Jul 21;18(7):e0289128. doi: 10.1371/journal.pone.0289128. PMID: 37478147; PMCID: PMC10361532.
6. The future of food and agriculture. Trends and Challenges. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Rome, 2017
7. Xin Zhao, Marshall A. Wise, Stephanie T. Waldhoff, G. Page Kyle, Jonathan E. Huster, Christopher W. Ramig, Lauren E. Rafelski, Pralit L. Patel, Katherine V. Calvin, The impact of agricultural trade approaches on global economic modeling, *Global Environmental Change*, Volume 73, 2022, 102413, ISSN 0959-3780, <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2021.102413>.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.12.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.12.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

FİSKAL SİYASƏTDƏ VERGİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Rəşad Mustafayev

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı

AZ 1010, Bakı şəhəri, Masazır, Yeni Bakı

E-poçt: resad_320_m@mail.ru

Açar sözlər - fiskal siyasət, vergi sistemi, vergitutma, səmərə, tənzimləmə, təkmilləşdirmə.

Ключевые слова - фискальная политика, налоговая система, налогообложение, эффективность, регулирование, совершенствование.

Keywords - fiscal policy, tax system, taxation, efficiency, regulation, improvement.

Fiskal siyasət vergi sisteminin rolunu müəyyən etməklə təkmilləşdirmə istiqamətində təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Fiskal siyasətdə vergi sistemi maliyyə fəaliyyətinin uğurunun əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Onun əsas məqsədi vergi güzəştləri və üstünlüklərindən istifadə, vergi rejimlərinin və vergitutma obyektlərinin düzgün seçilməsi əsasında qanuni üsullarla vergi ödənişlərini minimuma endirmək, uçot siyasəti elementlərinin formalaşdırılması və istifadəsi üzrə savadlılıq kimi məsələləri əhatə edir. Vergi sisteminin ideal modeli aşağıdakı xüsusiyyətləri önə çəkir:

- Vergi mexanizmi ölkənin inkişafının strateji məqsədlərinə ciddi şəkildə bağlanmalı və onlara uyğunlaşdırılmalıdır;

- Vergi mexanizmi şəffaf və ciddi şəkildə tənzimlənmişdir;

- Vergi sistemində, onun səmərəliliyinin maliyyə-iqtisadi təhlilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir [Rzayev P.Q., 2013].

Aparılmış tədqiqatlar bizə aşağıdakı nəticələr çıxarmağa və fiskal siyasətdə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər təklif etməyə imkan verir. Ənənəvi sistemlə müqayisədə sadələşdirilmiş vergi sistemindən istifadə ən sərfəli sistemdir ki, bu da vergi dərəcələrinin və müxtəlif vergitutma rejimlərində ödənilmiş vergilərin məbləğinin müqayisəsi əsasında aşkar edilmişdir. Müxtəlif amortizasiya üsullarından istifadə edən təşkilatların əmlakına vergi məbləğinin hesablanması və sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiqinə imkan verən xərc meyarları, fikrimizcə, daxili biznesin vergi yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq və bununla da onun inkişafına və daxili bazarlarda maliyyə vəziyyətinin möhkəmlənməsinə töhfə verə bilər.

Mənfəət vergitutma obyektindən istifadə etməklə sadələşdirilmiş vergi sistemindən istifadə təsərrüfat subyektinə aşağıdakı formalarda əlavə imtiyazlar verir: sürətləndirilmiş amortizasiyadan istifadə etmək imkanı, cari ilin zərərlərinin gələcək dövrlərə köçürülməsi, zərərin minimuma endirilməsi və s.

Sadələşdirilmiş və ənənəvi vergitutma sistemləri çərçivəsində təklif olunan vergi planlaşdırma tədbirləri, habelə vergi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri biznes sektorunun inkişafına və maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına kömək edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud vergi sistemi iqtisadi sektorların innovativ artım ehtiyaclarını tam şəkildə ödəyə bilmir. Demək olar ki, bütün maraq doğuran məsələlərdən xəbərdar olmalı olan vergi orqanlarının informasiya təminatı sistemi də inkişafdan geri qalır [Бочарова, О.Ф., Волошина, Е.Ю., 2017]. Bu fakt ölkədən kapital axınına şərait yaradır ki, bu da mövcud iqtisadi vəziyyətin əsas səbəbidir. Bundan əlavə, vergi qanunvericiliyinin qeyri-sabitliyi ilə bağlı daha bir problemi qeyd etməmək olmaz. Çox vaxt vergi qanunvericiliyinə nə qədər tez-tez dəyişikliklərin və əlavələrin edildiyini müşahidə edilir ki, bu da mahiyyət etibarilə dövlət orqanlarının rəylərində və nəzərdə tutulan kursda qeyri-sabitlik mənzərəsini əks etdirir.

Xarici dövlətlərin vergi sistemləri vergi münasibətlərini sadələşdirməyə və asanlaşdırmağa, fərdi vergilərin növlərini azaltmağa meyillidir. Ödənişlərin belə müxtəlifliyi vergilərin hesablanmasında təhriflərə, vergi hesabatlarının təqdim edilməsi müddətlərinin və vergilərin

ödənilməsi müddətlərinin pozulmasına səbəb olur ki, bu da son nəticədə cərimələrin və faizlərin ödənilməsi öhdəliyinə gətirib çıxarır. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi qanunvericiliyi vergitutma qaydasını və fərdi vergilərin hesablanması əsaslarını müəyyən edən normaları heç də həmişə birmənalı şərh etmir.

1. Müasir vergi siyasətinin tətbiq edilməsi istiqamətləri və məqsədləri

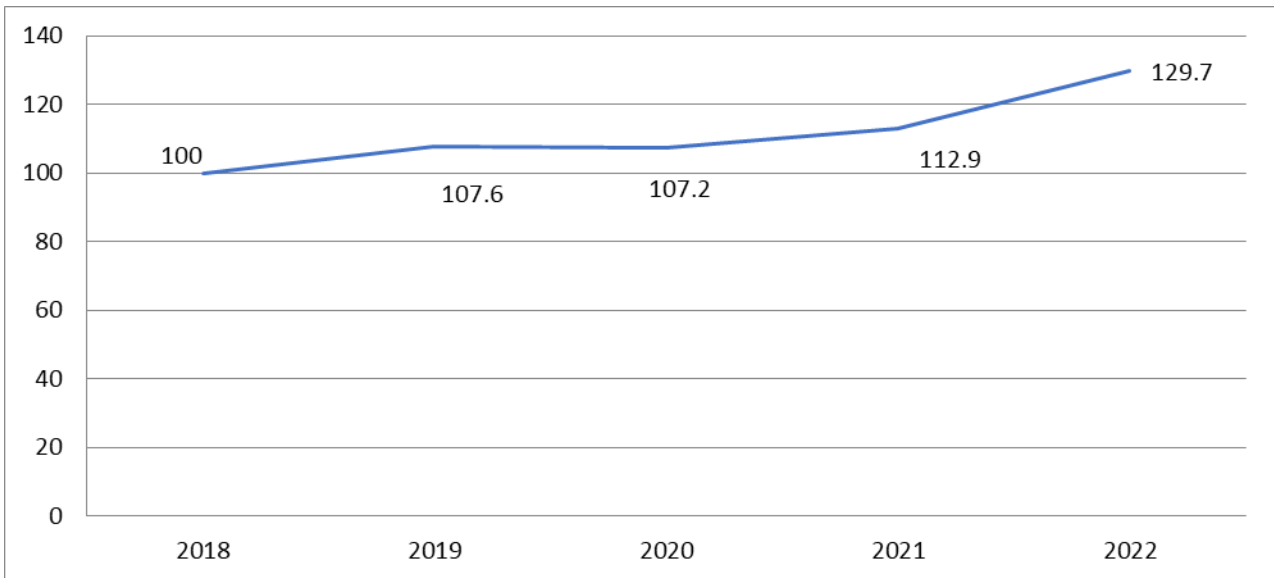
Müasir vergi siyasəti tətbiq edilən vergi növlərinin müxtəlifliyində, vergi dərəcələrində, vergi ödəyiciləri və vergitutma obyektləri dairəsinin yaradılmasında, vergi güzəştlərinin tətbiqində öz əksini tapır. Vergi siyasəti özünün həyata keçirilmə istiqamətlərindən asılı olaraq bir-birindən asılı olan məqsədlərin reallaşdırılmasına xidmət edir. Həmin məqsədlərə daxildir: büdcə gəlirlərinin formalaşmasının təmin edilməsi; dövlət orqanlarının fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün zəruri olan və müvafiq funksiyaların həyata keçirilməsi; iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin və fəaliyyətlərin davamlı inkişafına kömək göstərilməsi; gəlir vergisinin tutulmasında sosial ədalətin təmin edilməsi və s. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi siyasəti müxtəlif vergi növlərinə müəyyən edilmiş dərəcələr daxilində həyata keçirilir.

Bu baxımdan dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının dinamikası göstərir ki, 2018-ci ilə nisbətən 2022-ci ildə büdcəyə vergilərdən daxil olan vəsait əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır - 29,7%. O cümlədən fiziki şəxslərin gəlir vergisində 49,1%, hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisində 2,1 dəfə, əmlak vergisində 29,6%, əlavə dəyər vergisində 33,4%, aksizdə 75,2%, mədən vergisində 3,4%, sair daxilolmalarda 16,3 dəfə artım baş vermişdir. 2018-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə dövlət büdcəsinin xərclərinin tərkibində iqtisadiyyata yönələn xərclərdə azalma qeydə alınmışdır [cədvəl].

Cədvəl

Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının həcmi və dinamikası, milyon manatla [6]

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021	2022	2018-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə, %-lə
Gəlirlər-cəmi	22508,9	24218,1	24 681, 7	26396,3	30679,6	36.3
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	995,9	952,1	1 130,0	1 150,0	1 485,0	49,1
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2499,7	2546,0	1151	2 144,0	5 290 ,0	111.6
Torpaq vergisi	50,6	50,0	40,0	186,0	46 ,0	9,09
Əmlak vergisi	182,2	212,6	186,0	211,0	236 ,1	29,6
Əlavə dəyər vergisi	4287,6	5185,1	4 598,4	4710,0	5 718,7	33,4
Aksiz	728,6	854,7	936,4	1 059,0	1 276,8	75,2
Mədən vergisi	137,4	133,8	129,5	138,0	142, 02	3,4
Sair daxilolmalar	11921,6	12463,1	86,8	65, 4	193,7	98.2

Şəkil. Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının dinamikası, 2018-ci ilə nisbətən %-lə

Fiskal siyasət baxımından büdcənin planlaşdırılmasında, eləcə də büdcə layihələrinin hazırlanmasında və tərtibi prosesində vergilər və onların dərəcələri mütləq şəkildə nəzərə alınır. Bununla yanaşı vergi siyasətinin əsas istiqamətləri büdcə planlaşdırması sahəsində problemlərin həllinə, iqtisadi subyektlərə iqtisadi fəaliyyətin aparılması şərtlərinin sabitliyinə və müəyyənliyinə hədəflənir. Vergi siyasəti göstərilənlər nəzərə alınmaqla, qanunvericilik sənədləri və normativ-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş müddəalara uyğun olaraq vergilər və ödənişlər haqqında zəruri məsələləri əhatə edir. Qəbul edilən daha təkmil qanunvericilik sənədləri və normativ-hüquqi aktlar vergi siyasətinin şəffaflığına və proqnozlaşdırılmaya gətirib çıxarır. Vergi sahəsində müvafiq orqanların fəaliyyətlərinin proqnozlaşdırıla bilinməsi, investorlar üçün uzunmüddətli investisiya qərarlarının qəbul edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasında mövcud qanunvericilik “vergi sistemini, vergitutmanın ümumi əsaslarını, vergilərin müəyyən edilməsi, ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələrini” müəyyənləşdirir.

Araşdırmalara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, vergi siyasəti fiskal siyasətin vacib hissəsi kimi çıxış edir. Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, vergi siyasətinin fəaliyyət istiqaməti, vergilər və vergitutma sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər sistemini əhatə etməklə müəyyən tənzimləyici funksiyalar da yerinə yetirir. Bununla yanaşı vergi siyasəti hesabına büdcə dayanıqlığının təmin edilməsi səmərəli və sabit vergi sisteminin yaradılmasını tələb edir. Bu işə ilk növbədə innovasiyaların və investisiyaların dəstəklənməsi kimi mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi vasitəsilə mümkündür.

Vergi planlaşdırması dövlət və təsərrüfat subyektləri tərəfindən perspektiv üçün vergi və ödənişlərin məbləğlərinin hesablanması prosesini əhatə edir. Vergi planlaşdırmasının köməyi ilə vergi mexanizminin elementi kimi dövlət iqtisadiyyatı idarə edir və iqtisadi prosesləri tənzimləməyə çalışır. Bu baxımdan vergi planlaşdırılmasının məqsədləri makro və mikro səviyyədə fərqlidir. Məntiqi olaraq dövlət müvafiq vəzifələrin icrası üçün büdcəyə və büdcədən kənar fondlara mümkün qədər daha çox vergi gəlirləri əldə etməyə, fiziki və hüquqi şəxslər isə öz vergi öhdəliklərini azaltmağa səy göstərir.

2. Vergi planlaşdırılmasının əsas amilləri

Araşdırmalar göstərir ki, vergi planlaşdırılmasının iqtisadiyyatda artan rolu ilkin olaraq aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir: vergi yükünün ağırlığı; vergi qanunvericiliyinin mürəkkəbliyi və dəyişkənliyi. Vergi planlaşdırılması iqtisadi subyektlər üçün biznesi inkişaf etdirmək vasitəsidir. Bununla belə, sahibkarlığın inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması, təşəbbüskarlığın təşviqi ən mühüm məsələlərdən hesab edilir.

Vergi planlaşdırmasının digər amillərinə subyektlərin ölçüsü və fəaliyyət formalarının mürəkkəbliyi daxildir. Göstərilən amillər müəssisələrin fəaliyyət strukturunu da mürəkkəbləşdirir. Bunun səbəbləri inkişaf etmə, o cümlədən yeni istehsal və biznes sahələrinə investisiya qoyma, risklərin yenidən bölüşdürülməsi ehtiyacı ilə əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdır. İşgüzar fəaliyyətin miqyası, mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi bu prosesə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Bu zaman istehsal həcmnin, maliyyələşmə mənbələrinin və resursların müəyyən edilməsi, vergi tətbiqinin nəticələrinin hesablanması mühüm məsələlər kimi üzə çıxır.

Xarici mühitin hərəkətliliyi vergi planlaşdırılmasında digər bir amil kimi çıxış edir. Xarici biznes mühiti yüksək dəyişiklik sürəti ilə xarakterizə olunduğundan onun hərəkətliliyi ilk növbədə istehlak tələbinin yüksək səviyyədə ödənilməsi, müxtəlif və sürətlə dəyişən xarakteri ilə bağlıdır. Bu baxımdan ətraf mühitin hərəkətliliyi daxili iqtisadiyyatın dinamik xarakteri və qeyri-sabitliyi ilə müəyyən edilir. Belə şəraitdə müvafiq sahələrdə qərarların qəbulu xarici mühit haqqında məlumatların daim yenilənməsinə, onların təhlilinə, yeni strategiyaların və taktiki yanaşmaların axtarışına əsaslanır [Məmmədov Ə.C., Seyfullayev İ.Z., Bakı, 2013]. Ona görə də vergi planlaşdırılmasında qeyd edilənlərin nəzərə alınmasının zəruriliyi ortaya çıxır. Bu kimi amillərin diqqətdə saxlanması xarici mühitdəki dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün adekvat qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Beləliklə, verginin planlaşdırılması strateji xarakter alır.

3. Vergi planlaşdırılmasının mərhələləri

Vergi planlaşdırılması büdcəyə gözlənilən vergi daxilolmalarının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış keyfiyyət və kəmiyyət parametrlərinin işlənilib hazırlanması prosesi kimi aşağıdakı məsələləri birləşdirir: büdcənin vergi gəlirləri və mövcud vergi qanunvericiliyi haqqında məlumatlar; büdcə sisteminin digər səviyyələri və normativ gəlirlərindən ayırmalar üçün normativlər; göstərilən maliyyə yardımının gözlənilən məbləği; büdcələr arasında yenidən bölüşdürülmüş xərclərin növləri və həcmi.

Bundan əlavə, büdcə layihəsinin hazırlanması üçün zəruri olan məlumatlara dövlət və ya bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün maliyyə xərclərinin və minimum büdcə təminatının normaları haqqında məlumatlar daxildir. Bu prosesdə müvafiq dövrü üçün sosial-iqtisadi inkişafı bağlı məlumatlar hazırlanır, iqtisadiyyatın və sosial sahənin inkişaf tendensiyaları əsaslandırılır. Beləliklə, vergi planlaşdırılmasının birinci mərhələsi büdcənin vergi gəlirləri üzrə planın işlənilib hazırlanması üçün ilkin şərtlərin təhlilini əhatə edir. Ərazinin gələcək inkişafı üçün proqnozların formalaşdırılması və büdcəyə vergi daxilolmalarının hesablanması üçün əsas olan digər materialların tərtibi də bu prosesdə əsas məsələlərdən hesab edilir.

Vergi planlaşdırılmasının ikinci mərhələsində vergi siyasəti tənzimlənir, səlahiyyətlər və gəlir mənbələri müəyyən edilir. Vergi planlaşdırılmasının ikinci mərhələsinin bir hissəsi olaraq vergi siyasətində mühüm istiqamətlər müəyyən edilir. Vergi siyasəti dövlətin müəyyən funksiyalarını yerinə yetirməyi hədəfləyir və son nəticədə cəmiyyətin iqtisadi sabitləşməsi üçün şərait yaratmağı hədəfləyir. Bu məqsədlə iqtisadiyyatda baş verən transformasiyalar şəraitində, ölkənin vergi sisteminin hədəfləri və bu məqsədləri təcrübədə həyata keçirməyə imkan verən üsullar müəyyənləşdirilir [Брякина, А.В., 2017].

Vergi daxilolmalarının büdcə sisteminin səviyyələri üzrə ayrılması zərurəti iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin sosial-iqtisadi şərtlərdəki fərqlərlə, onların iqtisadi potensialı ilə bağlıdır. Sahələrə maliyyə dəstəyi, sabit gəlir bazasının yaradılması büdcə sisteminin hər bir səviyyəsi üçün büdcə konsepsiyasını əks etdirir. Vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin spesifik formaları bir-birini tamamlayan iki tendensiyanın birləşməsindən asılıdır: iqtisadi inkişafın lazımı tempinin və gəlirlərin təmin edilməsi.

Vergi planlaşdırılmasının üçüncü mərhələsi büdcəyə daxil olan vergilərin məbləğinin hesablanmasını əks etdirir. Vergilərin məbləğinin müəyyən edilməsi fundamental yanaşmalar əsasında həyata keçirilir, eyni zamanda planlaşdırma prosesinin spesifik metodologiyası büdcənin səviyyəsindən asılı olaraq öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Araşdırmalar göstərir ki, vergi daxilolmaları sahələrin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə perspektiv proqramları, büdcələrarası münasibətlərin formalaşması üsullarını əhatə edir. Vergi planlaşdırılmasının bu mərhələsinin əsas vəzifəsi qısa və

ortamüddətli dövr üçün büdcəyə vergi ödənişlərinin həcmnin müəyyən edilməsi, vergi daxilolmalarının ümumi məbləğinin ödəniş növləri üzrə bölgüsündən ibarətdir.

Vergilərin məbləğinin hesablanması büdcə gəlirlərinin həcmnin proqnozlaşdırılması zamanı həyata keçirilən vergi planlaşdırmasının son mərhələsi hesab olunur. Vergi məbləğinin hesablanmasının mütərəqqi üsullarının tətbiqinin zəruriliyi büdcəyə ödənişlər sistemində baş verən dəyişikliklərlə izah olunur. Bir çox ölkələrdə sabit fəaliyyət göstərən vergi sistemi, vergilərin hesablanması prosesinin kompleks metodoloji təminatı sisteminin işləyib hazırlanmasını şərtləndirmişdir. Qeyd edilən metodologiyalarda iqtisadi modellər, sistemli yanaşma, iqtisadi proqramlaşdırma, bir sıra analitik və qiymətləndirmə üsullarından istifadə olunur.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması bir qayda olaraq, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hər bir vergi növü üzrə il ərzində gözlənilən gəlirləri əks etdirən baza büdcəsinin hazırlanması ilə başlayır. Proqnozlar zaman sıralarının regressiya modellərinə, vergi öhdəliklərinin ödəniş növləri üzrə bölüşdürülməsi üçün bir sıra əmsallara, vergi yığımlarının həcmindəki dəyişikliklərin dinamikasına əsaslanır. Büdcə gəlirlərinin əsas səviyyəsinin proqnozlaşdırılması üsullarından biri ekspert qiymətləndirmələri metodudur. Bu, bir qrup mütəxəssisin sorğu vasitəsilə ardıcıl qiymətləndirməsinə əsaslanan kollektiv ekspert qiymətləndirmələrini əks etdirir. Eyni zamanda, ekspertlərin növbəti mərhələdə qərarını daha da əsaslandırmaq üçün əvvəlki nəticələrlə bağlı ekspertlər məlumatlandırılır. Büdcə planlaşdırmasında tətbiq edilən bu üsula əsasən, bir qrup ekspert gözlənilən vergi daxilolmaları ilə bağlı məlumatlı fikirlərini bildirir. Bu cür təxminlər proqnozlaşdırılan vergi məbləği barədə nəticələri daha dolğun əks etdirsə də iqtisadi səviyyə kimi digər amillərdən asılı olaraq dəyişdirilə bilməz.

4. Büdcə gəlirlərinin və vergilərin illik daxilolmalarının müəyyən olunması metodları

Ümumilikdə büdcə gəlirlərinin və vergilərin illik daxilolmalarının həcmni hesablamaq üçün nəzarət dəyərlərinin müəyyən edilməsi metodundan istifadə olunur. Başqa bir üsul gələcək xərclərin müəyyən edilməsi, xarici maliyyə mənbələrinin qiymətləndirilməsi və yalnız bundan sonra daxili resurslara ehtiyacın müəyyən edilməsidir. Vergi sistemində vergi daxilolmalarının həcminə münasibətdə nəzarət rəqəmlərinin əsassız müəyyən edilməsi, bir qayda olaraq, ədalətli vergitutma prinsiplərinin pozulmasına səbəb olur. Ümumiyyətlə, vergi gəlirlərinin proqnozları planlaşdırmadan asılıdır. Ona görə iqtisadi fəaliyyətin səviyyəsi, vergi tutulan gəlirin hesablanmasını tənzimləyən vergi qanunları, vergi öhdəlikləri və ödənilməli məbləğlərin ödənilməsi, o cümlədən vergi ödəyicilərinin bu qanunvericiliyə nə dərəcədə əməl etmə dərəcəsi mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, vergi gəlirləri üzrə proqnozların obyektiv qeyri-müəyyənliyi səbəbindən proqnozlar və faktiki yığımlar arasında fərqlər qaçılmazdır. Adətən uyğunsuzluqlar aşağıdakılarla bağlı olur: təhlil üçün istifadə olunan iqtisadi hesabatda səhvlər; proqnozlaşdırma üçün yanlış model seçimi; qanunvericilikdə gözlənilməz dəyişikliklər; vergi ödəyicilərinin davranışını və ya verginin işini dəyişdirən amillər sistemi; vergi inzibatçılığı sistemində dəyişikliklər və vergi ödəyicilərinin qanunlara riayət etmə dərəcəsi və s.

Beləliklə, vergi planlaşdırması büdcə prosesinin mərhələlərindən biri kimi vergi daxilolmalarının həcmnin elmi əsaslarla hesablanmasına söykənir. Hazırda verginin hesablanması metodologiyası büdcə gəlirlərinin, habelə müxtəlif amillərin büdcə gəlirlərinin həcminə təsirinin etibarlı modelləşdirilməsi üçün zəruri olan məlumat bazasının formalaşmasını tələb edir. Bu istiqamətdə müvafiq dövr üçün büdcə gəlirlərinin həcmnin qiymətləndirilməsi, bütün səviyyələrdə büdcənin vaxtında və keyfiyyətli tərtib edilməsinin təmin edilməsi zəruridir. Vergi planlaşdırmasının etibarlı metodunun yaradılması büdcənin tərtibi prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən biridir.

Yaxın illər üçün iqtisadi inkişaf perspektivlərini qiymətləndirən ortamüddətli proqnozlar gözlənilən nəticələr nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın inkişaf modelləri əsasında tərtib edilir və fiskal siyasətdəki dəyişiklikləri nəzərə alır. Belə modellər dövlətin fiskal siyasətinin uzunmüddətli məqsəd və vəzifələrinə uyğun gələn iqtisadi proqnozları əks etdirir. Bütün bunlar göstərir ki, vergi siyasəti formalaşdırılarkən əsas hədəflərin müəyyənləşdirilməsində həm dayanıqlı inkişaf amillərinin, həm də büdcə gəlirlərinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edən subyektlərin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və miqyası nəzərə alınmalıdır.

5. Verginin stimullaşdırılması amilləri

Verginin stimullaşdırıcı amillərinə vergi dərəcələrinin aşağı salınması daxil ola bilər. İnnovativ texnologiyalar əsasında inkişaf edən kiçik təşkilatlar üçün vergi güzəştlərinin verilməsi, habelə təşkilatın əsas vəsaitlərinin yenilənməsi zamanı vergi güzəştlərinin verilməsi, sərbəst buraxılan vəsaitləri digər investisiya layihələrinə yönəltməklə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin işgüzar fəallığını artırma bilər. Biznes subyektlərinin işgüzar fəaliyyətinə bir çox amillər təsir göstərir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, biznes subyektlərinin işgüzar fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən daxili amillərə əmlak vəziyyətinin aşağı səviyyədə olması, maliyyə mənbələrinin çatışmazlığı, kapital strukturunun qeyri-sabitliyi, dövrüyyə vəsaitləri ilə kifayət qədər təmin edilməməsi daxildir. Eyni zamanda, biznes fəaliyyətini məhdudlaşdıran amillər qeyri-sabitdir.

Biznes subyektlərinin stimullaşdırılması istiqamətində dövlət səviyyəsində həyata keçirilən bir sıra tədbirlərə baxmayaraq, səmərəli maliyyələşdirmə, kreditləşdirmə və vergitutma sisteminin kifayət səviyyədə olmaması səbəbindən biznes subyektlərinin işgüzar fəaliyyəti ləng inkişaf edir [Боброва О.С., 2014].

Vergitutma rejimi, həm də sadələşdirilmiş vergitutma sistemi şəklində xüsusi vergi rejimləri tətbiq edə bilər. Vergi Məcəlləsi ilk dəfə qeydiyyatdan keçmiş və istehsal, sosial və ya elmi sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fərdi sahibkarlar üçün güzəştli vergi dərəcəsinin sadələşdirilmiş sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur ["Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi", 2017]. Biznesin təşkili formasından asılı olmayaraq sahibkarlıq subyektlərinin vergitutmasında eyni yanaşma prinsipinə riayət etməklə, biznes subyektləri ümumi vergi rejimi altında ola bilər və ya xüsusi vergi rejimləri tətbiq edə bilər.

Vergi Məcəlləsi ümumi vergitutma rejimini dəqiq müəyyən etmir, lakin tətbiqinin mənasına əsasən, ümumi vergitutma rejimi təşkilatlar üçün hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin və hüquqi şəxslərin əmlak vergisinin, fərdi sahibkarlar üçün isə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin hesablanmasını və ödənilməsini nəzərdə tutur ["Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi", 2017]. Xüsusi vergi rejimləri vergitutma elementlərinin müəyyən edilməsinin xüsusi qaydasını, habelə müəyyən vergi və ödənişləri ödəmək öhdəliyindən azad etməyi nəzərdə tuta bilər.

Beləliklə, vergi ödəyicisinin ödədiyi vergilərin tərkibi xüsusi vergi rejiminin tətbiqi və ya tətbiq edilməməsinin şərti əlaməti kimi çıxış edə bilər. Biznesin təşkili formasından asılı olmayaraq, sahibkarlıq subyektlərinin vergitutmasında eyni yanaşma prinsipinə əməl edərək sənaye, sosial, elmi və istehlakçı xidmətləri sahəsində fəaliyyət göstərən yeni yaradılmış təşkilatlara da tətbiq edilməsi mümkündür.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir vergi sistemi iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin ən mühüm mexanizmi olmaqla, bəzi hallarda bazar münasibətlərinin şərtlərinə tam uyğun gəlmir. Həm vergilərin hesablanması və sənədləşdirilməsi, həm hesabların verilməsi, həm də kompüterləşdirilməsi baxımından mürəkkəb və qarışıqdır. Vergi subyektlərinin müxtəlif qrupları üçün vergi növləri üzrə çoxsaylı güzəştlər, qanunvericiliyə edilmiş əlavələr, dəyişikliklər və dəyişikliklər vergi məlumatlarının nəhəng axınlarının işlənməsini çətinləşdirir, məlumatların toplanması və saxlanması prosesini çətinləşdirir, ştatların artırılmasını tələb edir.

6. Vergi sisteminin qarşısında dayanan əsas məsələlər

Çoxlu sayda tənzimləyici strukturlar, onların saxlanması, avadanlıqların alınması və saxlanması xərclərinin artması vergi sistemini qeyri-iqtisadi edir. Sosial məsuliyyətin aşağı səviyyədə olması ilə yanaşı, böyük vergi yükü sahibkarlıq subyektlərinin vergi və rüsumları ödəməkdən geri çəkilməsinin əsas motividir. Vergi ödənişlərinin əsas məbləğlərinin büdcədə və büdcədən kənar fondlarda cəmləşməsi, büdcə və vergi sisteminin yenidən bölüşdürülməsi hakimiyyət orqanlarını inkişafa yönəlmiş aktiv iqtisadi siyasət yürütməyə təşviq etmir.

Vergi sistemində bir sıra problemlə məsələləri vurğulamaq olar:

- vergitutmanın xüsusiyyətlərini, onun hesablanması və ödənilməsi şərtlərini və mexanizmini bilməklə, yayındırıla bilən gəlir vergisinin rolunun yenidən qiymətləndirilməsi;
- büdcədən kənar fondlara məqsədli ayırımların saxlanması, fondların, habelə büdcələrin formalaşdırılması müəyyən vergi növləri və qeyri-vergi daxilolmaları hesabına həyata keçirilir və onların formalaşması prinsipinə eyni vəsaitdən həyata keçirilir;

- fiziki və hüquqi şəxslərin əmlak vergisinin rolunun azaldılması;
- vergi pozuntularına görə yüksək sanksiyalar;
- çoxlu sayda vergi və rüsumlar - bir çox vergilər öz təyinatlarına görə oxşar olsa da və onlar oxşar meyarlara görə qruplaşdırıla və ya son nəticədə gəlirdən bir vergi ilə əvəz oluna bilsə də, vergi və ödənişləri azaltmayacaq vergi dərəcəsi müəyyən edilir;
- bir vergi obyektindən eyni vaxtda bir neçə növ verginin alınması;
- ayrı-ayrı vergi və ödəniş növləri üzrə kifayət qədər yüksək vergi dərəcələrinin əsassızlığı;
- sistemsiz dəyişikliklərin, əlavələrin edilməsi, yeni vergi və ödəniş növlərinin tətbiqi və ya ləğvi vergini xarakterizə edir.

Büdcələri gözlənilməz edən qeyri-sabit sistemi iqtisadiyyata investisiya qoyuluşuna və nəticədə sosial-iqtisadi sektorun inkişafına və cəmiyyətin sabitliyinə mənfi təsir göstərir. Vergi qanunvericiliyinin qeyri-sabitliyi potensial investorların, xüsusən də xarici investorların motivasiyasına mənfi təsir göstərir. Bundan əlavə, vergi və digər qanunvericilik növləri arasında uyğunsuzluq var. Bununla əlaqədar olaraq, digər mülki qanunvericilik aktlarında vergi məsələlərinə toxunan normalar qarşısında vergi qanunvericiliyində müəyyən edilmiş normaların qeyd-şərtsiz üstünlüyü vardır.

Alınan vergilərin çoxluğu, vergitutma bazasının müəyyən edilməsinin mürəkkəb metodologiyası, çoxsaylı imtiyazların olması müəssisələrdə nəinki mühasibat əməyinin maya dəyərini, həm də vergi orqanları işçilərinin sayının getdikcə artması, onların fəaliyyətinin kompüterləşdirilməsi üçün əlavə xərclər tələb edir. Bundan əlavə, mürəkkəb və daim dəyişən vergi qanunvericiliyi müəyyən formada vergi ödəyicilərinin hüquqlarına qarşı ayrı-seçkilik yaradır, çünki vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə müxtəlif sanksiyaların tətbiqi konkret qanun pozuntusunun niyyətini (yəni heç bir fərq qoymur) nəzərə almır.

Vergi sistemində bir sıra məsələlərə də diqqət yetirilməsi vacibdir:

- dövlət təkcə fiziki şəxslərin, xüsusən də investorların iqtisadiyyata investisiya yatırmaq üçün əlverişli vergi rejimini təmin etmir;
- istehsal qoyulmuş kapitalı və təkrar investisiya edilmiş mənfəəti vergitutmadan istisna etmir;

- vergi subyektlərinin vergi yükündən uzaqlaşmasını stimullaşdırır ki, bu da sosial ödənişlərin azalmasına və büdcədənkənar fondların doldurulmasına səbəb olur;

- əhalinin əksəriyyətinin gəlirləri aşağı olduğundan vergi ödəyicilərinin orta təbəqəsi formalaşmır ki, bu da vergilərin istehsal sahəsinə köçürülməsinə gətirib çıxarır və onun inkişafına kömək etmir;

- vergi yükünün qanuna tabe olan və vergidən yayınan ayrı-ayrı vergi subyektləri arasında qeyri-qanuni və qeyri-bərabər paylanması;

- əksər ödəniş növləri üzrə vergi və ödənişlərin aylıq və rüblük ödənilməsi sistemi müəssisələrin, xüsusən də kiçik müəssisələrin öz dövriyyə vəsaitlərinin "yuyulmasına" gətirib çıxarır, onların inkişafına mane olur;

- vergi və gömrük xidmətlərinin çoxsaylı göstərişlərinin və izahatlarının uyğunsuzluğu, mürəkkəbliyi və çətinliyi müəssisələrin maliyyə və mühasibat xidmətlərinin işini çətinləşdirir;

- vergilərin hesablanması metodlarının, proqramlarının və alqoritmlərinin olmaması vergi məlumatlarının planlaşdırılması, toplanması, emalı və saxlanması avtomatlaşdırılması proseslərini çətinləşdirir;

- dövlət orqanlarının bütün səviyyələrində dəqiq müəyyən edilmiş vergi siyasətinin olmaması, vergi islahatının və vergi qanunvericiliyinin tam və kifayət qədər düşünülməməsi büdcə sisteminin bütün səviyyələrində vergi daxilolmalarının obyektiv planlaşdırılmasında problemlərə səbəb olur.

Qanunvericiliyin bir sıra müddəaları inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə tətbiq edilən vergitutma bazasının müəyyən edilməsi metodologiyasına ziddir. Əsas fərqlər aşağıdakılara aiddir:

- bank krediti üzrə faizlərin ödənilməsi xərclərinin natamam aid edilməsi, habelə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş həddə ezamiyyə, qonaqpərvərlik və bəzi digər xərclərin istehsalın maya dəyərinə aid edilməsi;

- dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılan və əsas vəsaitlərin təsərrüfat müddətinə uyğun olmayan (yəni təkcə fiziki deyil, həm də mənəvi köhnəlmə nəzərə alınmaqla) amortizasiya normalarından istifadə, bu da əsas vəsaitlərin vaxtında bərpasına imkan vermir;

- vergi tutulan mənfəətin hesablanması üçün inventarların və əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsi zamanı inflyasiya faktorunun nəzərə alınmaması;

- hüquqi şəxsin bütün mövcud olduğu dövr ərzində əldə edilmiş mənfəətin vergiyə cəlb olunduğu əsas konsepsiyanın olmaması, bu, təkcə sonrakı deyil, həm də əvvəlki illərin mənfəətindən zərərləri ödəməyə imkan verir.

Vergi inzibatçılığı probleminə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Hökumət vergi orqanlarının səlahiyyətlərinin və hərəkətlərinin dəqiq tənzimlənməsini, o cümlədən bütün növ vergi yoxlamalarının aparılması qaydasını, vergi mübahisələrinin məhkəməyə qədər həllini, sənədlərin tələb edilməsini, yoxlamaların aparılması üçün maksimum müddətin müəyyən edilməsini nəzərdə tutan layihəni nəzərdən keçirir. Belə bir qanunun qəbulu iqtisadiyyatın inkişafı və bütün təsərrüfat subyektlərinin əməliyyat xərclərinin azaldılması maraqlarına uyğun olardı, çünki vergi orqanlarının hərəkətlərinin proqnozlaşdırılması iqtisadi fəaliyyət sahəsində biznes risklərinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Daxili vergi sistemində islahatların əsas problemlərindən biri onun mürəkkəbliyinin olmaması, iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini nəzərə almamasıdır. Vergi qanunvericiliyinə dəyişikliklər edildikdə, iqtisadiyyatın digər sahələrində gözlənilə bilən nəticələr proqnozlaşdırılmır. Bazar münasibətlərinin inkişafı ilə müasir vergi sistemində xas olan çatışmazlıqlar cəmiyyətdə və dövlətdə baş verən dəyişikliklər arasında uyğunsuzluğa, vergi subyektlərinin vergi ödənişlərini ödəməkdən və ya azaltmaqdan, gecikmiş ödənişlərdən və ya ödənişlərdən yayınmasına səbəb olur. Bütün bunlar vergi sistemində davamlı olaraq təkmilləşdirmələr aparılmasını tələb edir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqatlar bizə aşağıdakı nəticələr çıxarmağa və fiskal siyasətdə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər təklif etməyə imkan verir. Ənənəvi sistemlə müqayisədə sadələşdirilmiş vergi sistemindən istifadə ən sərfəli sistemdir ki, bu da vergi dərəcələrinin və müxtəlif vergitutma rejimlərində ödənilmiş vergilərin məbləğinin müqayisəsi əsasında aşkar edilmişdir. Müxtəlif amortizasiya üsullarından istifadə edən təşkilatların əmlakına vergi məbləğinin hesablanması və sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiqinə imkan verən xərc meyarları, fikrimizcə, daxili biznesin vergi yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq və bununla da onun inkişafına və daxili bazarlarda maliyyə vəziyyətinin möhkəmlənməsinə töhfə verə bilər.

Biznes sferasında vergi sisteminin tənzimləyici rolunun müəyyən edilməsi və xüsusiyyətlərinin araşdırılması, eləcə də vergi münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı araşdırmalar aşağıdakı nəticələri ümumiləşdirməyə imkan verir:

- vergi sisteminin tərkibini, funksiyalarını və məqsədlərini müəyyən etməyə əsaslanan vergitutmanın öyrənilməsi müasir nəzəri yanaşmalarla tamamlanır. Vergi sisteminin dövlətin maliyyə sistemindəki yeri dəqiqləşdirilmişdir. Vergi sisteminin alt sistemlərinin funksional xüsusiyyətləri və xassələri müəyyən edilir. Vergi islahatlarının əsas istiqaməti kimi vergi mexanizminin öyrənilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- vergi mexanizmi haqqında sistemləşdirilmiş elmi təsəvvürlər əsasında vergi mexanizminin mahiyyəti vergi sisteminin xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən müəyyən edilir. Biznes mühitinin vergi sistemində münasibətdə əhəmiyyəti və rolu üzə çıxarılır. Vergi sistemi ilə biznes mühitinin mürəkkəb və çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqəsi haqqında müddəa formalaşdırılmışdır. Bu qarşılıqlı əlaqənin mahiyyəti, səviyyələri və formaları açılır;

- müxtəlif təsnifat xüsusiyyətlərinə malik vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinə vergi nəzarəti üçün mövcud vergi yığım sisteminin imkanları müəyyən edilmişdir. Vergi ödəyicilərinin müxtəlif seqmentləri üçün hüquqi tənzimləmə və vergi nəzarəti strategiyalarında fərqlər əsaslandırılmışdır. Vergi sistemi ilə biznes subyektlərinin xarici və daxili strukturunun xüsusiyyətləri arasında müəyyən edilmiş uyğunsuzluqlar nəzərə alınmaqla, vergi sisteminin transformasiyası istiqamətləri təklif edilir.

- vergi orqanlarının işinin səmərəlilik göstəriciləri dəqiqləşdirilmişdir. Onların əsasında orqanlarının işinə qiymət verilir. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üçün yeni göstəricilər əsaslandırılır. Vergi orqanlarının işinin səmərəliliyinin dinamikasına müxtəlif qrup amillərin təsirinin xarakteri aşkar edilmişdir. Vergi orqanlarının rəşad strukturunun formalaşdırılmasının, vergi ödəyiciləri ilə iş üsullarının dəyişdirilməsinin və onların işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün kadr məsələlərinin həllinin zəruriliyi əsaslandırılır;

- qiymətləndirmələrdən istifadə etməklə vergidən yayınmanın ölçülməsi metodologiyasından istifadə edilmişdir. Vergi ödəyicisinin fəaliyyət növündən, gəlir səviyyəsindən və digər xüsusiyyətlərindən asılı olaraq vergidən yayınmanın xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir;

Rəşad Mustafayev

Fiskal siyasətdə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi

Xülasə

Məqalədə fiskal siyasətdə vergi sisteminin rolunu müəyyən etməklə təkmilləşdirmə istiqamətində təklif və tövsiyələr hazırlaması məsələlərinə toxunulur. Tədqiqatda müqayisə və müşahidə metodlarından istifadə edilmiş, onun nəticələrindən vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsində istifadə edilə bilər. Tədqiqatın əsas nəticələri səmərəli fiskal siyasətdə vergi planlaşdırması, vergi siyasətinin tənzimlənməsi, büdcəyə vergi daxilolmaları kimi mühüm məsələlərlə xarakterizə olunur. Tədqiqat fiskal siyasətin tərkib hissəsi kimi vergi sisteminin qiymətləndirilməsi baxımından orijinallığı ilə fərqlənir.

Рашад Мустафаев

Совершенствование налоговой системы в фискальной политике

Резюме

В статье затрагиваются вопросы подготовки предложений и рекомендаций по совершенствованию налоговой системы путем определения роли в налогово-бюджетной политике. В исследовании использовались методы сравнения и наблюдения. Результаты исследования могут быть использованы при определении мер по совершенствованию налоговой системы. Основные результаты исследования характеризуются такими важными вопросами, как налоговое планирование, корректировка налоговой политики, поступление налогов в бюджет в условиях эффективной бюджетной политики. Исследование отличается оригинальностью с точки зрения оценки налоговой системы.

Rashad Mustafayev

Improvement of tax system in fiscal policy

Summary

It consists in preparing proposals and recommendations for improvement by determining the role of the tax system in fiscal policy. Comparison and observation methods were used in the research. The results of the research can be used in determining measures to improve the tax system. The main results of the research are characterized by important issues such as tax planning, tax policy adjustment, tax revenues to the budget in an effective fiscal policy. The study is distinguished by its originality in terms of the assessment of the tax system as a component of fiscal policy.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi" Bakı, 2017, 351 s.
2. Məmmədov Ə.C, Seyfullayev İ.Z. "Vergi və investisiya mühiti", Bakı, 2013, 376 s.
3. Rzayev P.Q. İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri. Bakı: "İqtisad Universiteti" 2013, 392 s.
4. Бочарова, О.Ф., Волошина, Е.Ю. Налоги как инструмент инновационного развития [Текст] // Современные научные исследования и разработки. 2017. № 5 (13). С. 69-70.

5. Брякина, А.В. Система налогов и сборов как неотъемлемая часть налоговой системы [Текст] // Вестник Воронежского института экономики и социального управления. 2017. № 3. С. 57-61.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 26.12.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.12.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

AZƏRBAYCANDA KREDİT BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİ

Murad Mehdiyev

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı

Az 1106, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi, 93

e-poçt: muradmehdiyev13@gmail.com

Açar sözlər: kredit, kredit bazarı, kredit bazarının subyektləri, milli iqtisadiyyat, maliyyə sistemi

Ключевые слова: кредит, кредитный рынок, субъекты кредитного рынка, национальная экономика, финансовая система

Keywords: credit, credit market, credit market subjects, national economy, financial system

Ölkədə fəaliyyət göstərən kredit bazarı borc verənlər ilə borcalanlar arasında yaranan münasibətlər olmaqla kredit borcunun verilməsi, ödənilməsi və borcdan səmərəli istifadənin məcmusudur. Hər bir ölkədə kredit bazarı bazar iqtisadiyyatının əsas atributudur. Ölkənin ümumi inkişafını xarakterizə etməklə onu sürətləndirən və iqtisadi-sosial inkişafı təşviq edən mühüm mexanizmdir. Kredit bazarları bir bazar subyektini ilə müstəqil qərar verə bilən digər hüquqi və fiziki şəxslər arasında qarşılıqlı əlaqə formasıdır. Kredit bazarlarında əsas məhsul kimi pulun fərqləndirici xüsusiyyəti çıxış edir. Bu da onun məhsul kimi roludur. Kredit bazarının kapital bazarından və pul bazarından asılı olması qənaətinə gəlmək olar. Kredit bazarında bütün əməliyyatlar tələb və təklifin təsiri altında baş verir. Bu bazarda qısa müddətli dövr üzrə pul müəyyən məhsul kimi hərəkət edir. Kredit bazarında uzun müddətli dövr üzrə kapitalının hərəkəti baş verir. Kredit bazarlarının müqayisəsi zamanı qeyd etmək lazımdır ki, kredit bazarları maliyyə xidmətləri bazarlarının bir əsas növü kimi müəyyən edilir. Maliyyə xidmətləri hüquqi və fiziki şəxslər üçün pul vəsaitlərinə ehtiyacların ödənilməsi məqsədilə cəlb edilməsi və ya məqsədyönlü formada yerləşdirilməsi məqsədilə əlaqədar bank xidmətləri başa düşülür [3].

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına 1992-ci il yanvar ayından keçidlə əlaqədar olaraq kredit bazarının da yaranmasına və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə istinad etməklə onun tənzimlənməsinə ehtiyac yaranmışdır. Bu baxımdan belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan kredit bazarının əsas formalaşdırılması və inkişaf dövrü müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı dövr olması qənaətinə gəlmək olardı. Bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk illərindən indiki bazar iqtisadiyyatını inkişaf dövründə kredit bazarının səmərəli fəaliyyətinin təşkili məqsədilə dövlət tərəfindən prioritet olaraq seçilib, onun inkişafına iqtisadi şərait yaratmaq və təkan vermək məqsədilə bir sıra tənzimləmə tədbirlərinə start verilmişdir. Bütün kimi dövlət tənzimləyici tədbirlərin reallaşması nəticəsində ölkəmizin kredit bazarlarına bazar subyektlərinin marağı artmışdır, xarici və daxili investisiyaların axını müşahidə edilməkdədir [12].

1. Kredit bazarının formalaşması və inkişaf modeli

Bazar iqtisadiyyatının əsas tələblərindən biri də pul axınının daim hərəkətdə olmasını təmin etməkdən ibarətdir. Kredit bazarı pul və kapital kütləsini daim hərəkətə gətirərək onun dəyişən formalarından biri hesab olunur.

İstənilən bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə sərbəst pul və kapital resurslarının məqsədyönlü hərəkəti təmin olunur. Bu baxımdan “bazar iqtisadiyyatı şəraitində müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin hərəkəti mövcuddur və eyni zamanda sərbəst nağd pula ehtiyacı olan və ondan borc götürmək və istifadə etməkdə maraqlı olan bazar iştirakçıları var. Ona görə də müvəqqəti mövcud olan vəsaitlər fond bazarına yerləşdirilməli, kredit-maliyyə təşkilatlarına verilməli və aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə edilməlidir (Бажаханов С.В., 2016: s.69) kimi fikirlərlə razılaşmamaq olmur [9].

İstənilən halda müvəqqəti sərbəst pul kütləsinin öz sahibinə gəlir gətirməsi üçün bu vəsaitlərin müəyyən bir maliyyə mərkəzlərində toplanması zərurəti yaranır. Onun hərəkəti ilə borc kapitalına çevrilir və hərəkət ilə borc götürənə mənfəət yaradır. Yaranmış olan bu mənfəətin bir hissəsi isə borc verənə ötürülür. İstənilən halda borc kapitalının likvid forması kreditdir.

Hər bir ölkədə kredit bazarının formalaşması üçün əsas şərtlər vardır ki, onları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- istehlak vasitələri üzərində dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətin yaradılması, inkişaf etdirilməsi ;

- sərbəst pul kütləsinin müvəqqəti mübadiləsinin təşkilinin yaranması və təkmilləşdirilməsi;

- əmlak bərabərsizliyi [6];

Kredit bazarının əsas forması pula ehtiyacı olanların tələblərinin ödənilməsi ilə bağlıdır. Kredit bazarlarında alınmış kreditin girovu kimi alanların mülkiyyətində olan torpaqdan istifadə oluna bilər. Kredit əməliyyatlarında həm də borcalanın və onun bütün ailə üzvləri haqqında informasiyalardan istifadə edilir. Kredit bazarlarında faiz dərəcələri tənzimlənməklə onun yüksək dərəcələri münasib həddə endirilir, bununla da kredit faizlərinin yığılmasına əlverişli şərait yaradır və iqtisadiyyatın inkişafını ləngidən amillər aradan qaldırılmış olar [13].

Kredit bazarlarında kredit münasibətlərində kredit borc kapitalının hərəkəti əsasən xüsusi mülkiyyətə əsaslanır. Kredit bazarında subyektlər kapital artımından kapital qazancını əldə etmək məqsədilə borc verən və ya borcalan kimi çıxış edirlər. Buna görə də, kapital kreditləri üzrə faiz dərəcələri kreditörün kreditləri üzrə faiz dərəcələrindən xeyli aşağıdır və mənfəətin kiçik bir hissəsini təşkil edə bilər (Ekrem Çanakçı, 2019: buraxılış549)

Kredit bazarlarını kredit münasibətlərinin bütün formaları təşkil edir. Bir çox inkişaf etmiş xarici ölkələrdə kredit bazarı ölkə daxili milli qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu əsas üç səviyyədə ibarət olur:

1) Ölkələrin mərkəzi bankları.

2) Bank sisteminin ikinci mərhələsini təşkil edən kommersiya bankları.

3) İkinci mərhələnin digər xüsusi kredit təşkilatları və maliyyə institutları [8].

Bank sisteminin əsası mərkəzi bank və ya bəzən emitent bank adlanır (Cate F.H., 2015: s.237). Aparılmış geniş həcmli tədqiqatlar göstərir ki, kredit bazarının tənzimlənməsini həyata keçirən əsas dövlət strukturu ölkənin Mərkəzi Bankıdır. Mərkəzi Bankın reallaşdırdığı pul-kredit sisteminin əsas məqsədi pul-kredit sisteminin sabitliyini təmin etməkdir. Kommersiya banklarının mənfəətli fəaliyyətini və fəaliyyətin stabilliyini təmin etmək Mərkəzi Bankın əsas vəzifələrindən biridir. Hər bir ölkənin mərkəzi bankı bu statusu ilə aşağıdakıları reallaşdırır:

* Dövlətin qızıl-valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılması məqsədilə maliyyə bazarlarında səmərəli fəaliyyətin nəzərə alınması və milli valyutanın ödəniş qabiliyyətinin saxlanması zamanı inhisarçı mövqeyindən istifadə edərək ölkə daxili milli valyuta emissiyasını reallaşdıran vahid paylama mərkəzidir;

* Ölkənin iqtisadi inkişaf planının həyata keçirilməsinə və qorunmasına, dövlət büdcəsinin kəsirinin yaranması halında onun kreditləşdirilməsinə və dövlət qiymətli kağızlarının məqsədli yerləşdirilməsinə məsul olan milli bankdır;

* Banklar müvəqqəti qeyri-likvidliyə görə müəyyən şərtlərlə yenidən maliyyələşdirməyə icazə verən banklar, başqa sözlə, son instansiya kreditörleri, dövlət qurumlarıdır;

Mərkəzi bank fəaliyyətin lisenziyalaşdırılmasından istifadə edərək daxili kredit bazarının sabitliyini qorumağa, kredit bazarlarında kreditləşmə üzrə əməliyyatlarına müdaxilə etmədən əmanətçilərin və kreditörün iqtisadi mənafeyini qorumağa, kreditləşmənin lazımı standartlarının yaradılmasına çalışır.

Mərkəzi Bankın ən mühüm funksiyası ölkənin pul siyasətini həyata keçirmək olmaqla pul siyasətinin növündən asılı olaraq Mərkəzi Bankın qiymət sabitliyi, milli valyuta sabitliyi, pul kütləsinin sabitliyi və s. əsas məqsədləri vardır [20].

Kredit bazarlarında iştirakçı olan kommersiya banklarının əsas funksiyalarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

* Mal və xidmətlərin ticarət dövriyyəsində əsas rol oynayan kommersiya bankları biznes iştirakçılarında kredit bazarı infrastrukturlarından və ödəniş alətlərindən istifadə etməklə bağlanmış müqavilələr haqqında hesabat verməyə imkan verir;

* İqtisadiyyatda yığım və investisiya prosesinin təminatını yaradan maliyyə vasitəçisi kimi kommersiya bankı bir tərəfdən şirkətlərin və əhəlinin müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin əsas hissəsinin saxlandığı məkana çevrilir, başqa tərəfdən isə şirkətlərin və vətəndaşların investisiyaya olan ehtiyaclarını qarşılamaq üçün vəsaitlərin maliyyələşmə mənbəyi kimi fəaliyyət göstərirlər [10];

* İqtisadi likvidliyin əsas mənbəyi olan kommersiya bankları mal və xidmətlərin alıcı və satıcılarına sabit fəaliyyət şəraiti yaradır. Effektiv kredit bazarı olmadan ölkənin milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafı son dərəcə məhduddur [14].

Kredit bazarlarında iştirakçı olan maliyyə resurslarına qənaətcil olan şirkətlər də mühüm rol oynayır və onlar üç növə bölünür:

* Kiçik müddətli əmanətləri qəbul edən qarşılıqlı əmanət bankları. Yığılan vəsait müxtəlif borclara və qiymətli kağızlara, ilk növbədə, dövlət ipotekalarına, dövlət istiqrazlarına və yerli hökumətin borcları üzrə ipotekalara yatırılır;

* Səhmlərə əsaslanan borc və əmanət assosiasiyaları, bu birliklərin kapitalı müştərilərə xüsusi sertifikatlar satmaqla yaradılır. Xüsusi sertifikatlar sahibinin ilk tələbi ilə nominal üzrə verilir və faiz şəklində gəlir gətirir [1].

* Kredit ittifaqları peşə və ya dinə görə birləşən qruplar tərəfindən yaradılan kooperativlərdir. Onun kapitalı xüsusi səhmlərin alınması şəklində səhmlərin ödənilməsi yolu ilə yaradılır. Bu vəsaitlər qısamüddətli kreditlərə sərf olunur.

2. Milli kredit bazarının tənzimlənməsinin iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi

Kredit bazarı bütövlükdə bazar üçün xarakterik olan xüsusiyyətə malik olan xüsusi sektordur. Kredit bazarı bazar münasibətlərinin ümumi sistemində və iqtisadiyyatın bazar tənzimlənməsi sistemində xüsusi yer tutur. Kredit bazarının tənzimlənməsi maliyyə, pul, kredit tənzimlənməsi, maliyyə-kredit siyasəti, pul siyasəti üzrə müxtəlif qanunvericilik aktlarında izah edilir. Lakin kredit bazarının həmişə dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac qalmaqdadır [11].

Kredit bazarının fəaliyyətində olan bəzi nəzəri məsələlərin müzakirəyə ehtiyacı yaranır. Xüsusilə, tədqiqatçıların kredit bazarı konsepsiyalarının şərhinə ümumi yanaşmaları yoxdur. Kredit bazarlarının yerini və strukturunu fərqli üsullarla müəyyən edilir. Kredit kapitalı bazarı və pul bazarı anlayışları kredit bazarı anlayışı ilə uzlaşır. Kredit bazarı anlayışının mənası iki kateqoriya ilə müəyyən edilir: bazar və kredit. A.Smitin tədqiqatlarına görə bazar iqtisadi resursların təbii çatışmazlığı və insanın istehsal imkanlarının məhdud olması səbəbindən yaranır (В.И.Кушилина, 2015: s.53).

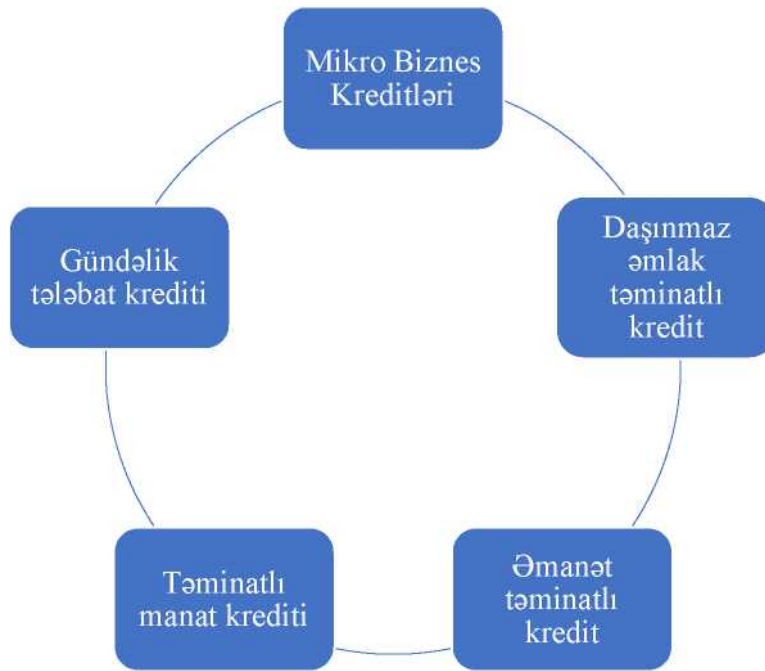
Mövcud üsullarla bazarların qiymətləndirilməsi meyarı onlarda alqı-satqı edilən aktivlər olduğu üçün burada əmtəə bazarları, kredit bazarları, qiymətli kağızlar bazarları, valyuta bazarları və s. bazar sistemi əsasında aparılır [22].

Başqa bir yanaşma bazarların iqtisadiyyatda funksional rolunun izahına əsaslanır ki, bura məhsul və xidmətlərin satışının təmin edilməsi, istehsalçılarla istehlakçılar arasında əks əlaqənin təmin edilməsi daxildir.

Kredit bazar iştirakçıları olmadan fəaliyyətini həyata keçirə bilməz. Bazar alıcılar və satıcılar arasında iqtisadi münasibətlərin, habelə iqtisadi maraqları əks etdirən əmtəə və pul dövriyyəsi ilə bağlı ticarət vasitəçiliyinin spesifik məcmusudur.

Kredit bazarlarının dəyərini aşkar etmək üçün yuxarıda göstərilən üsullardan istifadə etmək olar. Kredit bazarı öz infrastrukturunu və kredit münasibətlərində iştirak edən subyekt və obyektlərlə xarakterizə olunan bazar iqtisadiyyatının elementi kimi nəzərdən keçirilə bilər [4].

Bankın kredit siyasəti bankın kredit biznesi sahəsində strategiya və taktikasıdır.

Mənbə: <https://www.kapitalbank.az/loans>

Şəkil: Kredit bazarının iştirakçısı olan Kapital Bankın kredit üzrə əməliyyatları

Bütün banklar üçün vahid kredit siyasəti yoxdur. Hər bir bank öz kredit siyasətini onun fəaliyyətinə təsir edən iqtisadi, siyasi, coğrafi, təşkilati və digər amilləri nəzərə almaqla formalaşdırır. Strateji nöqtəyi-nəzərdən kredit siyasəti bankın kredit bazarındakı prioritetlərini, prinsiplərini və mahiyyəti məqsədlərini, habelə bankın strateji, maliyyə və s.əhatə edir [15].

Təəssüf ki, ənənəvi kredit bankçılığı bu gün kommersiya banklarının digər bizneslərindən (məsələn, qiymətli kağızlar biznesi) daha az gəlirlidir. Bank kreditləşməsinin səmərəsiz olmasının əsas səbəbi belə investisiyaların həddən artıq riskli olması, nəticədə kredit resurslarından tez-tez istifadə edilməməsidir.

Kommersiya bankları borc alanların kredit resurslarını getdikcə çətinləşdirən faiz dərəcələrini artırmaqla müəyyən dərəcədə ödəmə riskini qabaqlayır.

Kredit bazarına girməzdən əvvəl kommersiya bankı öz fəaliyyətinin bütün aspektlərini diqqətlə öyrənir. Dövlət resurslarından nə qədər səmərəli istifadə olunmasından asılı olmayaraq, bankların sahibkarlıq subyektlərinə kredit verməsi tam rəsmi akt sayıla bilməz. Bütün kommersiya bankları ölkənin mövcud vəziyyətinə uyğun olaraq öz xüsusi kredit siyasətlərini formalaşdırmalıdır [24].

Qeyd edilən problemlərin həlli kredit əməliyyatlarında zəmanətlərin etibarlılığının artırılması və müvafiq kredit formalarının hazırlanmasıdır. Bu zaman aşağıdakı məqamları qeyd etmək vacibdir:

Sabit bank-müştəri tərəfdaşlığının inkişafı. Bankın daimi müştəriləri üçün güzəştli bank xidmətlərinin müxtəlif formalarının kommersiya bankları tərəfindən tətbiqi mümkünlüyü vardır. Daşınmaz əmlakla təmin olunmuş kreditlər. Bunlar kredit riskinin azaldılması banklar və müştərilər arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı üçün bəzi mümkün variantlardır. Kommersiya bankları inkişaf təkliflərini nəzərə alaraq xidmətlərini ayrı-ayrı bazar segmentlərinin spesifik ehtiyaclarına uyğunlaşdırmalıdır [16].

Kredit bazarlarının effektiv tənzimlənməsinə ehtiyac vardır. Kredit bazarında inkişaf meyllərinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı nəticələrə imkan verir:

1. Kredit sahəsinin müxtəlif sahələrin sosial və iqtisadi inkişafına təsir dərəcəsi. Bütün ölkənin maliyyə sistemi sürətli əməliyyat sürəti, maraqların toqquşması və maliyyəyə zərər verə biləcək maliyyə investisiyalarının miqyası ilə xarakterizə olunur.

2. Kredit bazarları ilə real iqtisadiyyat sektorları arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi;

3. Ölkəyə kapital axınının sürətləndirilməsi;

3. Azərbaycanda kredit bazarlarının dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.

Kredit bazarları üzrə risk faktorları da Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən olunur. Maliyyə resurslarının idarə edilməsi borcalanın prinsiplərindən asılı olmayaraq bir neçə meyarlara bölünür. Məqsədindən və təbiətindən asılı olmayaraq, onu görmək olar. Təsdiqlənməmiş kreditləri silmək üçün verilənlər bazasından istifadə yalnız bütün lazımi tədbirləri hazırlamağa imkan verir. Bütün bu prinsiplərə əməl olunmazsa, bankın kreditini yoxlamaq üçün əsaslar var. Belə nəticəyə gəlirik ki, kredit riskini qiymətləndirməyin asan yolu var [2].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda bankların verdiyi kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş olan kreditlərin həcmi dəyişkəndir. Bu ölkədə bankların risk idarəetməsi sahəsində fəaliyyətinin yaxşılaşdığını göstərir. Bankların vaxtı keçmiş kreditləri üzrə dinamikasını aşağıdakı cədvəldə görmək olar.

Cədvəl

Azərbaycanda kredit təşkilatlarının vaxtı keçmiş kredit qoyuluşlarının dinamikası, mln.manat

İl	Cəmi vaxtı keçmiş kreditlər	Milli valyutada olan vaxtı keçmiş kredit
2014	976,3	767,6
2015	1508,5	7840,2
2016	1472,6	682,4
2017	1626,7	789,3
2018	1585,0	774,1
2019	1273,1	702,4
2020	893,1	653,9
2021	719,4	531,8
2022	618,3	429,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı maliyyə imkanlarına əsaslanaraq zəruri hesab etdiyi istənilən vaxt mümkün itkilər müqabilində ehtiyat fondlarının ödənilməsini tələb etmək hüququna malikdir.

Kredit bazarlarında əməliyyatlar edilərkən böyük itkilər nəticəsində yaranan itkilərin hesablanması üçün lazımi ehtiyatlar yaratmaq lazımdır ki, bu da kreditin mənfi təsirinin qiymətləndirilməsi predmeti adlanır. Kredit portfeli müəyyən kredit riskləri baxımından idarə olunan şərtlər toplusundan və onlardan qorunma metodundan ibarətdir. Kredit portfeli nəzarət edilən qısamüddətli və uzunmüddətli qalıqlardan ibarətdir. Bankın kredit portfeli daxilində baş verən qaydalara mütəmadi olaraq diqqət yetirmək vacibdir. Banklar bu prosesi qiymətləndirmək üçün bəzi yollar üzərində işləyirlər [23].

- * Əsas dövrdə təkrarlanan itkilər;
- * Vaxtı keçmiş borcun yüksək səviyyəsinə nail olmaq;
- * Borc vəsaitlərinin həddindən artıq istifadəsi;
- * Minlərlə likvidlik əmsalı;
- * Müvafiq investisiya fəaliyyəti;

Yuxarıda qeyd olunan məqsədlərə nail olmaq üçün respublikamızın iqtisadi vəziyyətinə və potensialına uyğun kredit bazarı üçün baza yaradılmalıdır. Bu mühüm vəziyyətə nail olmaq üçün dövlət sıx əməkdaşlıq şəraitində üç funksiyanı yerinə yetirir. Birincisi, bazar sisteminin

formalaşdırılması prinsipi, ikincisi isə milli iqtisadiyyatların inkişafı üçün dünyada mövcud olan iqtisadi sistemlərdən istifadə edilməsidir. Nəhayət, xarici iqtisadi siyasətdə bəzi mühüm nəticələr çıxarmaq üçün inkişafın planlaşdırma amillərinin maddiləşdirilməsi, digər ölkələrə iqtisadi sahənin ümumi mövzunu əsas amil kimi qəbul etməyə imkan verir. Respublikamızın xarici iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində dövlət öhdəlikləri, qanun və qaydalar, valyuta əməliyyatları və bu kimi xarici siyasətlərdən misallar çəkmək olar [7].

Kredit bazarının fəaliyyət modelləri dörd növ strukturu təsvir edir: iqtisadi maliyyələşdirmə mənbələrinin strukturu, mülkiyyət strukturu, qiymətli kağızlar bazarlarının institusional strukturu və kapital mənbələrinin strukturu. Kredit bazarının bu və ya digər modelinin üstünlüyü mülkiyyət hüquqlarının yenidən bölüşdürülməsi üçün müvafiq mexanizmlərin, maliyyə vasitəçiləri kimi maliyyə mənbələrinin üstünlük təşkil etməsini, iqtisadiyyatın institusional strukturunu formalaşdırmasını nəzərdə tutur [18].

Kredit bazarları effektiv dövlət tənzimlənməsini tələb edir. Dövlət maliyyə siyasətini formalaşdırır və həm makro, həm də mikro səviyyədə maliyyə nəzarətini həyata keçirir. Dövlət tənzimlənməsinin bütün sahələri bir-birinə təsir edir və bu münasibətlərin müəyyən edilməsi maliyyə sisteminin fəaliyyəti üçün vacibdir. Kredit bazarının milli tənzimlənməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili aşağıdakı nəticələr çıxarmağa imkan verir [5]:

1) Maliyyə sektoru hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına, bütün ölkənin maliyyə sistemində əhəmiyyətli təsir göstərməsi, əməliyyatların sürəti, maraqların toqquşması və maliyyəyə zərər vuran irimiqyaslı maliyyə investisiyalarının mümkünlüyü ilə xarakterizə olunur.

2) Effektiv bazar tənzimlənməsi iqtisadiyyatın maliyyə sektorunun inkişafı üzrə milli siyasət məqsədlərinin həyata keçirilməsini təmin etməlidir, iqtisadi artımın katalizatoru və təşkilatların milli maraqlarını reallaşdırmaq amillərindən biridir.

Tədqiqat zamanı kredit bazarlarının dövlət tənzimlənməsinin məqsədlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar [19]:

- * Milli maliyyə bazarları vasitəsilə ifadə olunan ictimai maraqların müdafiəsi;
- * Rəqabət sahəsində infrastrukturun inkişafını nəzərə alaraq maliyyə bazarı üçün investisiya və kapital cəlb etmək;
- * Maliyyə bazarının inkişafı üçün iqtisadi cəhətdən əsassız maneələri aradan qaldırmaq;
- * Maliyyə bazarının bütün subyektlərinin maraqlarını nəzərə almaqla maliyyə sabitliyini təmin etmək;
- * Maliyyə bazarı iştirakçıları arasında münasibətlərin qayda və qanunlarına riayət olunmasına nəzarət etmək ;
- * Zərərlərin minimuma endirilməsinə imkan verən qadağalara riayət olunmasını təmin etmək üçün dövlət orqanları ilə kredit bazarı subyektləri arasında əlaqələr yaratmaq [21].

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanda kredit bazarının tənzimlənməsi mexanizmi maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsində, məsuliyyətli kreditləşmə təcrübəsinin təmin edilməsində və iqtisadi artımın asanlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu illər ərzində ölkə maliyyə sektorunda şəffaflığı və hesabatlılığı təşviq edən möhkəm normativ-hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Kapitalın adekvatlığına dair tələblər, risklərin idarə edilməsi standartları və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi tədbirləri kimi ehtiyatlı tənzimləmələri həyata keçirməklə Azərbaycan maliyyə institutlarının sistem risklərini minimuma endirməklə yanaşı inkişaf edə biləcəyi mühit yaratmışdır. Ölkədəki tənzimləyici orqanlar dəyişən bazar dinamikasına və global iqtisadi çağırışlara cavab olaraq uyğunlaşmaq və təkamül etmək öhdəliyini nümayiş etdirmişlər.

Kredit bazarı inkişaf etməyə və şaxələnməyə davam etdikcə, Azərbaycan öz tənzimləyici bazasını təkmilləşdirməkdə fəal mövqə tutmalıdır. Bu, yaranan problemləri və potensial zəiflikləri həll etmək üçün davamlı monitoring, qiymətləndirmə və düzəlişləri əhatə edir. Bundan əlavə, istehlakçılar arasında maliyyə savadlılığının artırılması və məsuliyyətli borclanma təcrübələrinin təşviqi prioritet olaraq qalmalıdır.

Azərbaycanda kredit bazarının tənzimlənməsi mexanizmi mahiyyət etibarilə davamlı iqtisadi inkişaf və maliyyə sabitliyi üçün təməl daşı rolunu oynayır. Kreditlərə çıxışın gücləndirilməsi və risklərin azaldılması arasında düzgün tarazlığı saxlamaqla ölkə gələcək çağırışların öhdəsindən gəlmək və daim inkişaf edən qlobal maliyyə mənzərəsindəki imkanlardan yararlanmaq üçün yaxşı mövqeyə malikdir. Davamlı təkmilləşdirmə öhdəliyi və fəal tənzimləmə yanaşması ilə Azərbaycan həm borc verənlərə, həm də borcalanlara fayda verən, eyni zamanda ölkənin iqtisadi rifahına töhfə verən davamlı kredit bazarı qurmağa davam edə bilər.

Murad Mehdiyev

Azərbaycanda kredit bazarının tənzimlənməsi mexanizmi

Xülasə

Mövzunun aktuallığı: kredit bazarı, borc verən ilə borcalan arasında borcun verilməsi, istifadəsi və qaytarılması ilə əlaqəli münasibətlərdir. Kredit bazarı iqtisadiyyatı hərəkət etdirən əsas mexanizmdir. Kredit münasibətləri borc verən və borcalan arasında yaranır. Kredit bazarı optimal qərar verən qurumlar arasında olmaqla qarşılıqlı fəaliyyət formasıdır. Tədqiqatın məqsədi kredit bazarını araşdırmaq və iqtisadi təhlilin nəticəsi ilə inkişaf potensialını müəyyən etməkdir. Tədqiqatda sistemli, müqayisəli təhlil, müqayisə, statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Kredit bazarının ölkə iqtisadiyyatına, idxal-ixrac fəaliyyətlərinə təsiri, daxili kredit bazarının tənzimlənməsi prosesi nəzəri baxımdan elmi və metodiki mənbələr əsasında təhlil olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələrindən kredit bazarının tənzimlənməsində təkmilləşmə yollarının müəyyən olunmasında, yeni iqtisadi, maliyyə siyasətinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Мурад Мехтиеv

Механизма регулирования кредитного рынка в Азербайджане

Резюме

Актуальность темы: Кредитный рынок – это отношения между кредитором и заемщиком, связанные с выдачей, использованием и погашением долга. Кредитный рынок является основным механизмом, движущим экономику. Кредитные отношения устанавливаются между кредитором и заемщиком. Кредитный рынок представляет собой форму взаимодействия оптимальных институтов принятия решений. Цель исследования – изучить кредитный рынок и определить потенциал его развития на основе экономического анализа. В исследовании использовались методы систематического, сравнительного анализа, сравнения и статистического анализа. С теоретической точки зрения на основе научно-методических источников проанализировано влияние кредитного рынка на экономику страны, импортно-экспортную деятельность, процесс регулирования внутреннего кредитного рынка. Результаты исследования могут быть использованы при определении путей совершенствования регулирования кредитного рынка, при подготовке новой экономической и финансовой политики.

Murad Mehdiyev

Credit market regulation mechanism in Azerbaijan

Summary

Relevance of the topic: The credit market is the relationship between the lender and the borrower related to the issuance, use and repayment of debt. The credit market is the main mechanism that moves the economy. Credit relations are established between the lender and the borrower. The credit market is a form of interaction between optimal decision-making institutions. The purpose of the research is to examine the credit market and determine the development potential with the result of the economic analysis. Systematic, comparative analysis, comparison, and statistical analysis methods were used in the study. The impact of the credit market on the country's economy, import-export activities, the process of regulation of the domestic credit market was analyzed from a theoretical point of view based on scientific and methodological sources. The results

of the research will have the opportunity to be used in determining ways of improvement in the regulation of the credit market, in the preparation of a new economic and financial policy.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.H. (2015), Azərbaycanca maliyyə bazarlarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə - kredit sisteminin problemləri, Bakı, Nurlar , - 323 səh
2. Ананьев Д. Финансовое пространство России: результаты и возможности улучшения / Деньги и кредит. 2019. - №3. - С. 4.
3. Андрианова Ю.И. N. Всемирный акт оценки FICO / СО. Н. Андрианова / Финансы. 2015. - №11. - С. 29-30.
4. Андриевский Н., Худко Е. Секторы монетарного бизнеса / Экономический прогресс России. - 2015. - №2. - с. 76-82.
5. AR-da maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair SYX AR Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı
6. AR-nın MB-kı barədə AR-nın Qanunu (10 dekabr 2004-cü il);
7. Ataşov B.X. Maliyyə bazarları, Kooperasiya nəşriyyatı, Bakı,-455
8. Bank olmayan kredit təşkilatları barədə AR-nın Qanunu (25 dekabr 2009-cu il);
9. Banklar barədə AR-nın Qanunu (16 yanvar 2004-cü il); (<http://www.e-qanun.az/framework/5825>)
10. Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları, 15 aprel 2010-cu il tarixli dəyişikliklərlə
11. Banklarda Risklərin İdarə olunması Qaydaları (AR-sı MB-nın İdarə Heyətinin 30 yanvar 2019-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir);
12. Бажанов С. В. Кредитный капитал и денежный рынок / С. В. Бажанов / Известия СПбУЭФ. 2016. - №1. - С. 69.
13. Бондаренко Н.Ю. (2019) Ключевой кредитный сбор и его роль на кредитном рынке / Аспекты совершенствования науки, образования и модернизации механики. Стр. 125-128.
14. Kredit ittifaqları barədə AR-nın Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə AR-nın 2019-cu il 27 iyun tarixli 1625-VQD nömrəli Qanununun tətbiqi barədə AR-sı Prezidentinin sərəncamı, Bakı şəhəri, 5 avqust 2019-cu il № 1379
15. Лаврушин О.И. (2015) Деньги, кредит, банки: Учебник. — М.: Кнорус. — 560 с.
16. Лаврушин О.И. (2016). Эволюция теории кредита и его использование в современной экономике. Монография. М.: КНОРУС.-352с.
17. Лаврушина О.И. (2016) Большая экономическая энциклопедия. М.: Эксмо. Деньги, кредит, банки. М.: КНОРУС. – 261 с.
18. <http://www.e-qanun.az/framework/44865>
19. <https://www.cbar.az/page-44/financial-market-indicators>
20. <https://www.cbar.az/press-release-2604/azrbaycan-respublikasi-mrkzi-bankinin-mlumati>
21. <https://www.globalratings.com/>
22. <https://www.taxes.gov.az/az/post/1097>
23. <http://www.e-qanun.az/framework/5825>
24. <http://www.e-qanun.az/framework/5530>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 26.12.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 28.12.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ DİPLOMATİYA

Kənan Musayev

Bakı Dövlət Univesitetinin doktorantı

Az 1148, Bakı şəhəri, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, 23

e-poçt: kanan.musayev2022@gmail.com

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, diplomatiya, beynəlxalq təcrübə, qlobal iqtisadiyyat, maliyyə böhranları

Ключевые слова: экономическая безопасность, дипломатия, международный опыт, мировая экономика, финансовые кризисы

Keywords: economic security, diplomacy, international experience, global economy, financial crises.

Diplomatiya dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün istifadə etdiyi əsas metodlardan biridir. Dövlətlər öz iqtisadi maraqlarını qorumaq, onun milli, regional və qlobal səviyyədə reallaşmasını və dayanıqlığını təmin etmək üçün diplomatik strategiyalar və çevik taktikalardan istifadə etməlidirlər.

İqtisadi diplomatiya və iqtisadi təhlükəsizlik qlobal sistemdə dövlətin rolunun bir-biri ilə əlaqəli aspektlərini təmsil edir və son vaxtlar bu sahədə tədqiqatlarda artım diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, qloballaşma ilə səciyyələnən bu dövrdə müxtəlif ölkələrdə iqtisadi qeyri-sabitliyin artdığını, iqtisadi və maliyyə böhranlarının baş verməsini göstərən çoxsaylı faktlar var.

Qloballaşma, yeni dünya nizamı kimi həm rifah, təhlükəsizlik perspektivləri, əhəmiyyətli çağırışlar vəd edir, eyni zamanda müxtəlif aspektli təhdidləri özündə ehtiva edən çağırış kimi ortaya çıxmışdır. Bu, qlobal prosesin ilkin olaraq genişləndirilmiş ixrac, daha böyük bazarlar və inkişaf etmiş inkişaf perspektivləri daxil olmaqla, iqtisadi üstünlüklər və imkanlar gətirəcəyi gözlənilirdi. Bununla belə, bir çox ölkələrə, hətta Avropadakı ölkələrə, eləcə də qlobal miqyasda nüfuzlu dövlətlərə təsir edən iqtisadi təhlükəsizlik, qeyri-sabitlik, münaqişələr və ətraf mühitin deqradasiyası ilə bağlı aktual narahatlıqlar mövcuddur [4].

Qlobal iqtisadiyyata aid tədqiqatlar genişlənməyə davam etsə də, dövlətlərin iqtisadiyyatların mərkəzi məqsədi kimi iqtisadi təhlükəsizliyə necə nail olduqlarının başa düşülməsinə nisbətən az diqqət ayrılmışdır. 21-ci əsrdə əhali artımı, resurs tutumu və bazar dinamikası kimi artan qlobal narahatlıqlar beynəlxalq münasibətlər, inkişaf və qlobal siyasət sahələrində iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı məsələlərə daha çox diqqəti cəlb etməyə məcbur edir.

Həm daxili, həm də xarici gərginliklər çox vaxt kənd təsərrüfatı torpaqları və digər iqtisadi təzyiqlər kimi amillərlə bağlı mübahisələr ətrafında baş verir. 2005-ci ildə Bayliss və Smith tərəfindən vurğulandığı kimi, məhrumiyyət və yoxsulluqla əlaqəli problemlər tez-tez dövlətlər arasında gərginliyə sıçraya bilən daxili münaqişələrin mənbəyi kimi xidmət edir [6].

Bu perspektivlər, istər funksionallıq, istərsə də ekstraterritoriallıq və ya sektora xas siyasət gündəmlərinə aid olsun, beynəlxalq çərçivədə iqtisadi təhlükəsizliyin dərk edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Üçüncü minilliyin başlanğıcından iqtisadi diplomatiya və iqtisadi təhlükəsizliyin bir-biri ilə əlaqəli məsələləri yenidən beynəlxalq siyasət gündəminin zirvəsinə qalxmışdır. Müasir dövrün səciyyəvi cəhəti bütün dünyada xalqlar və insanlar arasında çoxölçülü münasibətlərin intensivliyidir. Bu, bir tərəfdən yeni yaranan bazarlarda böyük kommersion imkanları yaradır ki, nəticə etibarilə bazarların əldə olunması uğrunda mübarizə iqtisadi diplomatiyaya marağın artmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, qlobal mühitdə böhranlar və narahatlıqlar sistemin bir hissəsindən digərinə sürətlə yayıla bilər, eyni zamanda siyasət reaksiyalarının əlaqələndirilməsi üçün qlobal mexanizm hələ də yetərli səviyyədə deyil. Nəticə etibarilə, qloballaşmanın sürətlənmiş tempi və resurs qıtlığı ilə bağlı

problemlər səbəbindən iqtisadi qeyri-müəyyənlikdə nəzərə çarpan artım olmuşdur. Bu qeyri-müəyyənlik, neft və xammal kimi əsas malların qiymətlərində görünməmiş artımlarla vurğulanır.

1. İqtisadi diplomatiya

Baine və Woolcock tərifinə əsaslanaraq biz yeni iqtisadi diplomatiyanı real dünyada dövlət və qeyri-dövlət subyektləri tərəfindən həyata keçirilən transsərhəd iqtisadi fəaliyyətlərlə (ixrac, idxal, investisiya, kredit, yardım, miqrasiya) bağlı fəaliyyətlər toplusu (beynəlxalq qərarların qəbulu metodları və prosesləri ilə bağlı) kimi müəyyən edə bilərik. Tipik olaraq iqtisadi diplomatiya üç elementdən ibarətdir [1]:

- Beynəlxalq ticarəti və investisiyaları təşviq etmək və ya təsir etmək, bazarların işini yaxşılaşdırmaq və yaxud bazar uğursuzluqlarını həll etmək və transsərhəd əməliyyatların (o cümlədən mülkiyyət hüquqları) xərclərini və risklərini azaltmaq üçün siyasi təsir və əlaqələrin istifadəsi. Tipik olaraq iqtisadi diplomatiyanın bu alt sahəsi kommertiya siyasətini əhatə edir, lakin qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT) bir çox fəaliyyəti də bu başlıq altında aktualdır.

- Münaqişənin dəyərini artırmaq, əməkdaşlığın və siyasi cəhətdən sabit münasibətlərin qarşılıqlı faydalarını gücləndirmək, yəni iqtisadi təhlükəsizliyi artırmaq üçün iqtisadi aktivlərin və əlaqələrin istifadəsi. Bu alt sahə həm struktur siyasətlərini, həm də ikitərəfli ticarət, investisiya sazişlərini (xüsusi coğrafi ticarət modellərinə nail olmağa yönəlmiş) və boykot, embarqolar vəziyyətində olduğu kimi ticarət və investisiyanın siyasi təhrifini ehtiva edir.

- Bu məqsədləri asanlaşdırmaq və təsis etmək üçün düzgün siyasi iqlimi və beynəlxalq siyasi iqtisadi mühiti möhkəmləndirmək yolları. Bu alt sahə çoxtərəfli danışıqları əhatə edir və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) və Avropa İttifaqı (AI) kimi dövlətlərustü təşkilat və qurumların sahəsidir.

Əsrin əvvəlindən etibarən iqtisadi diplomatiya və beynəlxalq təhlükəsizliyin siyasət gündəminə yüksəlməsi, mövcud olan araşdırmaların sayının artmasında da özünü göstərir. Bir sıra tədqiqatçılar terrorizmin ticarətə və əksinə təsiri ilə məşğul olmuşlar. Transmilli terrorizm xalqlar arasında ənənəvi zorakılığı əvəz edir və bununla da beynəlxalq təhlükəsizliyə əlavə problem yaradır. Bu, ticarət edən ölkələr və onların əhalisi arasında və daxilində etibar azaldır. Ən yaxşı tərəfi odur ki, artan iqtisadi əlaqələr və iqtisadi inkişaf terrorizmin yaranması üçün əsasları azaldır.

İqtisadi təhlükəsizlik həm fərdlərin, həm cəmiyyətlərin, həm firmaların, həm də dövlətlərin həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən çoxşaxəli anlayışdır. İqtisadi təhlükəsizlik özündə əsas ehtiyacları ödəmək və ciddi çətinliklər yaşamadan maliyyə çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün lazımı vasitələrə və sabitliyə malik olmaq ideyasını təcəssüm etdirir [8].

İqtisadi təhlükəsizliyin əsas sütunlarından biri gəlir sabitliyidir. Bu, mənzil, qida, səhiyyə və təhsil kimi əsas xərcləri ödəmək üçün ardıcıl və kifayət qədər gəlir axınının olmasını tələb edir. Fərdlər üçün bu, tez-tez iş təhlükəsizliyi, ədalətli əmək haqqı və karyera yüksəlişi perspektivlərinin əsas olduğu təhlükəsiz və yaxşı maaşlı məşğulluq imkanlarına çevrilir. Daha geniş mənada o, siyasətlərin və iqtisadi strukturların bütün vətəndaşlar üçün gəlir sabitliyini asanlaşdıran bir mühit yaratmağa çalışmalı olduğu ictimai səviyyəyə qədər uzanır.

Gəlir sabitliyini müşayiət edən maliyyə aktivləridir. Əmanətlərə, investisiyalara və əmlaka sahib olmaq gözlənilməz xərclərdən və ya iqtisadi tənəzzüllərdən qoruya biləcək maliyyə qorunması təmin edir. Bu aktivlər fərdin maliyyə təhlükəsizliyi hissəsinə töhfə verir, həm rahatlıq, həm də böyümə potensialı təklif edir [2].

Uğursuzluqlar və ya böhranlar zamanı sosial təhlükəsizlik tədbirləri iqtisadi təhlükəsizlikdə mühüm rol oynayır. İşsizlik müavinətləri, əlillik dəstəyi və pensiyalar kimi güclü sosial təhlükəsizlik tədbirləri proqramları çətin dövrlərdə fərdlərə və ailələrə təhlükəsizlik şəbəkəsi təklif edərək yoxsulluğa düşmə riskini azaldır.

İqtisadi təhlükəsizlik təkcə cari vəziyyəti saxlamaq deyil, həm də iqtisadi mobilliyə nail olmaqdır. Bu, tez-tez təhsil, zəhmət və irəliləyiş imkanları vasitəsilə zamanla maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq bacarığıdır. Bu konsepsiya cəmiyyətin bütün üzvlərinin iqtisadi imkanlara bərabər çıxışının vacibliyini vurğulayır.

Kredit və maliyyə xidmətlərinə çıxış iqtisadi təhlükəsizliyin başqa bir ölçüsüdür. Bu resurslar fərdlərə və müəssisələrə öz gələcəyinə investisiya qoymaq, müəssisələr yaratmaq və ya genişləndirmək və maliyyə çətinliklərini daha asan həll etmək imkanı verir [7].

Bundan əlavə, iqtisadi təhlükəsizlik həm də davamlı inkişaf məsələlərini də əhatə edir. Bu, tənəzzüllər, təbii fəlakətlər və ya gözlənilməz şəxsi çətinliklər kimi daimi təhdidlərin fonunda iqtisadi şoklara tab gətirmək qabiliyyətini əhatə edir. İqtisadi davamlılıq ümumi maliyyə rifahının kritik aspektidir.

2. İqtisadi təhlükəsizliyin formalaşması

Dövlətin iqtisadi maraqları iqtisadi təhlükəsizliyin formalaşmasında mərkəzi rol oynayır. Dövlət iqtisadi sahədə siyasəti vasitəsilə iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün cəhd göstərir. Vergi siyasəti, əmək bazarı tənzimləmələri, sosial rifah proqramları və iqtisadi artım təşəbbüsləri bütün cəmiyyət daxilində iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinə təsir göstərir. Effektiv siyasət tədbirləri gəlir bərabərsizliyini aradan qaldırmaq, iş yerlərinin yaradılmasını təşviq etmək və bütün vətəndaşlar üçün əsas ehtiyacların ödənilməsini təmin etməklə iqtisadi təhlükəsizliyi gücləndirə bilər.

Nəhayət, iqtisadi təhlükəsizlik fərddən cəmiyyətə, firmalara və dövlətlərə əhatə dairəsini genişləndirir. Bu, sosial birliyə töhfə verən və xarici təhdidlərə qarşı həssaslığı azaldan milli təhlükəsizliyin əsas aspektidir. İqtisadi problemlərin sərhədləri aşağı bildiyi bir-biri ilə əlaqəli dünyada iqtisadi təhlükəsizliyə nail olmaq ümumən cəmiyyətlərin rifahını və sabitliyini təşviq etmək üçün fərdi maraqları aşan ümumi məqsəd olaraq qalır [10].

Beynəlxalq münasibətlərin dinamik və çoxşaxəli aspekti olan iqtisadi diplomatiya qlobal səhnədə öz iqtisadi maraqlarını təşviq etmək və qorumaq istəyən dövlətlər üçün güclü alət rolunu oynayır. O, beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəb mənzərəsi çərçivəsində ölkənin iqtisadi rifahını yüksəltməyə yönəlmiş geniş spektrli strateji fəaliyyətləri və diplomatik söyləri əhatə edir.

İqtisadi diplomatiyanın mərkəzində diplomatların öz dövlətləri üçün əlverişli şərtləri təmin etmək üçün beynəlxalq ticarət müqavilələrinin incəliklərini məharətlə idarə etdiyi ticarət danışıqları dayanır. İqtisadi diplomatiya yerli sənayelərin qorunmasını və xarici bazarlarda rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsini əhatə edən ticarət maneələrinin azaldılması kimi məsələlərlə məhdudlaşmır, daha geniş prosesləri əhatə edir. Çox vaxt iqtisadi diplomatiya söylərində ön planda olan ticarət sazişlərinə ikitərəfli paktlar və genişmiqyaslı azad ticarət sazişləri daxildir ki, bunların hamısı malların və xidmətlərin sərhədlərdən keçməsinə asanlaşdırmağa yönəlib [9].

Eyni zamanda, diplomatlar öz ölkələrini xarici sərmayələr üçün cəlbedici bir yer kimi tanıtmqla məşğuldurlar. Diplomantik kanallar vasitəsilə onlar öz ölkələrinin biznes mühitinin sabitliyini, dəstəkləyici qaydaları, böyümə və mənfəət üçün saysız-hesabsız imkanları ön plana çıxarırlar. Məqsəd birbaşa xarici investisiyaları (BXİ) cəlb etməkdir ki, bu da kapitalı iqtisadiyyata daxil etməklə bərabər, həm də iqtisadi artıma, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və ya mövcud potensialın gücləndirilməsinə təkan verir.

Ölkələr infrastruktur layihələrində əməkdaşlıq edir, birgə tədqiqat və inkişaf söylərində iştirak edir və iqlim dəyişikliyi və pandemiya kimi qlobal problemləri həll etmək üçün resursları birləşdirir. Bu əməkdaşlıq söyləri diplomatik əlaqələri gücləndirir və qarşılıqlı iqtisadi fayda üçün imkanlar yaradır.

İqtisadi təhlükəsizlik və dayanıqlı inkişaf axtarışında olan diplomatlar xarici bazarlara çıxışı təmin etməyə çalışırlar. Ticarət maneələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı danışıqların aparılması, tariflərin həlli və qeyri-tarif maneələrinin naviqasiyası bu söylərin əsasını təşkil edir. Bu danışıqlar öz ölkələrinin məhsul və xidmətləri üçün bazara çıxışı asanlaşdırır, iqtisadi imkanların genişləndirilməsinin vacib elementidir [5].

İqtisadi diplomatiyanın alt hissəsi olan enerji diplomatiyası enerji təhlükəsizliyini, yəni enerji təchizatının sabitliyini təmin etmək üçün bütün növ enerji resurslarına, xüsusilə də neft və qaza çıxışın təmin edilməsi, çoxşaxəli enerji təchizatı, tərəfdaşlarla sabit əlaqələri əhatə edir. Enerjinin iqtisadi inkişafda mərkəzi rol oynadığı bir dövrdə diplomatlar tez-tez enerji resursları və onların nəqli ilə bağlı danışıqların önündə gedirlər.

İnkişafa yardım, diplomatiyanın iqtisadi təhlükəsizliklə kəsişdiyi bir sahədir. Diplomatiya inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımı və yoxsulluğun azaldılmasını dəstəkləyən inkişafa yardımı

müzakirə etmək və zəruri yardımı göstərmək üçün istifadə olunur. Yardım proqramları təkə dəstək vasitəsi kimi deyil, həm də siyasi qərarlara yumşaq təsir gücü kimi diplomatik və təhlükəsizlik maraqlarına xidmət edir.

İqtisadi böhran dövründə böhrandan çıxış yollarının öyrənilməsi və tətbiqində iqtisadi diplomatiya həlledici rol oynayır. Diplomatlar böhranlardan çıxış tədbirlərini əlaqələndirmək, maliyyə sabitliyi ilə bağlı narahatlıqları həll etmək və qlobal iqtisadiyyata inamı bərpa etmək üçün səylə çalışırlar. Onların səyləri qlobal iqtisadi fəlakətlərin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır [3].

İqtisadi diplomatiya həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əlaqələr mühitində fəaliyyət göstərir. Diplomatlar iqtisadi maraqları təmin etmək üçün mövcud imkanlardan istifadə etməklə digər ölkələrlə təkbətək danışıqlar aparır, eyni zamanda Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi çoxtərəfli təşkilatlarda və forumlarda iştirak edir.

Mürəkkəb, qarşılıqlı asılılıq və inteqrasiya şəraitində inkişaf edən beynəlxalq münasibətlər sistemində iqtisadi diplomatiya, ölkələr üçün öz iqtisadi maraqlarını müdafiə etmək, iqtisadi artımı dəstəkləmək və digər dövlətlərlə davamlı iqtisadi əlaqələr qurmaq üçün mühüm alət kimi meydana çıxır. O, mürəkkəb qlobal arenada iqtisadi imkanları təmin etmək və artırmaq üçün diplomatlar, ticarət rəsmiləri və hökumət nümayəndələri tərəfindən danışıqların, siyasətin təbliğatının və münasibətlərin qurulmasının məharətlə tətbiqini əhatə edir.

3. İqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya arasındakı əlaqə

İqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya arasındakı mürəkkəb əlaqə beynəlxalq münasibətlərin təməli daşıdır və xalqların mürəkkəb qlobal mənzərəni idarəetmə tərzinə təsir göstərir. Bu münasibətlərin əsasında iqtisadi rifahın təkə daxili siyasət məsələsi deyil, həm də beynəlxalq məşğulluq və danışıqlar məsələsi olduğunu başa düşmək dayanır.

Diplomatiya ölkələr üçün öz iqtisadi maraqlarını dünya səhnəsində təşviq etmək üçün əsas vasitə rolunu oynayır. Danışıqlar və diplomatiya sənətində bacarıqlı diplomatlar öz ölkələrinin ticarətinə, investisiyalarına və iqtisadi artımına üstünlük verən iqtisadi razılaşmalar və tərəfdaşlıqlar qurmaq üçün səylə çalışırlar. İstər güzəştli ticarət şərtlərinin təmin edilməsi, istər xarici investisiyaların cəlb edilməsi, istərsə də iqtisadi əməkdaşlığın təşviqi yolu ilə iqtisadi diplomatiya ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

İqtisadi diplomatiyanın əsas elementi olan ticarət danışıqları xarici həmkarları ilə qarşılıqlı faydalı ticarət sazişləri əldə etmək ətrafında cərəyan edir. Diplomatlar ticarət maneələrini aradan qaldırmağa, tarifləri azaltmağa və xarici bazarlarda öz ölkələrinin sənayelərini qorumağa çalışırlar. Güclü ticarət əlaqələrini inkişaf etdirməklə ölkələr ixrac üçün yeni yollar açmaq, bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirmək və iqtisadi artımı stimullaşdırmaqla öz iqtisadi təhlükəsizliyini gücləndirirlər.

Münaqişənin həlli metodları bu münasibətlərin digər mühüm aspektidir. Millətlər arasında ticarət gərginliyi və ya iqtisadi mübahisələr yarandıqda diplomatiyaya xüsusi ehtiyac duyulur. Məqsəd, iqtisadi münaqişələrin daha geniş geosiyasi böhranlara çevrilməsinin qarşısını alan və bununla da iqtisadi sabitliyi və təhlükəsizliyi təmin edən diplomatik həll yolu tapmaqdır.

İkitərəfli iqtisadi əlaqələr tez-tez diplomatik müzakirələrdə ön plandadır. Ölkələr arasında diplomatik nümayəndəliklər tez-tez iqtisadi məsələlərə diqqət yetirir, ticarət, investisiya və iqtisadi əməkdaşlığı vurğulayır. Diplomatik əlaqələrin gücləndirilməsi ticarət tərəfdaşlığı, investisiya müqavilələri və birgə inkişaf layihələri kimi iqtisadi təhlükəsizliyi gücləndirən razılaşmalara gətirib çıxara bilər.

İqtisadi sanksiyalar diplomatik vasitə kimi iqtisadi təhlükəsizliyin nüanslı tətbiqini təmsil edir. Millətlər digər tərəfdaşların və rəqiblərin davranışına təzyiq göstərmək vasitələrindən biri kimi sanksiyalardan istifadə edə bilər. Sanksiyalar ticarət və maliyyə sahələrində qarşılıqlı əlaqələri məhdudlaşdırır və bununla da hədəf ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik mühitinə təsir edə bilər.

İqtisadi mühit haqqında məlumatlar və onların mübadiləsi də iqtisadi diplomatiyada mühüm rol oynayır. Diplomatlar bazar şəraiti, ticarət imkanları və iqtisadi tendensiyalar haqqında dəyərli fikirlər təqdim edərək iqtisadi kəşfiyyat məlumatları toplayır və mübadiləsini aparırlar. Bu məlumatlar ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinə töhfə verən iqtisadi siyasət və strategiyaları məlumatlandırır.

Beynəlxalq təşkilatlar və forumlar qlobal iqtisadi məsələlərdə diplomatik əməkdaşlıq üçün platforma təklif edir. Diplomatlar qlobal miqyasda iqtisadi təhlükəsizliyə təsir edərək qlobal iqtisadi siyasətləri, qaydaları və standartları formalaşdırmaq üçün kollektiv şəkildə işləyirlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı kimi təşkilatlar ölkələrə iqtisadi təşəbbüsləri müzakirə etmək və koordinasiya etmək üçün arenalar təmin edir.

İqtisadi və maliyyə böhranları zamanı diplomatiya böhranın idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Diplomatlar beynəlxalq reaksiyaları əlaqələndirmək, maliyyə sabitliyi ilə bağlı problemləri həll etmək və qlobal iqtisadiyyata inamı bərpa etmək üçün əməkdaşlıq edirlər. Belə vəziyyətlərdə diplomatik səylər daha çox baş verə biləcək iqtisadi təlatümlərin qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş olur.

Nəhayət, diplomatik danışıqlar yolu ilə formalaşan çoxtərəfli sazişlər qlobal çağırışları həll edir və iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirir. İstər iqlim dəyişikliyi, istərsə də ticarətlə bağlı bu sazişlər əməkdaşlığı təşviq etməklə və mürəkkəb qlobal problemləri həll etməklə iqtisadi təhlükəsizliyə töhfə verir.

Ümumilikdə, iqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya arasında qarşılıqlı əlaqə beynəlxalq münasibətlərin əsas aspektidir. Diplomatiya xalqların öz iqtisadi maraqlarını müdafiə etdiyi, iqtisadi münafişələri həll etdiyi və qlobal iqtisadi mənzərəni formalaşdırdığı bir vasitədir. Effektiv iqtisadi diplomatiya iqtisadi imkanları genişləndirməklə, ticarət maneələrini azaltmaqla və digər dövlətlərlə əməkdaşlıq əlaqələrini gücləndirməklə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini artırır. Əksinə, iqtisadi təhlükəsizlik mülahizələri diplomatik qərarlara və danışıqlara təsir edir, çünki ölkələr mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli dünyada öz iqtisadi rifahını qorumağa və inkişaf etdirməyə çalışırlar.

İki görkəmli nümunə araşdırması, İran Nüvə Sazişi (JCPOA) və Çinin Kəmərlər və Yol Təşəbbüsü (BRI) beynəlxalq münasibətlərdə iqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni parlaq şəkildə göstərir.

Nümunə 1: İran Nüvə Razılaşması (JCPOA)[11]

Rəsmi olaraq Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planı (JCPOA) kimi tanınan İran Nüvə Razılaşması diplomatiya və iqtisadi təhlükəsizlik arasındakı incə tarazlığın nümunəsidir. Bunun əsasını İranın nüvə proqramı ilə bağlı beynəlxalq narahatlıqları həll etmək və ölkəyə qarşı tətbiq edilən sarsıdıcı iqtisadi sanksiyaları həll etmək problemi təşkil edirdi.

JCPOA-dan əvvəl İran özünü nüvə ambisiyaları ilə bağlı narahatlığa görə ilk növbədə ABŞ və Qərb dövlətləri tərəfindən tətbiq edilən iqtisadi sanksiyalar şəbəkəsində tapdı. Bu sanksiyalar İranın beynəlxalq ticarətlə məşğul olmaq, qlobal maliyyə sistemlərinə daxil olmaq və xarici investisiyaları cəlb etmək imkanlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırıb.

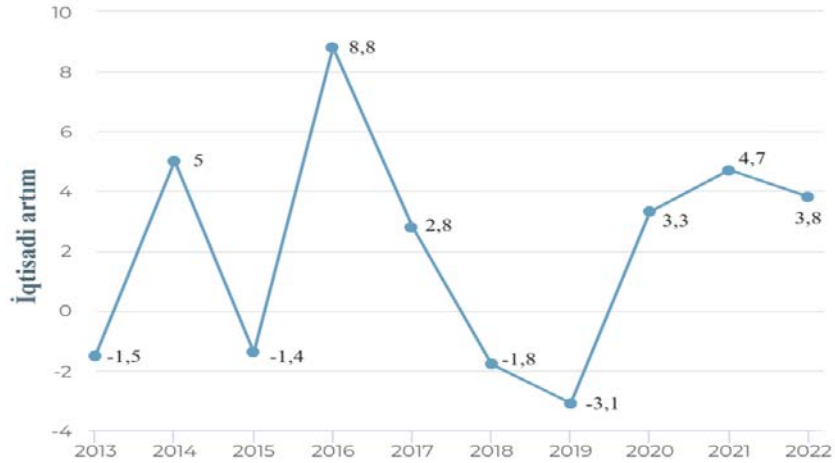
Diplomatik danışıqlar nüvə problemini həll etmək və İranın üzləşdiyi iqtisadi çətinlikləri yüngülləşdirmək üçün üstünlük verilən yol kimi ortaya çıxdı. Bir neçə il ərzində İran, ABŞ, Çin, Rusiya, Fransa, Almaniya və Böyük Britaniyanın iştirak etdiyi intensiv danışıqlar hərtərəfli razılaşma əldə etməyə çalışdı.

Bu danışıqlar diplomatiyanın iqtisadi təhlükəsizliyə təsirinə dair çox yaxşı nümunələrdən biridir. JCPOA çərçivəsində İran iqtisadi sanksiyaların ləğvi müqabilində nüvə fəaliyyətlərini məhdudlaşdırmağa razılıb. Sanksiyaların yumşaldılması İran iqtisadiyyatı üçün həyat xətti idi. Bu, İrana əvvəllər dondurulmuş aktivlərinə yenidən çıxış əldə etməyə, qlobal maliyyə sistemində yenidən inteqrasiya etməyə və neft ixracını canlandırmağa imkan verdi. İqtisadi təhlükəsizliyin bu əhəmiyyətli yaxşılaşması İranın gəlir və ticarət imkanlarını gücləndirdi.

Nəticədə, diplomatiya iqtisadi təhlükəsizliyə effektiv təsir göstərdi, beynəlxalq münasibətlərdə iqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya arasındakı mürəkkəb və bir-birindən asılı olan əlaqəni bir daha ortaya qoydu. Sanksiyaların aradan qaldırılması perspektivi diplomatiyanı güclü bir vasitə kimi təsdiq etdi. İranın yenidən qlobal iqtisadiyyata çıxış əldə etmək, xarici investisiyaları cəlb etmək və iqtisadi sabitliyi bərpa etmək istəyi onun diplomatik prosesdə iştirak etmək və JCPOA şərtlərinə riayət etmək istəyinə böyük təsir göstərib.

Bununla belə, qarşıdakı yol çətinliklərlə dolu idi. ABŞ administrasiyasındakı dəyişikliklər və uyğunluqla bağlı fikir ayrılıqları son nəticədə ABŞ-in 2018-ci ildə JCPOA-dan çıxmasına gətirib çıxardı. Bu qərar İrana qarşı iqtisadi sanksiyaları yenidən alovlandırdı və diplomatik münasibətləri

gərginləşdirdi, iqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya arasındakı münasibətlərin həm də mürəkkəb və kövrək xarakterini vurğuladı.

Mənbə: <https://www.focus-economics.com/country-indicator/iran/gdp/>

Şəkil 1. İranda iqtisadi artım

İran iqtisadiyyatı 2022-ci ilə qədər olan onillikdə orta hesabla 2,1% artım tempi qeydə alıb ki, bu da Yaxın Şərq və Şimali Afrika regionu üzrə 2,0%-lik orta göstəricidən yüksəkdir. 2022-ci ildə ÜDM-in real artımı 3,8% təşkil etmişdir.

Nümunə 2: Çinin Kəmərləri və Yol Təşəbbüsü (BRI)[12]

Çinin Kəmərləri və Yol Təşəbbüsü (BRI) bir çox ölkəni və bölgəni əhatə edən geniş nisbətə diplomatik və iqtisadi strategiyanın cəlbedici nümunəsini təqdim edir.

BRI Asiya, Avropa və Afrikada iqtisadi inkişafı və əlaqəni təşviq etmək məqsədi daşıyan möhtəşəm bir səydir. O, infrastrukturun inkişafı, ticarət sazişləri və nəqliyyat, enerji və telekommunikasiya sahələrində investisiyalar daxil olmaqla geniş spektrli layihələri əhatə edir.

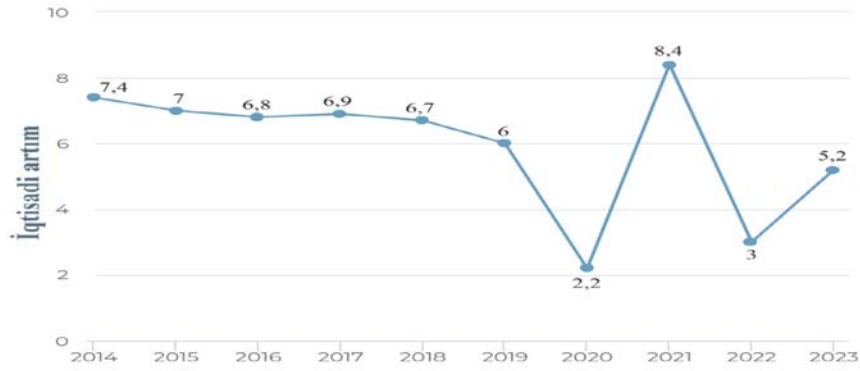
BRI-nin həyata keçirilməsində diplomatiya mərkəzi rol oynayır. Çin təşəbbüsə dəstək və əməkdaşlığı təmin etmək üçün BRI marşrutları boyunca çoxsaylı ölkələrlə geniş diplomatik səylər göstərir. İkitərəfli razılaşmalar və diplomatik danışıqlar BRI-nin genişlənməsinin əsasını təşkil edir.

BRI kontekstində diplomatiyanın iqtisadi təhlükəsizliyə təsiri müxtəlif yollarla özünü göstərir. Diplomatik danışıqlar Çinin BRI ölkələrinə investisiyalarını və ticarət dəhlizlərinin yaradılmasını asanlaşdırır. Məqsəd xüsusilə iştirakçı dövlətlərdə regional sabitliyi və iqtisadi artımı təşviq etməklə iqtisadi təhlükəsizliyi gücləndirməkdir.

Xalqların iqtisadi təhlükəsizliyə baxış konsepsiyaları Çinlə diplomatik əlaqələrə öz təsirini göstərir. Çin investisiyalarının və infrastrukturun inkişafı layihələrinin cəlbediciliyi də öz növbəsində iştirakçı ölkələr üzərində təsir bağışladı. Çinin iqtisadi nüfuzu və iqtisadi artım vədləri diplomatik qərarlara və öhdəliklərə təsir etdi.

Çinin "Kəmərləri və Yol Təşəbbüsü" (BRI) layihəsi iştirakçı ölkələr üçün imkanlar təqdim etsə də, iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı bəzi narahatlıqlara da səbəb olmuşdur. Təşəbbüs iqtisadi inkişafı, əlaqəni və infrastrukturunu təşviq etmək məqsədi daşısa da, potensial təhlükələr və problemlər də mövcuddur. Əsas narahatlıqlardan biri iştirakçı ölkələrin borc yüküdür. Bəzi ölkələr BRI layihələri ilə bağlı kreditləri ödəmək üçün mübarizə apara bilər və bu, borc asılılığı riskinə səbəb ola bilər. Bəzi tənqidçilər Çinin öz şirkətləri üçün əlverişli şərtlər tətbiq etmək kimi ədalətsiz iqtisadi təcrübələrlə məşğul ola biləcəyini iddia edirlər ki, bu da yerli bizneslər üçün qeyri-bərabər iqtisadi mühitə gətirib çıxara bilər. Nəticədə, iştirakçı ölkələrdə yerli sənayelərin inkişafı zəifləyər, iqtisadi asılıq səviyyəsi arta bilər.

Milli maraqlara xidmət edən diplomatik danışıqların nəticələri sanksiyaların aradan qaldırılması və ticarət sazişləri də daxil olmaqla bütün istiqamətlərdə məqbul səviyyədə iqtisadi faydalara gətirib çıxara bilər.

Mənbə: <https://www.focus-economics.com/country-indicator/china/gdp/>

Şəkil 2. Çində iqtisadi artım

2013-2022-ci illərdə Çinin ÜDM-in artımı əvvəlki onilliklərlə müqayisədə daha yavaş artsa da, davamlı olaraq digər əsas iqtisadiyyatları geridə qoyaraq gücləndi. Bu dövr ticarət gərginliyi və ekoloji problemlər fonunda ixraca əsaslanan artımdan daxili istehlaka və xidmətlərə daha çox diqqət yetirməyə qəsdən keçidi gördü. Bununla belə, COVID-19 pandemiyası bu trayektoriyayı pozdu və iqtisadiyyatın əvvəlki artım templərini qazana bilmək üçün fərqli yollar axtarmağa məcbur qalır.

Çin iqtisadiyyatı 2022-ci ilə qədər olan onillikdə orta hesabla 6,2% artım tempi qeydə alıb. 2022-ci ildə real ÜDM artımı 3,0% təşkil etmişdir.

Nümunə 3: NAFTA to USMCA - Balanslaşdırma Ticarət və Diplomatıya [13]

Amerika Birləşmiş Ştatları, Meksika və Kanada arasında NAFTA-dan USMCA-ya qədər olan ticarət müqavilələrinin təkamülü iqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya arasında mürəkkəb münasibətlərin cəlbədicisi nümunəsini təqdim edir.

1994-cü ildə həyata keçirilən NAFTA, üç Şimali Amerika ölkəsi arasında ticarət edilən mal və xidmətlər üzrə əksər tarifləri aradan qaldıraraq əhəmiyyətli diplomatik nailiyyətə imza atdı. Müqavilə iqtisadi inteqrasiyanı gücləndirdi və regionda ticarət imkanlarını genişləndirməklə və investisiyaları cəlb etməklə iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etdi. Müəssisələr bazarlara çıxış imkanlarının yaxşılaşması ilə inkişaf etdi və iqtisadi inteqrasiya artdıqca diplomatik əlaqələr möhkəmləndi.

Bununla belə, ticarət dinamikası inkişaf etdikcə, diplomatik danışıqlar da dəyişdi. Modernləşdirilmiş ticarət əlaqələrinə ehtiyac olduğunu dərk edərək, üç ölkə bir daha diplomatiya ilə məşğul oldu və 2018-ci ildə Birləşmiş Ştatlar-Meksika-Kanada Müqaviləsi (USMCA) ilə nəticələndi. Yenidən müzakirə olunmuş bu saziş rəqəmsal ticarət, əmək hüquqları və ətraf mühit standartlarına toxunan müddəaları təqdim etdi. iqtisadi maraqları digər siyasət məqsədləri ilə balanslaşdırmaq üçün davamlı səy nümayiş etdirdi.

NAFTA-nın USMCA-ya yenidən baxılması diplomatik danışıqların iqtisadi təhlükəsizliyə, ticarət əlaqələrinin və investisiyaların formalaşmasına necə dərin təsir göstərə biləcəyini nümunə göstərir. Eyni zamanda, iqtisadi təhlükəsizlik mülahizələri diplomatik qərarlara təsir göstərərək, dəyişən iqtisadi reallıqları və siyasət prioritetlərini özündə birləşdirən ticarət razılaşmasına gətirib çıxardı.

Nümunə 4: Avrozonada Böhranı - İqtisadi Çətinliklər Zamanında Diplomatıya

2008-ci ildən başlayan Avrozonada böhranı Avropa İttifaqı (Aİ) daxilində regional iqtisadi problemlərin həllində diplomatiyanın və iqtisadi təhlükəsizliyin necə kəşfiyyatının parlaq nümunəsidir.

Yunanıstan, İrlandiya, Portuqaliya və İspaniya da daxil olmaqla bir sıra Avrozonada ölkələri bu dövrdə yüksək borc səviyyəsi, bank böhranları və iqtisadi tənəzzüllə səciyyələnən ciddi iqtisadi çətinliklərlə üzləşdi. Aİ çərçivəsində diplomatik səylər böhranın həllində mühüm rol oynadı.

Aİ-yə üzv dövlətlər və qurumlar həll yolları hazırlamaq üçün intensiv diplomatik danışıqlar aparır. Bu danışıqlar böhrandan təsirlənən ölkələr üçün onların iqtisadiyyatlarını sabitləşdirməyə və gələcək iqtisadi çöküşün qarşısını almağa yönəlmiş maliyyə yardımını paketlərinə səbəb oldu.

Diplomatik səylər həmçinin fiskal konsolidasiya tədbirlərinin və struktur islahatlarının həyata keçirilməsinə yönəldilib.

Diplomatik danışıqların Avrozonada iqtisadi təhlükəsizliyin bərpasına kömək edərək maliyyə yardımını üçün zəmin yaratması ilə diplomatiyanın iqtisadi təhlükəsizliyə təsiri açıq-aşkar görünürdü. Bununla belə, xalqların iqtisadi təhlükəsizliyi AI institutlarını və idarəetmə mexanizmlərini gücləndirmək üçün diplomatik səylərə təsir etdi. Diplomatlar üzv dövlətlər arasında gücləndirilmiş iqtisadi nəzarət və koordinasiya üçün mexanizmlər yaratmağa çalışdılar.

Bu diplomatik səylərin nəticəsi struktur islahatları və fiskal intizamın mühüm rol oynaması ilə təsirə məruz qalan ölkələrdə tədricən iqtisadi bərpa oldu. Avrozona böhranı hadisəsi diplomatiyanın regional kontekstdə iqtisadi böhranların yumşaldılmasında necə mühüm alət ola biləcəyini göstərir.

Nəticə etibarilə, bu nümunə araşdırmaları iqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya arasında dinamik əlaqələr haqqında əlavə fikir verir. Diplomatik danışıqlar ticarət əlaqələrini, investisiyaları və iqtisadi çağırışlara cavabları formalaşdırmaqla iqtisadi təhlükəsizliyə dərinlən təsir göstərə bilər. Əksinə, iqtisadi təhlükəsizlik mülahizələri diplomatik qərarlara və regional və ya qlobal iqtisadi sabitliyin əldə olunmasına təsir göstərir. Bu qarşılıqlı əlaqələrin nəticələri qlobal miqyasda qarşılıqlı əlaqədə olan dünyada beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəb və daim inkişaf edən xarakterini əks etdirir.

Nümunə 5: Türkiyə və Yunanıstan

Türkiyə və Yunanıstan arasındakı münasibətlər regional kontekstdə iqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin ən yaxşı nümunələrindəndir. Şərqi Aralıq dənizində yerləşən bu iki qonşu dövlət, xüsusilə ərazi suverenliyi, hava məkanı hüquqları və Egey dənizindəki dəniz sərhədləri ilə bağlı məsələlərlə bağlı mübahisələrin və gərginliyin tarixi fonundadır.

Diplomatik səylər onilliklər ərzində onların qarşılıqlı əlaqələrinin təməl daşı olmuşdur. Diplomatik kanallar vasitəsilə aparılan yüksək səviyyəli danışıqlar mürəkkəb tarixi mübahisələri həll etməyə və dinc yanaşı yaşayışı təşviq etməyə çalışıb. Əsas məqsəd uzun müddətdir davam edən problemlərin diplomatik həll yollarını tapmaq və regionda iqtisadi fəaliyyətləri poza biləcək münaqişələrin genişlənməsinin qarşısını almaq olub.

Diplomatik vasitələrlə regional sabitliyin təşviqi iqtisadi təhlükəsizlik üçün vacibdir. Türkiyə və Yunanıstan tarixi mübahisələrə diplomatik həll yolları axtararaq, iqtisadi fəaliyyətlərin, o cümlədən ticarət və turizmin münaqişənin kölgəsi olmadan inkişaf edə biləcəyi daha sabit bir mühit yaratmağı hədəfləyir.

Digər tərəfdən, xüsusilə enerji resursları ilə bağlı iqtisadi təhlükəsizlik mülahizələri bu iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərə təsir göstərmişdir. Şərqi Aralıq dənizində əhəmiyyətli təbii qaz ehtiyatlarının aşkarlanması ehtiyatların kəşfiyyatı və hasilatı hüquqları uğrunda rəqabəti gücləndirib. Bu resurslarla bağlı iqtisadi maraqlar diplomatik danışıqların tonunu və məzmununu formalaşdırıb.

Son diplomatik irəliləyişlər Türkiyə ilə Yunanıstan arasında dəniz müqavilələrinin imzalanması ilə nəticələndi. Bu sazişlər Şərqi Aralıq dənizində onların iqtisadi fəaliyyətlərinin və resursların kəşfiyyatının dinc yanaşı yaşaması üçün çərçivə təmin etməklə onların müvafiq eksklüziv iqtisadi zonalarını (EEZ) müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bu razılaşmalar regionda gərginliyin azaldılması və resurs hüquqlarının aydınlaşdırılması istiqamətində irəliləyişə doğru bir addımdır.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə-Yunanıstan münasibətlərində problemlər qalmaqdadır. Egey dənizində dəniz sərhədləri, suverenlik iddiaları və hərbi fəaliyyətlərlə bağlı mübahisələr hər iki xalqın diplomatik qətiyyətini sınağa davam edir. Onların münasibətlərinin mürəkkəb və çoxşaxəli xarakteri, ölkələrin öz iqtisadi maraqlarını qorumaq və tarixi münaqişələrin diplomatik həll yollarını axtarmaq arasında saxlamalı olduqları incə tarazlığı vurğulayır.

Nəticə olaraq, Türkiyə və Yunanıstanın nümunəsi diplomatiyanın və iqtisadi təhlükəsizliyin regional kontekstdə necə kəsişdiyini və bir-birini necə təsir etdiyini sübut edən bir nümunədir. Diplomatik danışıqlar tarixi mübahisələrin həlli və regional sabitliyin təşviqi üçün vacibdir ki, bu da öz növbəsində iqtisadi təhlükəsizliyə töhfə verir. Onların münasibətlərində davam edən problemlər qlobal səhnədə diplomatiya və iqtisadi təhlükəsizliyin kəsişməsində dövlətlərin üzləşdiyi davamlı mürəkkəblikləri vurğulayır.

Nəticə

Fəaliyyət mexanizmləri və funksiyaları nəzərə alınmaqla, iqtisadi diplomatiya dövlətlərin öz xarici siyasətini həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi mühüm alət rolunu oynayır və bu siyasətin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də realizm nəzəriyyəsi iqtisadi diplomatiyanın təhlili üçün ən uyğun hesab olunur. Bundan əlavə, iqtisadi diplomatiya tez-tez iki və ya daha çox ölkə arasında, adətən aşağı siyasi məsələlərdə barışmanın ilkin mərhələsi kimi xidmət edir və bununla da gələcək əməkdaşlıq və hər bir tərəfin müstəqil şəkildə təsirini gücləndirmək üçün zəmin yaradır.

Bundan əlavə, o, fayda-xərc qiymətləndirmələri üçün aydın və hərtərəfli çərçivə təklif edən əsas prinsip kimi dayanır. İqtisadi diplomatiya həm inkişaf etməkdə olan, həm də inkişaf etmiş dövlətlərin potensialını, zəifliklərini və niyyətlərini deşifrə etmək üçün ən uyğun və etibarlı ölçülər sırasında yer alır.

Nəticədə, onun dövlətin təhlükəsizliyinə verdiyi töhfə, xüsusən də, mövcud vəziyyəti və millətin gücünü qoruyan güclü çəkindirici rol oynayan nəhəng silahlı qüvvələrlə birləşdikdə aydın olur. Diplomatiya dövlətin özünün həm bilavasitə regionunda (əgər dövlət mütədil gücə malikdirsə), həm də daha geniş beynəlxalq arenada (əgər hegemon dövlətdirsə, ABŞ-a bənzər) həyata keçirdiyi rəşional hərəkətlər və siyasətlərlə sıx uyğunlaşır. Məsələn, beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə transsərhəd prosedurları sadələşdirən, sabitliyə və əməkdaşlığa zəmin yaradan siyasi dialoqların başlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür ilkin siyasi iştirak olmadan, dövlətin təsirini gücləndirə bilən əsaslı iqtisadi fəaliyyətin təşviq edilməsi çətin bir problemə çevrilir.

Müasir dünyada iqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya ayrılmazdır. Millətlər öz iqtisadi maraqlarını qorumaq, rifahı təşviq etmək və iqtisadi münaqişələri idarə etmək üçün diplomatik vasitələrdən istifadə etməlidirlər. Qloballaşma, iqtisadi qarşılıqlı asılılıq və transmilli çağırışlar dövründə xalqlar arasında sabitliyin və əməkdaşlığın qorunması üçün effektiv diplomatiya vacibdir. İqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya arasındakı qarşılıqlı əlaqəni başa düşməklə, dövlətlər beynəlxalq arenadakı mürəkkəblikləri idarə edə və 21-ci əsrin iqtisadi çağırışlarını həll etmək üçün birgə işləyə bilirlər.

Кənan Мусаяев

Бейнəlxалq təcrübədə iqtisadi təhlükəsizlik və дипломатиya

Xülasə

Məqalədə qlobal səhnədə iqtisadi təhlükəsizlik və diplomatiya arasındakı mürəkkəb əlaqələrin məsələləri araşdırılır. Xarici siyasət məqsədlərini həyata keçirmək və beynəlxalq sistemin mürəkkəbliklərini idarə etmək üçün xalqların iqtisadi diplomatiyadan necə strateji istifadə etdiyi araşdırılır. Məqalədə qloballaşma dövründə ölkələrin yaşadığı artan iqtisadi qeyri-sabitliyə və maliyyə böhranlarına işıq salmaqla bu sahədə tədqiqatların inkişaf edən diqqət mərkəzində olduğu vurğulanır. Qloballaşmanın ikili xarakteri vurğulanır, həm tərəqqi və rifah üçün imkanlar təklif edilir, həm də iqtisadi sabitlik və təhlükəsizliyə təhdidlərin yarandığı qeyd olunur. Məqalə iqtisadi təhlükəsizliyin beynəlxalq münasibətlərdə, inkişafda və qlobal siyasətdə, xüsusən də müasir qlobal çağırışlar qarşısında əsas rolu göstərir.

Кянан Мусаев

Экономическая безопасность и дипломатия в международной практике

Резюме

В статье исследуется сложная взаимосвязь между экономической безопасностью и дипломатией на мировой арене. Показывается как страны стратегически используют экономическую дипломатию для достижения внешнеполитических целей и преодоления сложностей международной системы. В статье подчеркивается растущая направленность исследований в этой области, проливая свет на растущую экономическую нестабильность и финансовые кризисы, переживаемые странами в эпоху глобализации. Подчеркивается двойственная природа глобализации, предлагаются возможности для прогресса и процветания, а также затрагиваются вопросы угроз экономической стабильности и безопасности. В этой статье подчеркивается центральная роль экономической безопасности в международных

отношениях, развитии и глобальной политике, особенно перед лицом современных глобальных вызовов.

Kanan Musayev
Economic security and diplomacy in international practice
Summary

The article explores the complex relationship between economic security and diplomacy on the global stage. It examines how nations strategically use economic diplomacy to pursue foreign policy goals and navigate the complexities of the international system. The article highlights the growing focus of research in this field by shedding light on the growing economic instability and financial crises experienced by countries in the era of globalization. It emphasizes the dual nature of globalization, offering opportunities for progress and prosperity as well as threats to economic stability and security. Through a comprehensive analysis, this article highlights the central role of economic security in international relations, development and global politics, especially in the face of contemporary global challenges.

Ədəbiyyat

1. Golovataya L. The role of economic diplomacy in enhancing national competitiveness economic security, *Revistă științifico-practică* Nr.1/2019

2. Munteanu C., "The impact of economic diplomacy over national economic security. Case study on Eastern Partnership region," *Ekonomika a Management, Prague University of Economics and Business*, vol. 2015(3).

3. Papadimitriou P., Pistikou V., *Economic Diplomacy and Security in Sovereign States*, *Procedia Economics and Finance* 9, 2014, p. 42 – 65

4. Turvey R. Economic diplomacy and security: linkages, trends and changes. *Int. J. of Diplomacy and Economy*. 2. 4 - 22. 10.1504/IJDIPE.2014.060754, 2014.

5. Van Bergeijk P., Moons S. *Economic Diplomacy and Economic Security*, 2009.

6. Yueh L. *Economic Diplomacy in the 21st Century: Principles and Challenges*, *Strategic Update*, August 2020, 12 p.

7. <https://www.epc.eu/en/Publications/Smart-diversification-Economic-security-through-diplomacy~53e0a8>

8. <https://afsa.org/what-economic-diplomacy-and-how-does-it-work>

9. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_3358

10. <https://www.marshallcenter.org/en/news-archive/first-language-diplomacy-participants-discuss-economic-security-southeast-europe>

11. https://en.wikipedia.org/wiki/Joint_Comprehensive_Plan_of_Action

12. https://en.wikipedia.org/wiki/Belt_and_Road_Initiative

13. <https://www.cfr.org/backgrounder/naftas-economic-impact>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.12.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.12.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

VEKSELLƏRİN DÖVRİYYƏSİ İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ
VƏ AZƏRBAYCAN EMAL SƏNAYƏSİNİN İNKİŞAF MƏNBƏYİ KİMİ*Vüsal Nəzərov**Odlar Yurdu Universitetinin doktorantı**AZ 1000, Bakı şəhəri, Koroğlu Rəhimov 13, 1072 Bakı şəh.**e-poçt: vusalnazarov082022@gmail.com*

Açar sözlər: emal sənayesi, kreditorlar, borcalanlar, veksəl, investisiya, investisiya siyasəti, maliyyələşdirmə, monetizasiya.

Ключевые слова: обрабатывающая промышленность, кредиторы, заемщики, вексель, инвестиции, инвестиционная политика, финансирование, монетизация.

Keywords: processing industry, creditors, borrowers, promissory note, investment, investment policy, financing, monetization.

Müasir, dinamik dəyişən iqtisadiyyatda emal sənayesi bir çox ölkələrin iqtisadi inkişafını müəyyən edən əsas sahələrdən biridir. Lakin artmaqda olan rəqabət və sürətlə dəyişən marketinq mühiti şəraitində onun investisiya fəaliyyəti kritik əhəmiyyət kəsb edən amilə çevrilir. Hazırda qlobal birlik COVID-19 pandemiyasından post-pandemiya dövrünə keçməklə əhəmiyyətli transformasiya dövrünü yaşayır. Bu keçid iqtisadi fəaliyyəti bərpa etmək və davamlı inkişafa nail olmaq üçün strategiyaların işlənilib hazırlanması da daxil olmaqla, bütün dünyada hökumətlər üçün çətin vəzifələr qoyub. Mövcud şəraitdə Azərbaycan Respublikası mühüm vəzifə ilə qarşılaşır: inkişaf boşluğunu azaltmağa və ölkəni inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə yaxınlaşdırma biləcək ehtiyatları və strateji yolları müəyyən etmək. Bu problemin həlli çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2 fevral 2021-ci il tarixdə qəbul edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” [13] adlı inkişaf strategiyasına uyğun olaraq öz iqtisadiyyatının əsas parametrlərini fəal şəkildə optimallaşdırır və korreksiya edir. “Növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı beş Milli Prioritet reallaşdırılmalıdır: 1. dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat; 2. dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət; 3. rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı; 4. işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış; 5. təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.”

Yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olunmasını şərtləndirən mühüm cəhətlərdən biri də Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilən pul siyasətinin inkişafı və pul sisteminin idarə edilməsidir. Pul və kredit sektorunun effektiv idarə olunması, xüsusilə pandemiya kimi dəyişiklik və çağırışlar zamanı iqtisadi artımın stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Xüsusi vurğulanmalıdır ki, COVID-19 pandemiyasının təsiri iqtisadiyyatın xidmət sektoruna ciddi təsir göstərmiş ki, bu da resursların iqtisadiyyatın real sektorunun xeyrinə yenidən bölüşdürülməsinin aktuallığını vurğulayır. İndiki mərhələdə pul siyasəti iqtisadi artımın və investisiyaların stimullaşdırılması üçün əsas alətə çevrilir. Belə ki, “Azərbaycan 2030” strategiyası çərçivəsində qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaqda, eləcə də ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində, səmərəli pul siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi mühüm rol oynayır.

İnvestisiya fəaliyyətinin və onun mahiyyətinin öyrənilməsi müasir iqtisadi ədəbiyyatda mərkəzi aspektdir və onun təhlili həm yerli, həm də xarici alimlərin diqqətini cəlb edir. Bu sahədə mühüm tədqiqatçılar arasında Əliyev F., Atakişiyev M., Əhmədov M., Vdovechen A., Marşall A., De Mello L., Hüseynov T., Keynes D., Petuxova O., Navrotskaya N., Tobin D., Sabiroğlu N. və b. kimi yerli və xarici nüfuzlu mütəxəssisləri, şübhəsiz ki, xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Məsələn, professor Vdoveçen A. investisiyaların ölkənin inkişafına və sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasına təsirini yüksək qiymətləndirirdi. Öz əlamətdar işində, o, iqtisadi artımın stimullaşdırılmasında və məşğulluq səviyyəsinin saxlanmasında investisiyanın ayrılmaz rolunu vurğulayırdı [10].

Atakişiyev M. öz növbəsində əsas diqqəti kapital qoyuluşları ilə investisiyaların fərqləndirilməsinin vacibliyinə yönəlmişdi. Onun tədqiqatı bu anlayışlar və onların iqtisadi

inkışafda oynadıđı rollar arasındakı fərqlər haqqında suallar doğurmuş, effektiv investisiya strategiyalarının hazırlanması üçün bu dixotomiyanın dərk edilməsinin vacibliyini vurğulamışdır [1].

İnvestisiya məsələlərinə xüsusi diqqət yetirən yerli alimlərdən T.Hüseynov öz tədqiqatlarında investisiyaların büdcənin doldurulmasına və məşğulluq səviyyəsinə müsbət təsirini vurğulamışdır. Onun əsərləri sərmayənin ictimai rifah və sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin mühüm aspektini qaldırır [4].

S.V.Alimova veksəl bazarının müasir iqtisadi şəraitdə aktuallığını inandırıcı şəkildə əsaslandırır, sabit iqtisadi inkişafın investisiya resurslarının davamlı artımından asılı olduğunu və veksəllərin bu məqsədə çatmaqda mühüm alət olduğunu vurğulayır. Müəllif bərc öhdəliklərinin və veksəllərin əhəmiyyəti haqqında mühüm bəyanat verir ki, bu da bu alətlərin iqtisadiyyatda investisiyaları necə stimullaşdırma biləcəyi sualını yaradır [7, s. 61].

Bu görkəmli alimlərin tədqiqatları və onların nəzəri yanaşmaları müasir iqtisadiyyat və idarəetmə kontekstində strategiyaların işlənilib hazırlanmasında və investisiya proseslərinin başa düşülməsində əsas rol oynayır.

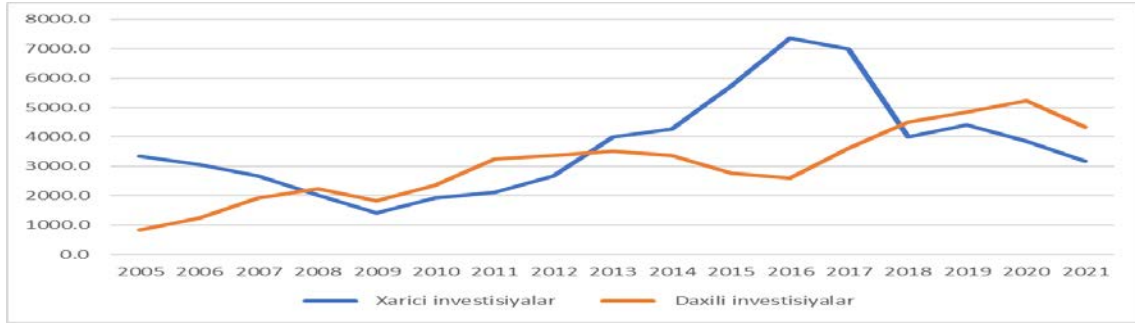
İnvestisiya iqtisadi artımın və inkişafın əsas hərəkətdiricilərindən biridir. Onlar şirkətləri və sənayeləri genişləndirmək, yenilik etmək və davamlı olmaq üçün lazım olan kapitalla təmin edirlər. Texnoloji və maliyyə innovasiyalarının biznes mənzərəsini daim dəyişdirdiyi müasir dünyada yeni investisiya mənbələrinin və onların cəlb edilməsi üsullarının axtarışı getdikcə daha çox aktuallaşır. Bu mənbələrdən və üsullardan biri də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində investisiya fəallığını artırma bilən müasir texnologiyalar və innovasiyalardır.

İqtisadi monetizasiyanın iki əsas mənbəyi var: daxili və xarici. Daxili mənbələr kontekstində qeyd etmək lazımdır ki, statistik məlumatlara görə, bankların gəlirli fəaliyyət yolu ilə öz kapitalını genişləndirmək imkanları hazırda nisbətən aşağı səviyyədədir ki, bu da maliyyə institutlarının kifayət qədər kapitallaşmasına səbəb olur. Qeyd etmək vacibdir ki, daxili monetizasiya mənbələri konkret ölkənin maliyyə bazarının inkişafından asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Bu halda Azərbaycanda pul kütləsi multiplikatorunun aşağı göstəricisi bank investisiyalarının əlavə pul kütləsinin yaradılmasına zəif təsirindən xəbər verir ki, bu da öz növbəsində ölkədə iqtisadi artımı ləngidə bilər.

Digər tərəfdən, monetizasiyanın xarici mənbələri bank kapitalına qoyulan xarici investisiyalardır. Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəsna olaraq xarici resurslara arxalanaraq qlobal iqtisadi mühitdə baş verən dalğalanmalara və beynəlxalq kreditorların tətbiq etdiyi şərtlərə qarşı həssas olur. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, qlobal maliyyə bazarları hazırda Böyük Depressiyanın nəticələri ilə müqayisə oluna bilən COVID-19 pandemiyasının iqtisadi nəticələrinə aktiv şəkildə reaksiya verir.

Dünya iqtisadiyyatının proqnozun təhlili göstərir ki, artım templəri 2022-ci ildəki 3,4%-dən 2023-cü ildə 2,9%-ə qədər azalacaq, sonra 2024-cü ildə 3,1%-ə qədər bərpa olunacaq. Qeyd etmək lazımdır ki, 2023-cü il üçün proqnoz 2022-ci ilin oktyabrında “Dünya İqtisadiyyatının İnkişafı Perspektivləri” (WEO) hesabatında təqdim ediləndən bir qədər daha optimist olub və müəyyən müsbət dinamikadan xəbər verir. Bununla belə, proqnoz səviyyəsi 2000-2019-cu illər arasında müşahidə edilən orta dəyərlərdən (3,8%) aşağıda qalır. Qlobal inflyasiya pandemiya əvvəlki səviyyələrdən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək səviyyədə qalır və 2022-ci ildəki 8,8%-dən 2023-cü ildə 6,6%-ə və 2024-cü ildə 4,3%-ə enəcəyi gözlənilir. Bu dəyərlər COVID-19-dan əvvəlki dövr (2017-2019) üçün xarakterik olan səviyyələrdən yuxarı qalaraq, qlobal iqtisadiyyat və maliyyə bazarları üçün mənfi çağırışlar yarada bilər [9]. Qlobal iqtisadiyyata təzyiq göstərən əsas amillərə inflyasiya ilə mübarizə məqsədilə mərkəzi bank faizlərinin artırılması və hərbi münaqişələr daxildir [2, s. 3]. Bu amillər iqtisadi fəallığa mənfi təsir göstərir və yaxın perspektivdə artımı ləngidə bilər. İqtisadi fəaliyyət gözləniləndən daha çox azaldığı üçün bir çox inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar əlavə maliyyə dəstəyi raundları həyata keçirir.

İqtisadiyyatın dayanıqlılığı üçün cəlb edilən xarici investisiyaların səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəkil 1-də göstərildiyi kimi xarici sərmayənin mənzərəsi 2016-cı ildən bəri davamlı azalmanı göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə mənfi tendensiya xarici kapitalın uğurla cəlb edilməsinə olan ümidlərin səviyyəsini azalda bilər.

Şəkil 1. Azərbaycan iqtisadiyyatına sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar dinamikası (faktiki qiymətlərlə), milyon manat [11]

Buna görə də, müasir şəraitdə monetizasiyanın daxili mənbələrinə diqqət yetirmək mühüm məna kəsb edir. Bununla belə, iqtisadiyyatın monetizasiyasının sürətli artımı üçün veksəl kreditləşməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması və tətbiqi ideyası çox aktual görünür. Baxılan mexanizm əhalinin bank sisteminə inamını artırmağa kömək edə bilər, çünki statistik məlumatlar hazırda ona inamın aşağı səviyyədə olduğunu göstərir. Azərbaycanda bank sisteminin aktivlərinin ÜDM-ə nisbəti təxminən 40% təşkil etdiyi halda, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bu dəyər 200-300% arasında dəyişir. Məsələn, ABŞ-da kredit təşkilatları üçün bu göstərici 350%-ə çatır ki, bu da bu ölkənin maliyyə sisteminə inamın daha yüksək olduğunu göstərir.

Veksellərdən istifadə etmək imkanları. Veksəl ödəniş intizamının təmin edilməsində və maliyyə münasibətlərinin səmərəli təşkilində mühüm rol oynayan maliyyə alətidir. O, borcların qeyd-şərtsiz ödənilməsinə təmin edir ki, bu da vekseldən istifadə zamanı götürülmüş öhdəliklərin digər borc öhdəlikləri növləri ilə müqayisədə yüksək dərəcədə etibarlılıq və prioritet olması deməkdir [14, s. 15]. Veksellər üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi ciddi hüquqi nəticələrə səbəb ola bilər ki, bu da ödəniş intizamını qorumağa kömək edir.

Vekselin mahiyyətinin təhlili onun iqtisadi sistemdə maliyyə resurslarının səfərbər edilməsinə və iqtisadi dövriyyədə fəal həyata keçirilməsinə kömək edən alət kimi mühüm rolunu ortaya qoyur [6, s. 493]. Kreditorlar və borcalanlar arasında xüsusi kredit münasibətlərinin qurulması üçün vekseldən istifadə olunur ki, bu da gələcəkdə əmtəə və pul kreditlərinin qaytarılmasına imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, veksəl müəyyən şərtlər daxilində tədavül və ödəniş vasitəsi funksiyasını qismən yerinə yetirərək nağd pula alternativ kimi çıxış edə bilər. Kreditor tərəfindən verilir və istənilən vaxt nağd pula çevrilə bilər. Veksellərin ötürülməsinin asanlıq müxtəlif növ öhdəliklər üzrə səmərəli ödənişləri təmin edir.

Veksəl kapitalın səfərbər edilməsinə və uzunmüddətli kredit münasibətlərinin qurulmasına töhfə verməklə iqtisadi sistemdə mühüm rol oynayır [12, s. 93]. Bu alət şirkətlərə və sahibkarlara bizneslərini genişləndirmək və investisiya layihələrini həyata keçirmək üçün lazımi kapitalı cəlb etməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, veksellərdən istifadə həm də bank kreditindən asılılığın azalması ilə əlaqədardır. İnkişaf etmiş kommertiya kredit sisteminin olmaması şəraitində veksəl qısamüddətli cari əməliyyatlara xidmət göstərməkdə əsas açar rolunu oynayır. Məlumatlara görə, bu gün kommertiya bankları tərəfindən verilən bütün kreditlərin təxminən 46,5%-i ev təsərrüfatlarının istehlak ehtiyaclarına yönəlib. Bu, qısamüddətli vəsait ehtiyaclarını ödəməkdə veksellərin alternativ maliyyə aləti kimi vacibliyini göstərir.

2008-ci il maliyyə böhranı və COVID-19 pandemiyasının təsiri kimi qlobal maliyyə dəyişiklikləri və böhranları ilə veksellərin rolu daha da aktuallaşmışdır. Bəzi hallarda bank kreditləri mümkün olmaya və ya çox bahalı ola bilər bu zaman veksəl maliyyə axınlarının təşkili və likvidliyin təmin edilməsi üçün alternativ təqdim edir.

Veksellərin istifadəsi üzrə beynəlxalq təcrübə onların maliyyə bazarlarında qarşılıqlı hesablaşmalar və kredit alətləri vasitəsi kimi effektivliyini təsdiq edir. Yaponiya Bankı və İngiltərə Bankı kimi nümunələr göstərir ki, veksellər bu qurumların balanslarında olan aktivlərin əhəmiyyətli

bir hissəsini təşkil edir. Yaponiya Bankında aktivlərin təqribən 10-15%-i veksellər təşkil edir. 1990-cı illərin əvvəllərində İngiltərədə diskont edilmiş veksellər İngiltərə Bankının bank departamentinin ümumi aktivlərinin 1/3-dən çoxunu təşkil edirdi. Bu ölkələrdə veksellərin uçotu və girov qarşılığında lombard kreditləri mərkəzi banklara dövrüyyədə olan pul kütləsini uğurla tənzimləməyə imkan verir [15, s. 14].

ABŞ xarici ticarət əməliyyatlarında veksellərin istifadəsi üçün maraqlı kontekst təqdim edir. İxrac-idxal veksellərinin qəbulu bazarında 20-yə yaxın ixtisaslaşmış diler və 50 əsas bank fəal iştirak edir. Bu sahədə əməliyyatların həcmi aylıq bir neçə on milyard dollara çatır ki, bu da ABŞ-da veksəl bazarının əhəmiyyətini vurğulayır.

Cənubi Koreyanın veksəl dövrüyyəsi sahəsində təcrübəsinin təhlili effektiv kredit-maliyyə sisteminin inkişafına töhfə verən mühüm amilləri vurğulayır. Ölkə qismən veksəllərdən istifadəyə əsaslanan uğurlu kredit sistemi sayəsində təsirli iqtisadi artıma nail olmuşdur. Statistika göstərir ki, veksellər bank sisteminin aktivlərinin 70%-dən çoxunu təşkil edib. Bu təcrübə göstərir ki, veksəl texnologiyaları maliyyə infrastrukturunun inkişafında əsas rol oynaya və iqtisadi artıma kömək edə bilər.

Cənubi Koreyada veksəl bazarının inkişafının uğurunun mühüm cəhəti kommersiya veksellərinin satışı təcrübəsinin tətbiqi olmuşdur. Bu veksellər, banklar tərəfindən onların yenidən hesablanması və endirimlə dövrüyyəyə buraxılması hüququ daxil olmaqla, müəyyən şərtlər yerinə yetirildikdə satıla bilən hesab edilirdi. Veksellər üzrə tariflərin vaxt intervalları üzrə bölünməsi (1 gündən 7 günə, 8 gündən 29 günə və s.) təcili investisiyaların stimullaşdırılmasına kömək etdi. Koreya kommersiya bankları ölkədəki ümumi kredit qoyuluşlarının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən hüquqi şəxslərə kreditlərin verilməsi üçün girov vasitəsi kimi veksəllərdən fəal şəkildə istifadə edirdilər [8, s. 37]. Bu təcrübə onu göstərir ki, veksəl alətlərindən ehtiyatlı istifadə maliyyə bazarlarını inkişaf etdirməyə və investisiyaları stimullaşdırmağa kömək edə bilər ki, bu da davamlı və uzunmüddətli iqtisadi artıma can atan ölkələr üçün faydalı ola bilər.

Xarici təcrübənin təhlili dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində veksəl dövrüyyəsinin çoxşaxəliliyini və səmərəliliyini vurğulayır. Belə sistemlərdə veksellər kommersiya krediti və veksəl münasibətləri elementləri daxil olmaqla ikili rol oynayır. Bank texnologiyaları da veksəl münasibətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bir çox veksəl proqramları, məsələn, banklar tərəfindən vəsait cəlb etmək üçün istifadə olunur və bəzi hallarda digər bank əməliyyatlarına nisbətən daha effektiv olur.

Bu nəticələr müasir qlobal maliyyə bazarında veksellərin əhəmiyyətini və aktuallığını vurğulayır və onların səmərəli kreditləşmə və maliyyə əməliyyatları üçün alət kimi dəyərini təsdiq edir.

Beləliklə, veksellər maliyyə sistemində əsas rol oynamağa davam edərək, müxtəlif ölkələrdə və iqtisadi dairələrdə maliyyə resurslarının səmərəli səfərbər edilməsini və idarə olunmasını təmin edir [6, s. 1416]. Veksellərin istifadəsi, onların effektivliyi və pul bazarına təsiri sahəsində tədqiqatlar aktual olaraq qalır və əlavə araşdırma tələb edir.

Cədvəl 1

Emal sənayesində investisiya fəallığının artırılması mənbəyi kimi veksellərin tətbiqi imkanları

Tətbiq üsulları	Təsvir
Qısamüddətli investisiyaların maliyyələşdirilməsi	Veksəl emal sənayesində qısamüddətli investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər. Bu, müəssisələrə uzunmüddətli kreditlərə müraciət etmədən istehsalın modernləşdirilməsi və inkişafı üçün zəruri vəsait cəlb etməyə imkan verir.
Emal sənayesində investisiyalarının stimullaşdırılması	Veksellərin buraxılması ilə emal müəssisələrinə aktiv investisiya proqramları yaradılaraq onlar tərəfindən sərmayə qoyuluşuna stimullaşdırıla bilər. Bu proqramlar yeni texnologiyaların işlənib hazırlanmasına, istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsinə və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəldilə bilər.
İnvestisiya fondlarının formalaşdırılması	Veksəl proqramları vəsaitləri emal sənayesinin dəstəkləməsinə yönəldilmiş investisiya fondlarının formalaşdırılması üçün əsas ola bilər. Bu da öz növbəsində, bu sahədə müəssisələr üçün investisiyaların əlçatanlığını artırmağa kömək edir.
Tədqiqatların və inkişafın maliyyələşdirməsi	Veksellər emal sənayesində tədqiqat və təkmilləşdirmə layihələrinin maliyyələşdirməsi üçün istifadə edilə bilər. Bu da öz növbəsində, sahənin

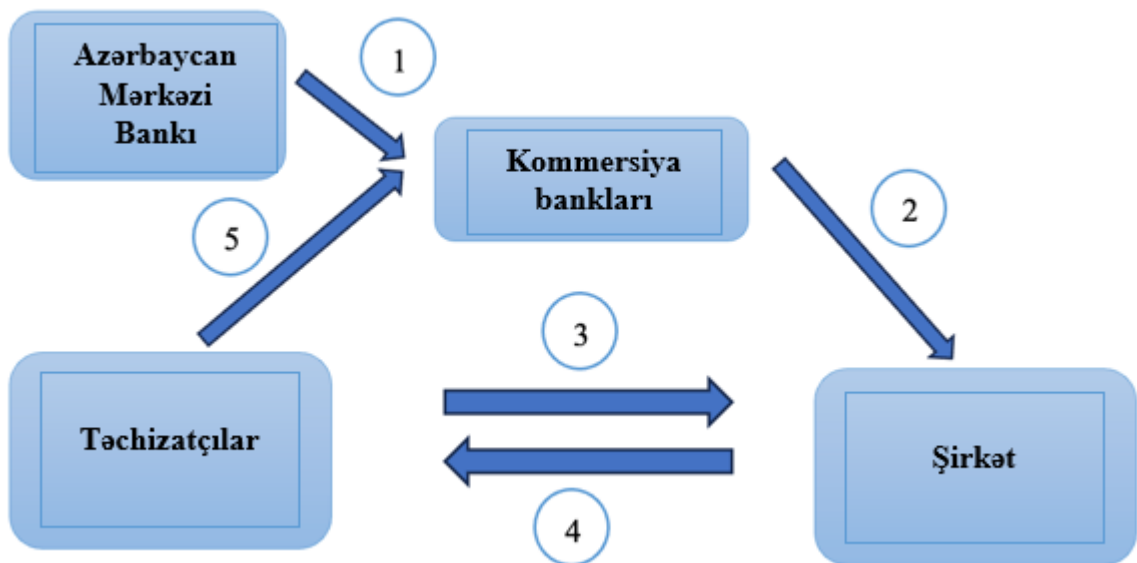
		bazarda mövqeyini yaxşılaşdırma bilən innovativ məhsul və texnologiyaların yaradılmasına kömək edir.
	Ödəniş intizamının gücləndirilməsi	Veksel borcların qeyd-şərtsiz ödənilməsinə nəzərdə tutur ki, bu da investisiyalar sahəsində ödəniş intizamının gücləndirilməsinə kömək edir. Veksellər üzrə öhdəliklərin vicdansız yerinə yetirilməsi hüquqi nəticələrə səbəb ola biləcəyi üçün bu, tərəfləri öhdəliklərini yerinə yetirməyə həvəsləndirir.
	Beynəlxalq investisiyalar	Veksel xarici investorları emal sənayesinə cəlb etmək üçün cəlbedici alət ola bilər. O müəssisələrə xarici investorlar tərəfindən alın bilən veksellər buraxmaq imkanı verir. Bu, xaricdəki istehsal layihələrinə investisiya qoymaqda maraqlı olan xarici şirkətlər üçün xüsusilə cəlbedici ola bilər. Veksel proqramları həmçinin xarici tərəfdaşlarla birgə müəssisələr və tərəfdaşlıqları asanlaşdırma bilər.

Müxtəlif aspektlərdə dəstəyin yüksək əhəmiyyətini vurğulamaq lazımdır: veksel texnologiyalarının uğurla həyata keçirilməsi üçün zəruri olan hüquqi, infrastruktur və vergi. Qeyd edək ki, maliyyə risklərinin idarə edilməsi strategiyalarının hazırlanmasına və bütün iştirak səviyyələrində - müəssisə və banklardan tutmuş dövlət qurumlarına qədər veksel proqramlarının aktiv inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. O.Harun qeyd etdiyi kimi, veksellərin istifadəsi dəqiq qanunvericilik tənzimləməsinə tələb edir, çünki anlaşılma da xeyli sayda anlaşılmaqlıq və səhvlər mövcuddur [16, s. 519].

Elektron veksellərin hüquq sistemində daxil edilməsi, P.Çaplitskinin təklif etdiyi kimi, qiymətli kağızlar kontekstində veksellərin müasirliyini və aktuallığını təmin etmək üçün zəruri addımdır [3, s. 190-191]. Bu, onların maliyyə sistemində və bütövlükdə iqtisadiyyatda rolunu qoruyub saxlamağa kömək edə bilər. Bununla belə, bu cür dəyişikliklər müvafiq qanunvericilik bazası və qanunvericilik dəyişiklikləri tələb edəcək, çünki bu gün veksellərin, xüsusən də elektron veksellərin hüquqi statusu qeyri-müəyyən olaraq qalır və aydınlıq tələb edir. Belə ki, veksellərin, xüsusən də elektron formada uğurlu istifadəsi üçün onların funksionallığını və legitimliyini təmin etmək üçün qanunvericiliyin müasir reallıqlara və texnoloji yeniliklərə uyğunlaşdırılması vacibdir.

Bu cür tədbirlər emal sənayesində investisiya fəallığının artırılması üçün mənbə kimi veksellərin gücləndirilməsinə kömək edəcək, eyni zamanda bu sənayenin sabit və davamlı inkişafına töhfə verəcək.

Veksel dövriyyəsi investisiya fəallığının artırılması və Azərbaycanın emal sənayesinin inkişafı üçün səmərəli mexanizmdir. Mərkəzi Bank vasitəsilə köçürmə veksellərinin istifadəsinə əsaslanan maliyyə sxemi investisiyaların stimullaşdırılmasına və ölkədə sənaye inkişafının dəstəklənməsinə kömək edən bir sıra üstünlüklərə malikdir (şəkil 2).

Şəkil 2 . Emal müəssisələri üçün köməkçi investisiya aləti kimi veksel dövriyyəsinin tətbiqi.

Təqdim edilən maliyyələşdirmə sxemi Mərkəzi Bank vasitəsilə veksellərdən istifadə yolu ilə investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə və sənayenin inkişafına töhfə verən səmərəli mexanizmi əks etdirir. O, müəssisələrin məqsədyönlü maliyyələşdirilməsi və iqtisadiyyatda nağdsız dövriyyənin aktivləşdirilməsi prinsiplərinə əsaslanır. Gəlin bu investisiya prosesinə (cədvəl 2) və Azərbaycanın emal sənayesinə investisiya kontekstində iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq üçün bu cədvəlin əsas üstünlüklərinə daha yaxından nəzər salaq.

Cədvəl 2

Müəssisələrin veksəl dövriyyəsi vasitəsilə investisiya qoyuluşu prosesi

Fəaliyyət	Təsviri
1	Mərkəzi Bank kommersiya banklarına veksəl şəklində müəyyən miqdarda vəsait təqdim edir.
2	Müəssisələr bu vekselləri kommersiya banklarından ilkin məbləğdən xeyli endirimlə (adətən 15-25%) alırlar. Bu veksellər dəqiq müəyyən edilmiş istifadə istiqamətinə malikdir və bank tərəfindən müəssisənin biznes planının yoxlanılması hüququnu təmin edir.
3	Müəssisə resurs təchizatçıları ilə hesablaşmalar üçün alınmış veksellərdən istifadə edir.
4	Təchizatçı alınan veksəl müqabilində müəssisəni zəruri resurslarla təmin edir.
5	Resursların verilməsi ilə bağlı əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra təchizatçı vekseli kommersiya bankında nağdlaşdırır və vekseldə göstərilən tam məbləği alır.

Veksellərin istifadəsi yolu ilə maliyyələşdirmə sxeminin tətbiqi iqtisadiyyatda nağdsız dövriyyənin aktivləşməsinə kömək edir və müəssisələrin məqsədyönlü maliyyələşdirilməsini təmin edir. Bu mexanizmin bir sıra əsas üstünlükləri var: maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyini və şəffaflığını artıran nağdsız əməliyyatların təşviqi və vəsaitlərin konkret investisiya layihələrinə yönəldilməsi, onların uğurlu icrası və iqtisadiyyatın müvafiq sektorlarına təsir ehtimalının artırılması.

Bank sektorunun bu sxemdə iştirakı onun real iqtisadiyyatın dəstəklənməsində rolunu artırır. Banklar veksellərin təqdim edilməsində və müəssisələrin biznes planlarının auditində əsas rol oynayır ki, bu da maliyyə əməliyyatlarına inamı gücləndirir və proseslərin şəffaflığını artırır.

Beləliklə, müəssisələrin veksəl vasitəsilə maliyyələşdirilməsinin bu sxeminin tətbiqi nəinki nağdsız dövriyyənin və məqsədyönlü maliyyələşmənin artmasına kömək edir, həm də bank sektoru ilə real iqtisadiyyat arasında əlaqəni gücləndirir. Bu, Azərbaycanda investisiyaların və sənayenin inkişafının stimullaşdırılması üçün vacibdir və öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının güclənməsinə, regional və qlobal səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına köməklik edə bilər.

Nəticə

Emal sənayesində investisiya fəallığının artırılması üçün sistemli prinsiplərə əsaslanan müasir mənbələrin tətbiqi bu sahənin inkişafında mühüm addımdır. Veksəl texnologiyalarının uğurla həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən hüquqi, infrastruktur və vergi dəstəyi məcburidir. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi strategiyalarının hazırlanmasına və bütün iştirak səviyyələrində - müəssisə və banklardan tutmuş dövlət qurumlarına qədər veksəl proqramlarının fəal inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Veksəl dövriyyəsi Azərbaycanda investisiyaların cəlb edilməsi və emal sənayesinin inkişafının stimullaşdırılması üçün güclü alətə çevrilmək potensialına malikdir.

Lakin bu sahədə Azərbaycanın qarşısında duran bir sıra çağırışlar mövcuddur. Bunlara qanunvericilik və veksəl dövriyyəsinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi zərurəti, habelə infrastrukturun, o cümlədən hesablaşma və veksellərin uçotu sistemlərinin inkişafı daxildir.

Veksellər üzrə uçot və vergi siyasəti də onların investisiya vasitəsi kimi istifadəsi üçün stimulların yaradılmasına diqqət yetirməyi tələb edir. Veksəl dövriyyəsinə investorlar üçün cəlbedici etmək üçün bu kimi aspektlər üzərində işləmək vacibdir.

Veksel proqramlarının inkişafı müəssisə, bank və dövlət səviyyəsində canlı veksel bazarının yaradılmasına kömək edərək emal sənayesinə investisiya qoyuluşunu sürətləndirə bilər.

Təklif olunan maliyyələşdirmə sxeminin veksellərdən istifadə etməklə tətbiqi iqtisadiyyatda nağdsız dövriyyənin aktivləşməsinə kömək edir və müəssisələrin məqsədyönlü maliyyələşdirilməsini təmin edir. Bu mexanizmin bir sıra əsas üstünlükləri var: maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyini və şəffaflığını artıran nağdsız əməliyyatların təşviqi və vəsaitlərin konkret investisiya layihələrinə yönəldilməsi, onların uğurlu icrası və iqtisadiyyatın müvafiq sektorlarına təsir ehtimalının artırılması.

Nəhayət, veksel bazarı operatorlarının maliyyə risklərinin idarə edilməsi veksel dövriyyəsinin sabitliyini və etibarlılığını təmin edən mühüm komponentdir.

Təhlillərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda veksel texnologiyalarının tətbiqi və inkişafı müvafiq qanunvericiliyin, infrastrukturun və uçot siyasətinin işlənib hazırlanması şərti ilə investisiya fəallığının artırılması və emal sənayesinin inkişafının təşviqi üçün əhəmiyyətli potensialı təmsil edir. Bu addımlar ölkədə investisiya fəallığının artırılması mənbəyi kimi qanun layihələrinin rolunun gücləndirilməsinə kömək edəcək və sənaye sahəsinin davamlı inkişafına töhfə verəcək.

Vüsal Nəzərov

Veksellərin dövriyyəsi investisiya fəallığının gücləndirilməsi və Azərbaycan emal sənayesinin inkişaf mənbəyi kimi

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycanda investisiya fəallığının artırılması və emal sənayesinin inkişafının innovativ mənbəyi kimi veksel dövriyyəsinin öyrənilməsinə və təhlilinə həsr edilmişdir. Veksel - maliyyələşdirmə və investisiya aləti kimi iqtisadi sabitlik və artım üçün son dərəcə vacib olan mühüm üstünlüklərə malikdir. Tədqiqat Azərbaycanda veksel texnologiyalarının tətbiqi və inkişafının əsas aspektlərini, o cümlədən qanunvericilik və tənzimləmə, veksel infrastrukturunu, uçot və vergi siyasəti, veksel proqramlarının hazırlanması və maliyyə risklərinin idarə edilməsini araşdırır. Tədqiqat qlobal təcrübəni və mövcud tendensiyaları təhlil edərək Azərbaycanın üzləşdiyi problem və çağırışları müəyyən edir və onların həlli üçün tövsiyələr verir.

Вусал Назаров

Вексельное обращение как источник усиления инвестиционной активности и развития обрабатывающей промышленности Азербайджана

Резюме

Данная статья посвящена изучению и анализу вексельного обращения как инновационного источника повышения инвестиционной активности и развития обрабатывающей промышленности в Азербайджане. Вексель, как финансовый и инвестиционный инструмент имеет важные преимущества, которые чрезвычайно важны для экономической стабильности и роста. В исследовании рассматриваются ключевые аспекты применения и развития вексельных технологий в Азербайджане, включая законодательство и регулирование, вексельную инфраструктуру, бухгалтерскую и налоговую политику, разработку вексельного программного обеспечения и управление финансовыми рисками. Анализируется мировой опыт и современные тенденции, исследование выявляет проблемы и вызовы, стоящие перед Азербайджаном, и дает рекомендации по их решению.

Vusal Nazarov

Circulation of promissory notes as a source of increasing investment activity and the development of Azerbaijan's manufacturing industry

Summary

This article is dedicated to the exploration and analysis of bill circulation as an innovative source to enhance investment activity and foster the development of Azerbaijan's manufacturing industry. The bill, as a financial and investment instrument, holds significant advantages critical for economic stability and growth. The research examines key aspects of implementing and advancing

bill technologies in Azerbaijan, encompassing legislation, regulation, bill circulation infrastructure, accounting, tax policies, bill program development, and financial risk management. Through analyzing global practices and current trends, the study identifies challenges faced by Azerbaijan and proposes recommendations to address them.

Ədəbiyyat

1. Atakişiyev M.C., Nurəliyeva R.N., Abbasova N.H. "İnvestisiya fəaliyyətinin təşkili", Bakı – 2012, s. 251.
2. Bukalska, Elżbieta and Skibińska-Fabrowska, Ilona. "Corporate Investment in Bank-Dependent Companies in Crisis Time" *Central European Economic Journal*, vol.10, no.57, 2023, pp.1-22.
3. Czaplicki, Paweł. "The Electronic Bill of Exchange Concept from an International Perspective" *Białostockie Studia Prawnicze*, vol.26, no.5, 2021, pp.187-195.
4. Hüseyinov T. "Azərbaycanda İnvestisiyalar" Bakı – 2008, s. 374.
5. Startseva, S.V. (2020). Commercial credits an element of corporate finance. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, 79, 492-496
6. Startseva, S.V., Smolyak, Y.V., & Nikolaev, B.P. (2021). Bill Of Exchange As An Element Of Corporate Finance. *Global Challenges and Prospects of The Modern Economic Development*, vol 106. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences* (pp. 1413-1419).
7. Алимova С. В. Вексель как инструмент привлечения инвестиций. *Экон. науки.* – 2009. – № 10. – С. 61-66.
8. Богданов, Е. Д. Банковские операции с использованием векселей / Е. Д. Богданов. – Москва : Лаборатория книги, 2009. – 203 с.
9. Бюллетень Международного валютного фонда «Перспектив развития мировой экономики», 2023, <https://www.imf.org/ru/Publications/WEO/Issues/2023/01/31/world-economic-outlook-update-january-2023>
10. Вдовечен А. Определение места и путей активизации инвестиционного потенциала экономики страны в международной инвестиционной деятельности: ред. И.М. Школы, О.В. Бабинской. – Черновцы: Книги – XXI, 2009. – 528 с
11. Официальный сайт Государственного комитета статистики Азербайджанской Республики <https://www.stat.gov.az>
12. Очиров А.Г. Использование векселя в операциях форфейтинга // *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2014. № 52. С. 93-94.
13. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики об утверждении "Национальных приоритетов социально-экономического развития: Азербайджан 2030", 02 февраля 2021 <https://president.az/ru/articles/view/50474>
14. Ульянова К.А. Вексель как инструмент финансирования экспортно-импортных операций / К.А. Ульянова, З.А. Петрова // *Россия и Китай: Вектор развития* – 2019 – С. 144.
15. Фельдман А.А. Вексель и вексельное обращение. - *Рынок ценных бумаг*, №18, 1996, с. 13-16.
16. Харун О.А. Перспективи розвитку вексельного обігу в Україні [Електронний ресурс] / О. А. Харун, О. В. Дубицька // *Молодий вчений.* - 2017. - № 6. - С. 518-522. http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_6_120

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.12.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 18.12.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

DÖVLƏTİN XÜSUSİ İQTİSADI ZONALARI MALİYYƏLƏŞDİRMƏSİ; XARİCİ KAPİTALIN XÜSUSİ İQTİSADI ZONALARIN MALİYYƏLƏŞMƏSİNDƏ ROLU

Yusif Nəcəfzadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) doktorantı

AZ 1010, Emin Quliyev küçəsi, ev 62

e-poçt: necefzadeyusif@gmail.com

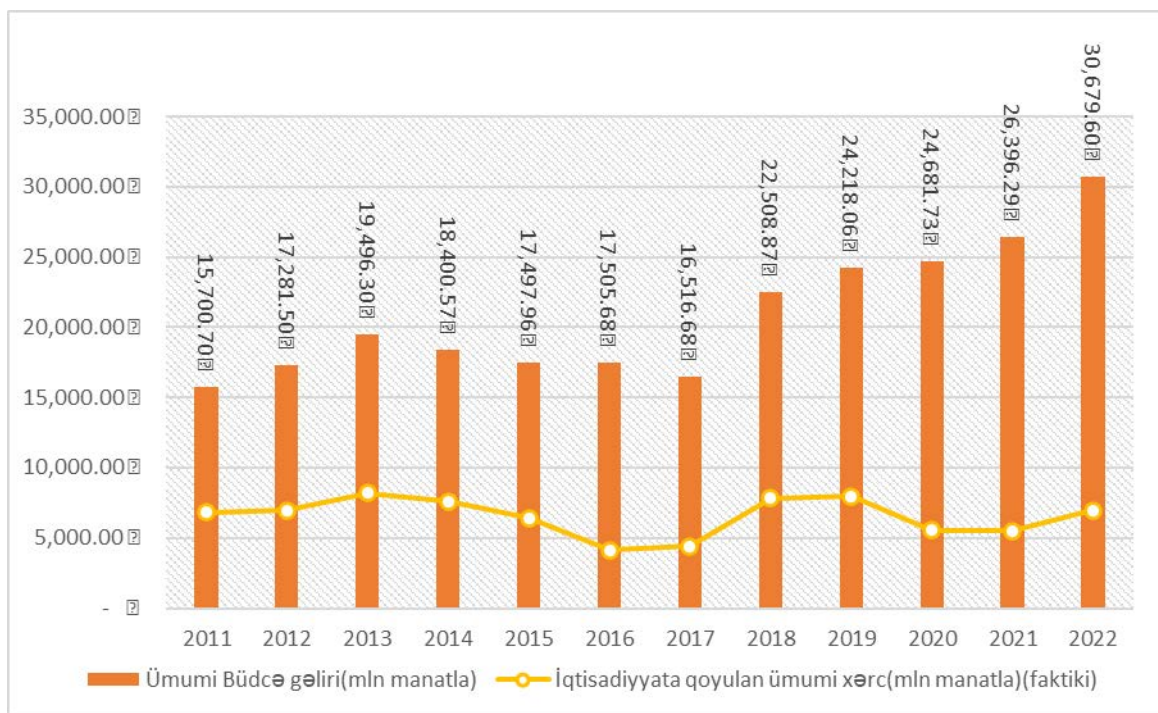
Açar sözlər: investisiya, XİZ, kapital, maliyyə, dövlət, iqtisadiyyat

Ключевые слова: инвестиции, ОЭЗ, капитал, финансы, государство, экономика

Key words: investment, SEZ, capital, finance, state, economy

Dünya ölkələrində və həmçinin Azərbaycanda iqtisadi inkişaf prioritet istiqamətlərdəndir. İqtisadi inkişaf ölkə üzrə rifahın artması və əhalinin iqtisadi-sosial vəziyyətinin yüksəlməsi ilə müşahidə olunur. İqtisadi inkişaf zamanı ÜDM, əhalinin gəlir səviyyəsi, məzənnə kimi makroiqtisadi göstəricilərin yüksəlməsi ilə nəticələnir[1]. Eyni zamanda ölkə ərazisində baş verən inflyasiya və işsizlik səviyyəsinin aşağı düşməsi iqtisadi inkişafın göstəricisi hesab edilir [1]. Lakin hazırki dövrdə bu göstəricilərə nail olmaq olduqca çətinləşir. Belə ki, iqtisadi böhran və müxtəlif regionlarda baş verən münaqişələr bu prosesə mənfi təsir edir. Eyni zamanda bir çox iri korporasiyalar böyük vəsaitlərə sahib olmağına baxmayaraq onlar yığıma üstünlük verirlər və bu kapitalı müxtəlif istiqamətlərdə diversifikasiya etmirlər. Buna əsas səbəb həmin müəssisələrin öz vəsaitlərini daha əlverişli bir mühitə investisiya etmək niyyətidir [2. Səh. 8]. Əlbəttə, bu proses olduqca mürəkkəb sxemə malikdir. Belə ki, xarici ölkələrə edilən investisiya zamanı yerli qanunvericiliyin tam olaraq mənimsənilməsi lazımdır. Eyni zamanda bu müəssisələrin gəlirlilik səviyyəsini artırması üçün doğru yerə investisiya etməsi labüddür.

Azərbaycan bir çox ölkələr kimi xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün müəyyən islahatlar və yeniliklər həyata keçirir [3, səh. 224]. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan da xarici kapitalın cəlbinin ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsirini başa düşür. Hazırki dövrdə neft əsaslı ixracat - ölkə ixracatının və həmçinin ölkə büdcəsinin neft gəlirlərindən asılı olduğunu göstərir [4]. Bu isə Azərbaycan üçün gələcəkdə problem yaşada bilər. Belə ki, bir çox yeni alternativ enerji mənbəyi əmtəə bazarında neft və qaza olan tələbatı aşağı sala bilər. Belə olduğu halda bu əmtəələrin qiymətinin aşağı düşmə riski yaranır. Bu da ixracatın azalmasına və büdcəyə neft-qaz sektorundan gələn daxilolmaların azalması probleminə yol açar bilər. Bu zaman iqtisadi böhranın olması qaçılmazdır. Buna misal olaraq 2015-ci ildə baş verən neft böhranını göstərə bilərik [5, səh. 3-5]. Belə ki, global bazarda neftin qiymətinin düşməsi nəticəsində neft gəlirlərində azalma müşahidə olunmuşdur və nəticədə ölkə iqtisadiyyatında geriləmə müşahidə olunmuşdur. Belə olduğu halda neft gəlirlərinin toplandığı Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan büdcəyə transferlərin həcmi artırılmışdır. Bu transferlər aidiyyəti üzrə sosial yardım paketlərinə və həmçinin iqtisadiyyata yönəldilmişdir. Dövlət iqtisadi böhran sırasında iqtisadiyyata qoyulan investisiyanın xərcini azaldır.

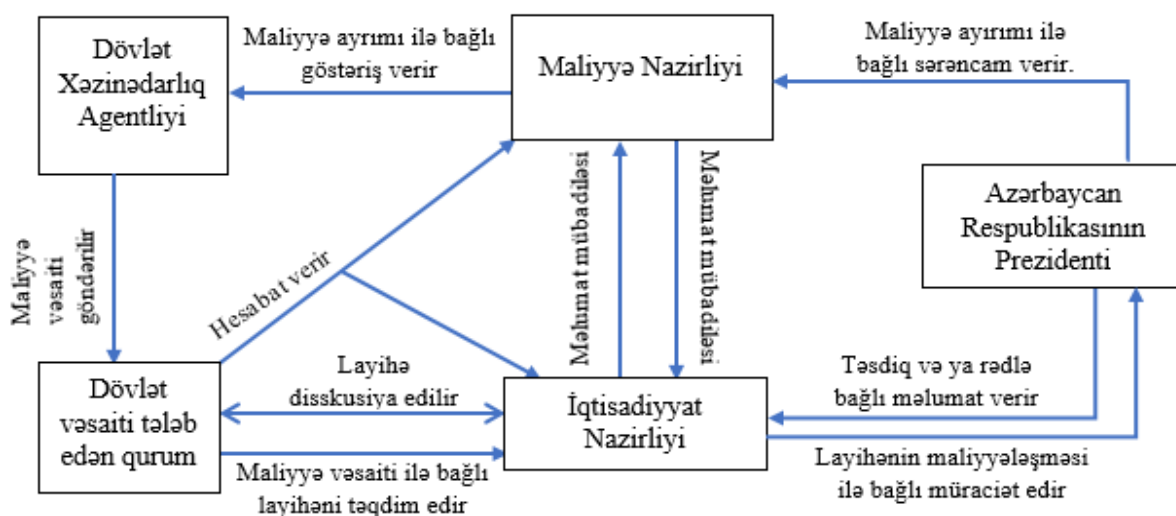
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Şəkil 1. Dövlət büdcəsinin gəlirləri və dövlət büdcəsindən iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi

Yuxarıda göstərilən qrafik bizə onu göstərir ki, dövlət 2015-2017-ci illərdə iqtisadiyyata qoyulan illik xərclərini neft böhranı səbəbilə minimuma endirmişdir. Bunun əvəzində isə 2018-2019-cu illərdə iqtisadi artımı təşviq məqsədilə iqtisadiyyata qoyuluşu yüksəltmişdir. Buradakı əsas məqsəd dövlətin, qeyri-neft sektorunun inkişafına dövlət tərəfindən dəstək olmaq və iqtisadiyyatın böhrandan sonrakı dövrdə dayanıqlılığını artırmaqdır.

Dövlətin iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu prosesi

Azərbaycanda, bir çox ölkələrdə olduğu kimi, iqtisadiyyata qoyulan ümumi xərcin böyük bir hissəsini “dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya xərcləri)” təşkil edir. Burada dövlət müəyyən dövlət qurumları və müəssisələrin gələcək layihələrini büdcə ilə maliyyələşdirir.

Şəkil 2. Dövlət qurumları və müəssisələrinin dövlət mənbəyindən maliyyələşdirilməsi

Burada Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən qurumların layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən alınması barədə sxem göstərilmişdir. Sxem əsasən görə bilirik ki, müəssisə reallaşdırmaq istədiyi layihə ilə bağlı iqtisadiyyat nazirliyinə layihəni təqdim edir. Layihə üzrə onun dəyəri, iqtisadiyyata təsiri və s. kimi müxtəlif indikatorlar nazirliklə bölüşülür. Daha sonrasında layihə üçün ayrılacaq məbləğ quruma bildirilir və məbləğin ayrılması üçün Maliyyə Nazirliyi ilə məlumat bölüşülür. Maliyyə Nazirliyi nəzərdə tutulan məbləğin həmin müəssisənin bank hesabına köçürülməsi üçün Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyinə göstəriş verir. Sonda vəsaiti alan qurum bu vəsaitin istifadəsi ilə bağlı hər iki nazirliyə layihənin gedişatı ilə bağlı hesabat verir. Göründüyü üzrə dövlət müəssisəyə ayırdığı kapitalın necə istifadə olunduğu və ən əsası gedişatı barədə məlumat almaqda maraqlıdır. Çünki müəssisəyə ayrılan pul dövlət tərəfindən onlara müəyyən fəaliyyətlərini genişləndirmək və ya yeni xidmətlərini yaratmaq üçün ayrılmışdır. Əlbəttə, bu proses sadəcə bir müəssisə ilə yekunlaşmır. Belə ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müxtəlif qurumlar və dövlət müəssisələri, həmçinin digər təşkilatlar dövlət büdcəsindən bu kimi təyinatlar üzrə pul istəməkdədirlər. Belə olduğu təqdirdə, dövlət bu tip maliyyələşməni tam etmir ki, bu da bəzi sahələrdə geriləmə prosesini yaradır.

Əlbəttə, dövlət tərəfindən əsas vəsaitə qoyuluşların məqsədi ölkədə iqtisadi-sosial rifahın yüksəlməsidir. Dünya ölkələrində və həmçinin Azərbaycanda bu kapital qoyuluşlara xüsusi önəm verir. Bu yatırımlar həm də ölkə üzrə potensial investorların cəlbində yol açır. Belə ki, ölkə ərazisində baş verən infrastruktur quruculuğu və uyğun qanunvericilik ölkəyə Birbaşa Xarici İnvestisiyaların (BXİ) artmasına gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatına bir çox istiqamətdə xeyirlər verir. Belə ki, BXİ nəticəsində ölkədə yeni müəssisələrin yaradılmasına nail olur. Bu müəssisələr müxtəlif sahələrdə istehsal və xidmətlə məşğul olduğundan ölkə ərazisində digər sektorların payı artır. Eyni zamanda istehsal edilmiş məhsullar xarici bazarda satılır ki, bu da ixracatın da diversifikasiyasına gətirib çıxarır. Bu göstəricilərdən əlavə olaraq ölkə ərazisində yeni müəssisələrin yaradılması iş yerlərinin yaradılması ilə nəticələnir ki, bu da ölkədə işsizlik səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir.

Xüsusi iqtisadi zonalar və xarici kapital

Lakin xarici korporasiyalar tərəfindən bu qoyuluşların edilməsi olduqca çətin bir prosesdir. İlk öncə yadda saxlamaq lazımdır ki, kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir müəssisənin ilk hədəfi mənfəət əldə etməkdir. Mənfəətin əldə edilməsi ya gəlirliliyin artırılması ya da xərclərin aşağı salınması ilə baş verir. Lakin burada xərclərdən əlavə vergi və gömrük qanunvericiliyindən irəli gələn öhdəliklər də vardır. Bu hər bir müəssisənin ən diqqət etdiyi məqamdır. Belə ki, müəssisələr vergi dərəcəsi az olan və biznes mühiti yaxşı olan sferalara üz tutur. İnkişaf etmiş ölkələrdən gələn xarici investorlar ölkəyə həm də yeni texnologiyaların axınına gücləndirir ki, bu da ölkədə innovasiya mühitini gücləndirir. Əlbəttə, bunların baş verməsi üçün ölkə ərazisində müəssisələrin fəaliyyətini dəstəkləyəcək spesifik bir zonanın olması labüddür. Bu zonalar dünya təcrübəsində Xüsusi İqtisadi Zona (XİZ) olaraq qəbul edilir. XİZ-lər dünya miqyasında artan yeni bir biznes mühitidir. Bu zonaların sayı müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Bundan başqa XİZ anlayışı da ölkələr arasında fərqlidir. Misal olaraq, Azərbaycan Respublikasının Xüsusi İqtisadi Zonalar haqqında qanununa əsasən XİZ sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün xüsusi hüquqi rejimin tətbiq edildiyi Azərbaycan Respublikası ərazisinin məhdud hissəsi olaraq qəbul edilmişdir [15]. Qanuna əsasən xüsusi hüquqi rejim rezidentlərin sahibkarlıq fəaliyyətini rahat həyata keçirməsi üçün güzəştli qanunvericilik sistemi olaraq qəbul edilir. Əlbəttə, bu Azərbaycan qanunvericiliyində qəbul edilən bir bənddir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı(BMT) XİZ-ləri digər zonalardan fərqləndirən 3 əsas meyarı bildirmişdir:

- Xüsusi təyin edilmiş ərazi—Dövlət XİZ üçün müəyyən bir ərazi təyin edir. Bu ərazi təyin olunarkən mütləq şəkildə müəyyən nüanslara fikir verilir. İlk öncə təyin edilən ərazi yaradılacaq XİZ-in hansı sektorda fəaliyyət göstərən rezidentləri əks etdirməyi özündə göstərməlidir. Buna görə də həmin ərazi müəyyən analizlər sonrası seçilməlidir. Bundan başqa bu ərazinin əsas marşrut dəhlizlərinin üzərində olduğundan əmin olunmalıdır. Çünki

istehsal olunacaq məhsulun mütləq şəkildə xarici bazara çıxarılmasının asanlaşması dövlət üçün əsas prioritet istiqamətlərdəndir [20, səh. 133].

- Xüsusi hüquqi rejim—Əlbəttə, ayrılan bu ərazidə hüquqi rejim digər ərazilərdən fərqlənməlidir. Buna görə də yaradılan ərazidə mütləq şəkildə xüsusi qanunvericilik tətbiq edilməlidir. Bu qanunvericilik rezident müəssisələr edilən güzəştli rejimdən ibarət olur. Bir çox hallarda bu vergi-gömrük azad olmaları, güzəştləri və ya tətilləri olur. Azərbaycan praktikasında dövlət zəmanətli güzəştli kreditlər də bu kateqoriyaya daxil edilir[18, səh. 133].

- İnfrastruktur—Yaradılan ərazidə enerji təminatı, xidməti infrastruktur olmadığı təqdirdə həmin ərazi boş torpaq olaraq nəzərə alınır. Bu məqsədlə həmin zonanın inkişaf etdirilməsi üçün ilkin fundamental infrastruktur yaradılır. Misal olaraq, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sənaye parkları, sənaye məhəllələri və digər XİZ-lər təbii qaz, su, elektrik enerjisi ilə təmin olunmuşdurlar. Əlavə olaraq zonanın böyüklüyü və əhəmiyyətinə əsasən bu zonalarda avtomobil yolu və dəmiryolu həmçinin kommunikasiya üçün fiber optik kablərdə quraşdırılmışdır [18, səh. 133].

Göründüyü üzrə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sənaye parkları və məhəllələri respublika ərazisində yaradılmış XİZ növləridir. Bu XİZ-lər Azərbaycanda yaradılan ilk XİZ növləri olaraq qəbul edilir. Sənaye parkları və birbaşa dövlət büdcəsi hesabına, sənaye məhəllələri isə Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin vəsaiti hesabına yaradılmış və dövlət XİZ-ləridir. Sənaye parkları Azərbaycanda yüksək güzəştə malik XİZ olaraq qəbul edilir. Rezidentlər XİZ-də qeydiyyatdan alındığından 10 il müddətinə mənfəət/gəlir, torpaq və əmlak vergisindən və həmçinin istehsal məqsədli avadanlığın idxalı üzrə rüsumdan azaddırlar [13] [14]. Sənaye məhəllələri sənaye parklarından fərqli olaraq dolayı yolla bu güzəştə malik olurlar. Belə ki, sənaye məhəllələri rezidentləri “İnvestisiya təşviqi sənədi” almaq hüququna malik olurlar. Bu sənədə sahib olan müəssisələr ödəyəcəyi mənfəət/gəlir vergisindən 50% miqdarında azaddırlar [22]. Ayrıca əmlak, torpaq və istehsal məqsədli avadanlığın idxalı üzrə rüsumdan azaddırlar. Əlavə olaraq, rezidentlər bu sənəd vasitəsilə sahibkarlığın inkişafı fondundan güzəştli kredit əldə edə bilirlər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sənaye parkları və sənaye məhəllələrindən əlavə yeni növ XİZ zonası da yaradılmışdır. Bu zona Azad İqtisadi Zona (AİZ) adlanır. Bu zona Azərbaycanda Ələt qəsəbəsində yerləşir. Ələt AİZ adlandırılan bu zona Azərbaycanda yaradılan ilk AİZ olaraq qəbul edilir və XİZ növləri üzrə ən üstün tip olaraq qəbul edilir. Belə ki, bu zonaya qəbul edilən rezident müəssisələr ƏDV, gəlir/mənfəət və digər korporativ vergilərdən azad olacaqdır. Əlavə olaraq gömrük prosedurları sadələşdirilmiş və ixrac təyinatlı məhsullar rüsumlardan azad olunmuşdur. Burada çalışan müəssisə işçilərinin maaşının 8000 AZN-ə qədər hissəsi gəlir vergisindən azad olunmuşdur. Lakin, burada kiçik bir nüans qeyd edilməlidir. Belə ki, rezident müəssisələr yerli şirkətlərlə kommertiya fəaliyyəti göstərdiyi təqdirdə əldə edilən gəlirlər yerli qanunvericiliyə uyğun olaraq vergiyə cəlb olunacaqdır. Bu isə AİZ konsepsiyasından bir az kənara çıxır. Belə ki, xarici təcrübədə bu İxrac Prosesi Zonaları (İPS) olaraq qəbul edilir. İPS üzrə konsepsiya AİZ-lə eynidir. Lakin, yerli müəssisələrlə qarşılıqlı fəaliyyətin vergiyə cəlb olunması İPS-i AİZ-dən fərqləndirən cəhət olaraq qəbul edilir.

Ələt AİZ-in maliyyələşməsi isə sənaye parkları və məhəllələrindən fərqlidir. Ələt AİZ konsepsiyası isə bu XİZ-lərdən fərqlənir. Belə ki, bu zonanın yaradılması prosesini dəyişdirmişdir. Ərazicə ən böyük olan Ələt AİZ üçün dövlət developer şirkətləri cəlb etmişdir. Burada Ələt AİZ-in tamamlanması üçün dövlət və developer şirkətlər qarşılıqlı fəaliyyət göstərəcəkdir. Dövlət bu prosesdə ilkin kommunal təminatın və enerji təchizatını bu ərazidə quracaqdır. Eyni zamanda burada yolların və dəmiryollarının çəkilməsi üçün xərci öz üzərinə götürmüşdür. Developer şirkətlər isə dövlət xərclərindən başqa burada ilkin və super infrastrukturların qurulması və anbar xidməti üçün müxtəlif binaların inşası üçün çalışma aparacaqdır. Burada da göründüyü üzrə dövlət bu zona üzrə xərcin yalnız dövlət büdcəsindən maliyyələşməsinin qarşısını alır. Misal olaraq, Boston Consulting Group tərəfindən aparılan araşdırmaya əsasən Ələt AİZ üçün ümumi xərcin 460 milyon ABŞ dolları civarı kapital tələb

edildiyi araşdırılmışdır. Əlbəttə, bu rəqəm 2017-ci ilə aid olduğundan və faktiki işin prosesdən gec getdiyindən bu rəqəmin fərqli olacağı güman edilir. Qeyd edilən rəqəmlər üzrə yalnız 163 milyon ABŞ dolları dövlət tərəfindən qarşılanaqdır. Bu xərclərin içərisinə nəqliyyat və yol infrastrukturunun qurulması, enerji və kommunal xidmətlərin yaradılması daxildir. Digər infrastrukturların və anbarların tikilməsi xərci isə developer şirkətlər tərəfindən qarşılanaqdır. Developer şirkətlər bu infrastrukturları rezident müəssisələrə icarə verərək buradan gəlir əldə edəcəkdir.

Qeyd olunduğu üzrə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sənaye parkları, sənaye məhəllələri və həmçinin Ələt AİZ dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilərək yaradılmışdır. Lakin, büdcədən ayrılan vəsaitin az olması və 2015-ci ildə baş verən neft böhranı səbəblərinə görə dövlət bu zonaları tam olaraq maliyyələşdirə bilməmişdir. Bu səbəbdən ərazicə ən böyük və eyni zamanda ilk sənaye parkı olan Sumqayıt kimya-sənaye parkı müxtəlif dövrlərdə genişləndirilmişdir. Misal olaraq, Sumqayıt kimya-sənaye parkı ilk dəfə yaradılarkən sadəcə 505.64 hektara sahib olmuşdur. Lakin bu zonanın 295.62 hektar ərazisi inkişaf etdirilmiş və 150 milyona yaxın vəsait bu ərazinin inkişafı üçün xərclənmişdir[23]. Bundan başqa bu zona tərkibində işçilərin yaşaması üçün xüsusi yaşayış binalarının tikintisi gözlənilmiş amma maliyyə yetərsizliyi səbəbindən yaşayış binalarının bu ərazidə tikintisi layihədən çıxarılmışdır. Sumqayıt kimya-sənaye parkından sonra yaradılan bir çox XİZ-lər maliyyə yetərsizliyi səbəbindən kiçik bir ərazidə yaradılmışdır. Əlavə olaraq, dövlət əhəmiyyətli bir neçə müəssisənin güzəştli rejimdə fəaliyyət göstərməsi üçün həmin müəssisənin ərazisinə XİZ statusu verilmişdir. Bu tip XİZ-lər beynəlxalq təcrübədə “tək müəssisə zonaları” adlandırılır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Qaradağ və Mingəçevir sənaye parkları bu kateqoriyaya aid edilir. Bu sənaye parklarının əsas məqsədi regionda fəaliyyət göstərən iri müəssisələrin davamlı fəaliyyətinə dəstək olmaqdır.

Nəticə

Əlbəttə, yuxarıda göstərilənlərdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dövlət hər nə qədər bu tip zonaların yaradılmasında maraqlı olsa da əsas prioritet istiqamətlər XİZ-lərin inkişafına əngəl törətmişdir. Əlavə olaraq dövlət sektorunda maliyyə sistemi dövlət strukturunun ayaqda qalmasında və möhkəmliyində istifadə olunur ki, bu da büdcə gəlirlərinin böyük bir hissəsini cəlb edir. Hazırda Azərbaycan fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu rezervlərinin bu sahə üzrə istifadə olunması məqbul deyildir. Belə ki, böhran zamanı dövlət bu fondun rezervlərindən istifadə edə bilər və böhran zamanı ölkə iqtisadiyyatının çökməsinə mane ola bilər. Bu üzdən bu fondun bu sahələrdə investisiya ayırmasına deyil, bu sahədə çalışacaq müəssisələrə kapital ayrılmasında iştirak edə bilər. Bu səbəbdən dövlət tərəfindən maliyyələşmə üçün alternativ mənbələrdən istifadə etmək lazımdır. Burada ən böyük maliyyə mənbəyi özəl sektor olaraq qəbul edilir. Bu üzdən dövlət aşağıda göstərilən kriteriyaların həyata keçirilməsi təklif olunur:

Bu səbəbdən dövlət aşağıda göstərilən kriteriyaların həyata keçirilməsi təklif olunur:

1) Fəaliyyət göstərən XİZ-lərin boş ərazilərinin istifadəyə verilməsi və genişləndirilməsi həmçinin özəl sektorun bu zonalara cəlb—Hazırda fəaliyyət göstərən bir çox XİZ-lər də boş ərazilər mövcuddur. Bu ərazilərin özəl şirkətlərə verilməsi ilə bu ərazilərdə kiçik zonalar yaradıla bilər. Misal olaraq, Sumqayıt Kimya-Sənaye Parkı ərazisində hazırda 2023-cü ilin 9 ay hesabatına əsasən mülkiyyətində olan 583.5 hektar ərazinin yalnız 379 hektar ərazisində müəssisələr fəaliyyət göstərir. 200 hektardan artıq bir əraziyə özəl operator şirkətin cəlb və sənaye parkının daxilində bu prototip tətbiq edilə bilər. Bundan əlavə olaraq hazırda fəaliyyət göstərən bir çox sənaye parkları və məhəllələri genişləndirilməlidir. Belə olduğu təqdirdə dövlət bu zonalara daha çox resident qəbul edə biləcəkdir ki bu da daha çox investisiya axınının bu zonalara yönəlməsinə gətirəcək.

2) Özəl şirkətlərin XİZ-in yaradılması və inkişafına cəlb—Özəl sektorun XİZ maliyyələşməsində iştirakı daha doğru olacaqdır. Lakin dövlət özəl sektordan kapital cəlb o qədər asan deyil. Nə də olsa özəl sektorun buradakı əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Bu

yüzdən dövlət yaradacaq XİZ-lərdə operator şirkətlər olaraq iri şirkətləri bu zonalara cəlb etməlidir. Burada operator şirkətlər dövlətlə bir yerdə infrastrukturun maliyyələşməsində iştirak edəcəkdir. Lakin həmin şirkətlər öz istehsal infrastrukturunu öz vəsaiti hesabına quracaqdırlar. Bunun əvəzində isə dövlət bu zona üzrə onlara icarəvermə hüququ tanıyacaqdır və rezident qəbulunda bir yerdə çıxış edəcəkdir. Operator şirkət isə bu ərazi üzrə istehsal zəncirini tamamlamaq üçün əlavə şirkətləri cəlb edəcək. Cəlb olunan şirkətlər əvvəlki prosesə uyğun olaraq istehsal zəncirini yaradacaq və icarə verəcəkdir. Beləcə operator şirkət XİZ-lə bağlı anbar xərcini mənfəət olaraq qarşılıya biləcəkdir. Bu səbəbdən yaradılma fazasından etibarən operator şirkətlərin bu zonaya cəlb edilməsi lazımdır.

Bu kriteriyaların XİZ-lərin maliyyələşmə və idarəedilmə prosesində istifadəsi olduqca müsbət tendensiya yaradacağı güman edilir. Özəl sektor tərəfindən aparılan operator fəaliyyəti bu biznesə yaxın olan digər korporasiyaları bu zonaya cəlb edəcək və nəticədə XİZ zonasına kapital axışı kəskin şəkildə artacaqdır. Bu yüzdən dövlətin XİZ zonasını maliyyələşdirmə prosesinə və həmçinin idarəetmə fazasına özəl sektorların cəlbi məqbul sayılır.

Yusif Nəcəfzadə

Dövlətin xüsusi iqtisadi zonaları maliyyələşdirməsi; xarici kapitalın xüsusi iqtisadi zonaların maliyyələşməsində rolu

Xülasə

Dünya ölkələrində, həmçinin Azərbaycanda dövlət tərəfindən iqtisadiyyata qoyulan kapitalın önəmi olduqca böyükdür. Dövlət tərəfindən investisiya qoyuluşları ölkədə fəaliyyət göstərən dövlət qurumların və müəssisələrin fəaliyyətini gücləndirir və ya müxtəlif sahələrə investisiya yönəldərək dövlət öz sferasını genişləndirir. Xüsusi İqtisadi Zonalar dünya iqtisadiyyatında makroiqtisadi göstəricilərə təsir edən ərazi olaraq qəbul olunur. Tədqiqatda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən XİZ-lər araşdırılmış və bu zonalarda tətbiq edilən mövcud qanunvericilik eləcə də maliyyələşmə mexanizmləri təhlil edilmişdir. Eyni zamanda bu zonada dövlət tərəfindən yaradılan mövcud idarəetmə strukturu araşdırılmışdır. Məqalənin sonunda Xüsusi İqtisadi Zonaların maliyyələşmə prosesinə özəl sektorun cəlbi ilə yeni modelin tətbiqi təklif edilmişdir. Əldə olunan nəticələrin tətbiq edilməsi Azərbaycanda XİZ-lərin mövcud idarəetmə strukturunu və maliyyələşmə prosesini təkmilləşdirə bilər. Bu həmçinin XİZ-lərdə biznes mühitinin güclənməsinə də yol açar.

Юсиф Наджафзаде

Государственное финансирование особых экономических зон; роль иностранного капитала в финансировании особых экономических зон

Резюме

Во многих странах мира, как и в Азербайджане, капитал, вложенный государством в экономику очень важен. Инвестиционные вложения со стороны государства усиливают деятельность государственных учреждений и предприятий, действующих в стране, или же расширяют государственную сферу за счет новых инвестиций в различных областях. Особые экономические зоны рассматриваются как важная территория, влияющая на макроэкономические показатели мировой экономики. В ходе исследования были рассмотрены действующие в Азербайджане СЭЗ, проанализировано действующее законодательство, применяемое в этих зонах, а также механизмы финансирования. При этом была исследована существующая структура управления, созданная государством в этой зоне. В конце статьи предлагается внедрение новой модели с привлечением частного сектора к процессу финансирования особых экономических зон. Применение полученных результатов может усовершенствовать существующую структуру управления и процесс финансирования СЭЗ в Азербайджане. Это также может проложить путь к укреплению деловой среды в СЭЗ.

Yusif Najafzade

State financing of special economic zones; the role of foreign capital in the financing of special economic zones

Summary

In the countries of all around the world, as well as in Azerbaijan, the capital invested in the economy by the state is very important. Investments by the state strengthen the activity of state institutions and enterprises operating in the country or expand the state sphere by making new investments in various fields. Special Economic Zones are considered as an important area affecting macroeconomic indicators in the world economy. The main purpose of the study is to conduct a preliminary study on the role of the state in financing Special Economic Zones in Azerbaijan and to make proposals for the improvement of these zones based on the obtained results. At the same time, the existing management structure created by the state in this zone was investigated. At the end of the article, the introduction of a new model with the involvement of the private sector in the financing process of Special Economic Zones is proposed. Applying the obtained results can improve the existing management structure and financing process of SEZs in Azerbaijan. It can also pave the way for strengthening the business environment in SEZs.

Ədəbiyyat

1. Rəhmanov, f., & Süleymanov, e. Azərbaycan iqtisadiyyatı: Makroiqtisadi analiz.
2. Mammadova, A. (2021, August). Respublikamızda əhalinin cari məşğulluq səviyyəsinin yaşayış səviyyəsinə təsiri (The Impact of Current Level of Employment on Living Standards In Our Country). In The XVII International Scientific Symposium. Karabakh: Way To Victory, Proceedings book August (Vol. 28).
3. A. M., İnstitutu, & Azərbaycan Respublikası, Müasir dünyanın qloballaşması: perspektivlər və ziddiyyətlər. Organizaційный комітет, 8.
4. Yəhyayeva, A. Y. (2021). Xarici investisiya sahəsində dövlət siyasəti.
5. Əhmədov, İ. (2023). Azərbaycanın daimi mühərriki–neft!.
6. Əliyev, S., & İB, I. T. Y. (2017). Manatın devalvasiyasının biznesə mənfi təsirinin azaldılmasında dövlət siyasəti.
7. Abutalıbov, R. (2013). Xüsusi İqtisadi Zonaların sosial-iqtisadi inkişafa təsiri (The Effect of Special Economics Zones on Socio-Economic Development). Available at SSRN 2333008.
8. Sultanova, A. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında Azad İqtisadi Zonaların rolu.
9. Vidova, Jarmila. (2010). Industrial Parks - History, Present and its Influence to the Employment. Review of Economic Perspectives. 10. 41-58. 10.2478/v10135-009-0008-1.
10. Hasanov, Niyazi & Akbulaev, Nurkhodzha. (2020). Innovative development of key sectors of economy based on the creation of technological parks in the Republic of Azerbaijan. New Trends and Issues Proceedings on Advances in Pure and Applied Sciences. 44-56. 10.18844/gjpaas.v0i12.4986.
11. Aliyev, Shafa. Economic and Social Development: Book of Proceedings; Varazdin, Vol. 4, (Jun 18/Jun 19, 2020).
12. Hüseynova, A., 2017. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Institute for Scientific Research on Economic Reforms. Retrieved from <https://policycommons.net/artifacts/1612974/azrbaycan-respublikasi-iqtisadiyyat-nazirliyi/2302901/> on 25 May 2022. CID: 20.500.12592/6qp4db.
13. Samedov F.F, Situation of Sumgayit Chemical Industry (2010-2018) Том 32 (71) № 2 2021
14. World Bank Group. 2017. Special Economic Zones: An Operational Review of Their Impacts. World Bank, Washington, DC. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29054> License: CC BY 3.0 IGO.”

15. Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsi
16. Azərbaycan Respublikasının Gömrük məəcəlləsi
17. A.R. (2009), "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
18. A.R. (2018), "Ələt azad iqtisadi zonası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
19. Pakdeenurit, Patcharee&Suthikarnnarunai, Nanthi&Rattanawong, Wanchai. (2014). Special Economic Zone: Facts, Roles, and Opportunities of Investment. Lecture Notes in Engineering and Computer Science. 2210.
20. UNCTAD, World Investment Report 2019: Special Economic Zones, 12 June 2019, p. xii.
21. Naydenov, Kliment. (2018). the role of free economic zones for the development of the regional economy. 10.5593/sgemsocial2018/5.2/S20.069.
22. "Farole, Thomas; Akinci, Gokhan. 2011. Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges, and Future Directions. Directions in Development; trade. World Bank. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/2341> License: CC BY 3.0 IGO."
23. Abbasov, T.A. (2018). Free economic zones: International practice and Azerbaijani model (Master Dissertation, Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan). Retrieved from <https://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/Abbasov-Tural-Asif.pdf>
24. Y. Levashova; J. Chaisse; I. Rachkov; "The Interaction between International Investment Law and Special Economic Zones (SEZs): An Introduction" TDM 5 (2020), www.transnational-dispute-management.com. URL: www.transnational-dispute-management.com/article.asp?key=2754
25. <https://www.stat.gov.az/source/finance/>
26. <http://www.economiczones.gov.az/>
27. <https://scip.az/az>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 26.12.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.12.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

AZƏRBAYCANDA XARİCİ TİCARƏT SEKTORUNDA APARILAN İSLAHATLAR VƏ ONLARIN NƏTİCƏLƏRİ

Fuad Məmmədov

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

Az 1148, Bakı şəhəri, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi, 23

e-poçt: fuadm1992@gmail.com

Açar sözlər: xarici ticarət, islahat, elektron xidmət, beynəlxalq, milli, təhlükəsizlik, mənafe.

Ключевые слова: внешняя торговля, реформа, электронные услуги, международная, национальная, безопасность, интерес.

Key words: foreign trade, reform, electronic services, international, national, security, interest.

Xarici ticarət dünya iqtisadiyyatının inkişafının əsasını təşkil etdiyi kimi, milli iqtisadiyyatların da artımına təkanverici təsir edir. Təcrübə göstərir ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin ölkənin strateji məqsədlərinə uyğun iqtisadi siyasət həyata keçirmədən təmin edilməsi qeyri-mümkündür. Ona görə ki, istehsal sahələrinin dinamik inkişafına ölkədə vahid iqtisadi siyasət çərçivəsində kompleks və sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə nail oluna bilər [İbrahimov, 2010: s.48-56]. Son illərdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan proseslər, iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsi, xüsusi ilə təbii resursların qiymətlərində olan dəyişikliklər, bu fonda beynəlxalq ticarətin artım tempinin azalması bu tip ölkələrdə digər sahələrin inkişafı problemini aktuallaşdırdı. Ümumən xarici ticarət sektorunda aparılan islahatların nəticələrinin təhlil edilməsi bu istiqamətdə gələcək tədbirlərin müəyyən edilməsi üçün zəruri hesab edilir.

Xarici ticarət əlaqələrinin reallaşdırılmasına yanaşmalar və onların xüsusiyyətləri

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin təkamülünə diqqət yetirdikdə həmin nəzəri yanaşmalarda kapitalist istehsal münasibətlərinin yaranmasından başlayaraq bu günə qədər dünya iqtisadiyyatında baş verən əsas inkişaf mərhələlərinin əks edildiyini görmək olar. Bəllidir ki, beynəlxalq səviyyədə dövlətlərin davranışı onların milli mənafeyi ilə şərtlənir və tənzimlənir [Senchagov, 2016, p. 801]. Milli mənafenin təbiəti subyektin, bizim halda dövlətin öz mövcudluq şərtlərinə daxili və xarici münasibətinin xüsusiyyətidir ki, onun da əsasında ehtiyac durur [Бидова, 2021]. Belə ki, merkantilistlər (Adam Smith, Jean-Baptiste Colbert, Thomas Mun) ehtiyacı sərvət toplamaqda görür və xarici ticarətə milli gücü, təhlükəsizliyi artırmaq üçün bir vasitə kimi baxır [Rothbard, 1995]. Əsasən də ixracın idxalı üstələməsi, yəni müsbət ticarət balansını vasitəsilə sərvət toplamağın zəruriliyini vurğulayırlar. Bu yanaşmanın təcrübədə tətbiqi ticarət siyasətində ixracı stimullaşdıran və gömrük rüsumları vasitəsilə idxalı məhdudlaşdıran proteksionizmə üstünlüyün verilməsinə səbəb oldu. Bu isə zamanla beynəlxalq ticarətin imkanlarını çətinləşdirdi və məhdudlaşdırdı. Nəticədə zaman keçdikcə o, öz yerini kapitalizmin yaranmasına səbəb olan azad ticarət prinsipinə verdi.

Milli mənafe baxımından ölkə mütləq xərc üstünlüyü və digər malların ticarəti ilə ölçülən ən səmərəli istehsal edə biləcəyi malların istehsalında ixtisaslaşmalıdır. Bu, bir tərəfdən iqtisadi səmərəliliyi artırır, digər tərəfdən isə bütün ticarət tərəfdaşlarına fayda gətirir. Qeyd etdiyimiz bu amil azad ticarət şəraitində istehsal sferasının səmərəli fəaliyyəti təbii amillərlə təmin edilməsinin əhəmiyyətini vurğulayan A.Smit mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin əsas şərtidir [Rothbard, 1995]. Beləliklə, milli mənafe baxımından mütləq məsrəflərin fərqi müəyyən edərək ölkəni daha yaxşı və ucuz başa gələ biləcəyi malların istehsalına yönəltməyin, xərcləri tamamilə aşağı olan malları idxal etməyin və ixracatçılar üçün xərcləri daha az olan malları ixrac etməyin daha sərfəli olduğunu qeyd edə bilərik.

Bəllidir ki, bu gün də hər bir ölkə digər ölkədəki malları nisbətən aşağı qiymətə istehsal edib ixrac etməyə çalışır. Nəticədə daha ucuz malların istehsalının çeşidi genişlənir və xarici iqtisadi əlaqələrin imkanları artır. Bu həm milli mənafe, həm də iqtisadi təhlükəsizlik baxımından

D.Rikardonun ölkələrin nisbi istehsal məsrəflərindəki fərqlərə əsaslanaraq, müqayisəli üstünlüyə malik malların istehsalında və ticarətdə ixtisaslaşmalı olduqları fikri ilə üst-üstə düşür [Chipman, 1966]. Xarici ticarət siyasətini elmi əsaslarla və müasir şəraitdə qurmağa imkan verən nisbi üstünlük nəzəriyyəsi tətbiqdə əmtəə istehsalı üçün əmək xərclərinə görə kontragentlər üzərində mütləq üstünlük olmadığı halda belə xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi imkanını və zərurətini yaradır.

Beynəlxalq ticarətin əməkdən başqa fürsət məsrəfləri və amillər anlayışlarından istifadə etməklə klassik əmək dəyər nəzəriyyəsiindən kənara çıxması xarici ticarət əlaqələrinin təhlilini iqtisadi baxımdan dərinləşdirməyə imkan verir. Beləliklə, beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyəsinin nümayəndələri E.Hekşer və B.Olin tərəfindən istehsal amillərinin, onların korrelyasiya və qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməsi əsasında müqayisəli üstünlüyün müəyyən edilməsi təklifi təcrübədə təhlükəsizliyi və milli mənafeini təmin etmək üçün zəngin istehsal amillərinə malik olan ölkələrin bu amillərdən intensiv istifadə edən mallarda ixtisaslaşmasını və faktor ianələrinə əsaslanan ticarətə üstünlük verdiyini göstərir [Chipman, 1966]. M.Porter dövlətlərin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini, müasir beynəlxalq ticarət prosesində milli iqtisadiyyatın maraqları ilə firmaların maraqlarının qarşılıqlı təsirini təhlil edir. İstehsalın maddi və qeyri-maddi şərtlərinin ölkənin rəqabət üstünlüklərinə təsiri nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edən M.Porter ənənəvi amillərlə (əmək, torpaq, kapital) məhdudlaşmır, həm də elmi-texniki və bazar məlumatları, əmək məhsuldarlığı, infrastruktur və s. kimi digər amillərin təsirinin əhəmiyyətini müəyyən edir.

Miqyas iqtisadiyyatı və məhsulun differensiallaşdırılması, hətta ölkələr oxşar resurs imkanlarına və texnologiya səviyyələrinə malik olduqda belə, sahədaxili ticarətə gətirib çıxara bilər. Pol Kruqman tərəfindən irəli sürülən məhz bu yeni beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinin əsas fikri ilə razılaşaq. Qeyd etməliyik ki, ticarət müdaxilələri yerli sənayelərə miqyaslı iqtisadiyyata nail olmağa və global bazarda rəqabət aparmağa kömək edə bilər [Krugman, 1991]. Ona görə bir sıra tədqiqatlarda xarici ticarətin özünə bir vasitə kimi baxılır. Yəni iqtisadi alətlər, o cümlədən ticarət siyasətinin özü xarici siyasət və təhlükəsizlik məqsədlərinə nail olmaq üçün dövlət idarəçiliyinin alətləri kimi istifadə edilə bilər [Robert Gilpin, 1981; Robert Keohane, 1984]. Nele Marianne Ewers-Peters və Cornelia Baciu iddia edirlər ki, dövlətlər nisbi qazancların, mütləq qazancların və normativ amillərin qarışığı ilə dəstəklənən həqiqi rol oyunçusu konsepsiyasını artıq qəbul ediblər [Ewers-Peters, Baciu, 2022].

Strateji ticarət siyasətinin mahiyyətinə vararaq razılaşırıq ki, ölkənin beynəlxalq bazarlarda rəqabət mövqeyini yaxşılaşdırmaq üçün dövlətin ticarətə müdaxilə etməsi qaçılmazdır. Pol Kruqmanın fikrincə, hökumətlər global bazarlarda rəqabət üstünlüyünü gücləndirərək strateji sektorlarda yerli sənayeləri dəstəkləmək üçün strateji müdaxilə edə bilərlər [Krugman, 1986]. Yəni hökumətlər yerli sənayelərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq və xarici rəqiblər üzərində üstünlük əldə etmək üçün subsidiyalar, vergi güzəştləri, tədqiqat, inkişaf təşviqləri və ya proteksionist tədbirlər təqdim etməklə ticarətə strateji müdaxilə edə bilərlər. Bunun nəticəsində isə bir ölkənin qazancının digərinin itkisinə gətirib çıxara bilməsi mümkündür. Məhz bu hal milli təhlükəsizlik və mənafe baxımından tənqidə məruz qalır. Fridrix List yerli sənayenin inkişafı üçün proteksionist ticarət siyasətinin zəruriliyini vurğulayır və yerli sənayenin qorunmasının iqtisadi güc, özünü təmin etmək və milli təhlükəsizlik üçün vacib olduğunu qeyd edir. Amma o da var ki, rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün ticarətə strateji dövlət müdaxiləsinin potensial faydaları hazırda beynəlxalq ticarətin inkişafına səbəb olması danılmaz bir fakt olaraq qalmaqdadır.

İqtisadi ticarət siyasəti bir millətin milli təhlükəsizlik maraqları ilə mürəkkəb şəkildə bağlıdır. Bir ölkənin iqtisadi zəiflikləri onun ümumi təhlükəsizlik mövqeyinə birbaşa təsir göstərə bilər. Milli təhlükəsizlik ticarət nəzəriyyəsinin əsasını qoyan Edward N. Luttwak qeyd edir ki, bir ölkənin ticarət qərarları yalnız iqtisadi mülahizələrə əsaslanaraq qəbul edilməməli, həm də onların uzunmüddətli təhlükəsizliyə potensial təsirini nəzərə almalıdır. Ticarət bir ölkənin təhlükəsizliyini gücləndirə və ya təhlükə altına sala bilər [Luttwak, 1974]. Beləliklə, ticarətin yalnız iqtisadi faydaları deyil, həm də potensial təhlükəsizlik risklərini nəzərə alan strateji yanaşma əsasında qurulması bir zərurətdir. Haqlı olaraq Sung Eun Kim və Joonseok Yang öz araşdırmalarında qeyd edirlər ki, qanunvericilər müttəfiqlər və ya yaxın maraqları olan ölkələrlə ticarət müqavilələrini nəzərdən

keçirərkən öz seçicilərinin iqtisadi maraqlarına daha az həssas olurlar [Kim, Yang, 2022]. Bu isə iqtisadi açıqlıqla əsas milli təhlükəsizlik maraqlarının qorunması arasında bir balanslaşdırmanın olmasını göstərir.

Xarici ticarətlə milli mənafə və təhlükəsizliyin həyata keçirilməsi arasında qarşılıqlı əlaqə

Xarici ticarətlə milli mənafə və təhlükəsizliyin həyata keçirilməsi arasında qarşılıqlı əlaqəni aydınlaşdırmaq üçün E.N. Luttwak və digər alimlərin nəzəriyyələri aspektindən yanaşsaq Azərbaycan üçün aşağıdakı əsas məqamları nəzərə almaq zəruridir:

İlkin olaraq iqtisadi zəifliklərin müəyyən edilməsidir. Bu da etibarsız və ya rəqib tərəfdaşlardan kritik resurs və mallar, texnologiyalar sahəsində asılılığın yaranmasıdır. Bəzən geosiyasi mənafət naminə bu asılılıq yaranır. Qloballaşma isə iqtisadi qarşılıqlı asılılığı daha da artırır, eyni zamanda təchizat zəncirlərində və maliyyə sistemlərində zəifliklər səbəbindən təhlükəsizlik problemləri yaradır [Sabanadze, 2013]. Robert Keohane, Cozef Nye irəli sürdüyü qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsinə görə ticarət vasitəsilə iqtisadi qarşılıqlı asılılıq dövlətlər arasında münaqişə ehtimalını azalda və qarşılıqlı iqtisadi maraqlar çərçivəsində təhlükəsizliyi artırır [Keohane, Nye, 1989]. Asılılıq halının baş verməməsi qonşu dövlətlərlə və ticarət tərəfdaşları ilə asılılıqların dərəcəsini təhlil etməyi tələb edir. Haqlı olaraq H.H. Aslanov və N.İ. Əliyeva qeyd edirlər ki, milli iqtisadi təhlükəsizlik problemini kəskinləşdirən əsas məsələ məhz iqtisadi asılılığın “mümkün” sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi zəruriliyidir [Aslanov, Əliyeva, 2011, s.130]. Başqa sözlə iqtisadi asılılığın mövcudluğu öz-özlüyündə milli mənafelərin təminatına mənfi təsir göstərir. Nəticədə mövcud vəziyyətin kritik hədd göstəricisi ilə mütəmadi müqayisə edilməsi tərəfdaşlıqda paralellərin, alternativlərin yaradılması, balanslı münasibətlərin qurulmasına imkan verə bilər. Ulu öndər H.Əliyevin 2001-ci ildə AR Milli Məclisinin Strasburqa gedəcək nümayəndə heyəti ilə görüşü zamanı ifadə etdiyi fikir bu məqamın Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət daşıdığını təsdiqləyir. O, qeyd edir ki, Azərbaycan artıq dünya miqyasında öz yerini, özünə layiq bir yer tutubdur. Dünyanın bütün beynəlxalq təşkilatlarında təmsil olunubdur. Azərbaycan dövləti dünyada, beynəlxalq aləmdə özünün, yəni xalqımızın milli mənafelərini təmin edən, qoruyan siyasət aparır və bizim siyasətimizin nə qədər müstəqil olduğunu dəfələrlə sübut edibdir [Əliyev, 2010: s. 123]. Azərbaycanın Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) və Avrasiya İqtisadi İttifaqı (Aİİ) kimi regional iqtisadi təşəbbüslərdə iştirakı, xüsusi ilə Türkiyə, Rusiya, İran və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə ticarət əlaqələrinin inkişafı bu amil nəzərə alındığını və regionda balanslaşdırılmış ticarət siyasətinin qurulmasını əks etdirir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) qoşulmaq və ticarətin liberallaşdırılmasına nail olmaq isə Azərbaycanın qlobal bazarlara inteqrasiyasını gücləndirər, rəqabət qabiliyyətini artırır və xarici investisiyaları daha geniş şəkildə cəlb edə bilər. Belə olan halda nəzərə alınmalı amil strateji resursların mövcudluğudur.

Azərbaycanda xarici ticarət sektorunda islahatların mərhələləri və onların nəticələri

Hər bir dövlət milli təhlükəsizlik və xarici siyasət baxımından enerji təhlükəsizliyini və özünü təmin etmək üçün yeni ittifaqlar yaratmaq, kollektiv enerji təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək, enerji ixrac edən ölkələrlə öz maraqlarını ifadə etmək, enerji təhlükəsizliyini təmin etmək kimi mühüm strateji perspektivləri görməlidir [Hacıyeva, 2023]. Azərbaycanın neft ixracına arxalanması “resursların lənəti” ilə bağlı problemlər yaradır, bu da qeyri-resurs sektorlarının zəif inkişafına səbəb ola bilər [Auty, 1993; Andrade et al 2007]. Ona görə müəyyən əmtəə və resursların milli təhlükəsizlik üçün birbaşa təsiri nəzərə alınaraq onların mühüm infrastrukturun, texnoloji üstünlüklərin və hərbi imkanların saxlanması üçün mövcudluğu təhlil edilir. Azərbaycanda da qeyri-neft-qaz sektorunun inkişafı, qeyri-neft-qaz emal məhsulları ixracının artırılması mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyuldu [Qafarov, 2018, s.41].

Qlobal təchizat zəncirlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bir ölkənin əsas mallara və texnologiyalara çıxışına təsir göstərə biləcək pozuntuların qarşısını almaq üçün vacibdir. Nəqliyyat və logistika infrastrukturunun inkişafı Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə tranzit ölkə kimi rolu üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir, xüsusən də onun Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşməsi qlobal təchizat zəncirində iştirakına imkan vermiş olur.

Ölkənin əsas sektorlarda yeniliklər etmək və üstün olmaq qabiliyyəti onun strateji üstünlüyünə töhfə verir. Ona görə texnoloji liderliyə nail olunma və ya onun qorunması müzakirə predmeti kimi

aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu baxımdan birbaşa xarici investisiyaların təşviqi və ixracyönümlü sənaye sahələrinin dəstəklənməsi Azərbaycanın iqtisadi artımını stimullaşdırır.

Dövlətimiz hazırda həm iqtisadi inkişafa, həm də milli mənafehin təmin edilməsinə yönəlmiş xarici ticarət siyasəti ilə dünyada tanınır. Amma müstəqillik illəri ərzində Azərbaycanın xarici ticarət sektoru iqtisadi artımı təşviq etmək, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya etmək üçün əhəmiyyətli islahatlara məruz qalmışdır. Xarici ticarət sektorunda islahatların əsas mərhələləri və onların mühüm xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

➤ Birinci mərhələ kimi yeni iqtisadi sistemə keçid dövrünü (1991-2003-cü illəri) qeyd etmək olar. Bəllidir ki, bir sistemdən digər iqtisadi-siyasi sistemə keçid həmişə islahatlarla başlayır. Bu baxımdan 1991-ci il Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar sisteminə keçid iqtisadi islahatların start verildiyi bir dönmə oldu. Xarici ticarət sektorunda bu islahatlar liberallaşma və ticarət maneələrinin aradan qaldırılması kimi addımlarla müşayiət olundu və onlar arasında əsas tədbirlər bunlar olmuşdur:

- Daha şəffaf və sadələşdirilmiş gömrük sisteminin yaradılması;
- İxrac və idxal üçün lisenziya tələblərinin azaldılması;
- Tariflərin və idxal kvotalarının azaldılması;
- Birbaşa xarici investisiyaların təşviqi.

Ölkəmizdə siyasi sabitliyin yaranması, həmçinin 1994-cü ildə «Əsrin müqaviləsi»nin bağlanması ilə başlanan və sonradan uğurla davam etdirilən düzgün iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində 1993-cü illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 1997-ci ildə 1,16, 1998-ci ildə 1,24, 1999-cü ildə 1,45, 2000-ci ildə 2,16, 2001-ci ildə 2,77, 2002-ci ildə 2,83, 2003-cü ildə isə 3,85 dəfə artmışdır. Yəni 1993-2003-ci illər ərzində təqribən xarici ticarət dövriyyəsinin 4 dəfəyə yaxın artması, ixracın isə 3,6 dəfə artması baş verir. Respublikanın xarici ticarəti bir istiqamətli ixrac və onun strukturunda ilkin emal məhsullarının üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu da bütün iqtisadiyyat üçün arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər.

1991-2003-cü illərdə neqativ hallardan biri investisiya mallarının idxalının payının azalması yerini istehlak mallarının idxalına verməsidir. Burada mühüm rolunu respublika idxalının təxminən 20%-ni təmin edən özəl ticarət oynamışdır. Respublikanın ixracında hasilat sənayesi məhsullarının və ilkin emal məhsullarının üstünlük təşkil etməsi kimi neqativ fakt aydın şəkildə müşahidə olunurdu. Məsələn, mineral məhsulların idxalının strukturunda xam neft və dizel yanacağı qeyri-mütənasib paya malikdir (90%-dən çox), toxuculuq və tekstil məmulatlarında isə əsasən xam pambıq ixrac edilirdi. Həmin dövrdə neft məhsullarının ixracı 3 dəfədən çox artaraq 78,7 faiz təşkil edirdi. Tekstil məmulatlarının ixracı təxminən 4 dəfə azalmış və onun payı ixracın cəmi 2,8%-ni təşkil edirdi. Metallurgiya sənayesi və maşınqayırma məhsullarının ixracı çox aşağı səviyyəyə düşdü. Eyni tendensiyalar kimya sənayesi məhsullarının ixracı üçün də xarakterik olmuşdur. 1997-ci ilə qədər qeyri-ərzaq istehlak mallarının ümumi idxalda payı 60% səviyyəsində qaldı. Lakin 1997-1999-cü illərdə ayrı-ayrı əmtəə adları üzrə istehlak məhsullarının idxalının azaldılması prosesi baş vermişdir. Humanitar yardım da nəzərə alınmaqla, 1998-ci ildə respublikaya 850 milyon ABŞ dolları dəyərində istehlak malları və ya ölkənin ümumi idxalının 79 faizindən çoxu idxal edilmişdir. Həmçinin bir çox məhsullar üzrə idxalın da hələ davamlı olaraq yüksək qalması (həmin dövr üçün analoji olaraq 4,2 dəfə artması) islahatların davamlı aparılmasının zəruriliyini göstərir.

1991-2003-cü illər ərzində ölkəmiz 129 xarici dövlətlə ticarət əlaqələri quraraq əməliyyatlar aparmış, xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 33043 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu illər ərzində ölkəmiz İtaliya, ABŞ, Rusiya Federasiyası, Türkiyə, İsrail, Türkmənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, İspaniya, Fransa, Birləşmiş Krallıq, İslandiya, Almaniya, Yaponiya, İran və digər dövlətlərlə ticarət əlaqələrini başqa ölkələrə nisbətən daha geniş şəkildə qurmuşdu.

Bu mərhələ islahatlar arasında normativ-hüquqi bazanın yenilənməsi mərhələsi kimi də yadda qalmışdır. AR Konstitusiyanın 1995-ci ildə qəbul edilməsi mühüm addımlardan biri oldu və xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında əsas zəminlərdən biri hesab edilir. Məhz AR konstitusiyasının II bölməsinin 7-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır və dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn

müddəalarla məhdudlaşır. Maddə 10-da göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Bu, o deməkdir ki, beynəlxalq əlaqələr qurulan zamanı beynəlxalq hüquq normalarına istinad edilir. Əlavə olaraq 1991-2003-cü illərdə bir sıra qanun və normativ hüquqi aktlar da qəbul edildi və onların arasında aşağıdakıları əsas kimi görə bilərik:

Xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi əsaslarını, xarici ticarətlə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən “AR xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini təkmilləşdirmək tədbirləri haqqında” AR Prezidentinin Fərmanı (1992) bu istiqamətdə islahatın əsasını təmin etdi. Bu fərman xarici iqtisadi fəaliyyətin, o cümlədən idxal, ixrac, tranzit və ticarət əməliyyatlarının hüquqi əsaslarını tənzimlədi. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, lisenziyalaşdırma, gömrük və valyuta mübadiləsi əməliyyatlarının aparılması qaydasını müəyyən etdi. Daxili bazarın qorunması ilə əlaqədar ARNK “AR daxili bazarının iqtisadi müdafiəsi haqqında” 23 aprel 1992-ci il tarixli 226 sayılı qərarı ilə bir sıra sənaye-texniki təyinatlı məhsullarının (işlərin, xidmətlərin), əsas istehlak malları və xidmətlərinin qiymət və tarifləri dövlət tərəfindən tənzimləndi.

Növbəti addım olaraq, AR Prezidentinin fərmanlarından hazırda da qüvvədə olan 5 aprel 1994-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında», 17 dekabr 1996-cı il tarixli «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında» və s. qəbul edildi. 13 may 1996-cı il tarixli “Xarici ticarət arbitrajı haqqında Avropa Konvensiyasına qoşulmaq barədə” Azərbaycan Respublikası qanunu bu istiqamətdə mühüm addım oldu. “Gömrük tarifi haqqında” AR qanunu 1995-ci ildə qəbul edilməklə gömrük prosedurlarını və malların sərhədlərdən keçirilməsi halları tənzimlənməyə başladı. Qanun, gömrük rəsmiləşdirilməsi, qiymətləndirmə, malların təsnifatı, gömrük rüsumları və gömrük nəzarəti kimi sahələri və ticarətin asanlaşdırılması, əmtəə strukturunu səmərələşdirmək və milli iqtisadiyyatı xarici rəqabətin mənfi təsirlərindən qorunması ilə bağlı müddəaları da əhatə edir. 1997-ci ildə qəbul edilən “Gömrük Məcəlləsi” malların təsnifatı, gömrük rüsumlarının müəyyən edilməsi və güzəştli ticarət müqavilələri daxil olmaqla gömrük tarif sistemini tənzimləməyə başladı. Beynəlxalq səviyyədə gömrük təcrübəsinə əsasən 3 tarif sistemi: tək sütunlu, qoşa sütunlu və üç sütunlu tarif sistemləri tətbiq edilir. GATT üzvü olan ölkələrinin tarif sistemləri iki sütunludur. Yüksək tariflər GATT üzvi olmayan ölkələrə tətbiq edilir. Minimum tariflər isə ikitərəfli müqavilələr bağlanaraq güzəştlərin verilməsini təmin edir. Üç sütunlu tarif sistemləri üç müxtəlif vergi dərəcəsi əlavə olunması ilə yaranır. Bu sistem üstünlük sistemi adlanır və bir çox ölkələr arasında ticarəti stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır. Üç sütunlu tarifin ən yüksək faiz dərəcəsi adətən ticarət müqavilələri olmayan ölkələrə tətbiq edilir. Hal-hazırda dünya ölkələrinin demək olar ki, hamısı çox sütunlu tarif tətbiq edirlər. Hazırda Azərbaycanda ikisütunlu tarif tətbiq edilir.

➤ Xarici ticarət sektorunda islahatların ikinci mərhələsinin əsas istiqaməti kimi beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyanın sürətlənməsi dövrünü (2003-2015-ci illəri) qeyd etmək olar. Bu dövrdə beynəlxalq aləmə inteqrasiya prosesi bir sıra çətinliklərlə, problemlərlə müşahidə olunurdu. Məlum olduğu kimi beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya xarici ticarət, iş və işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası, beynəlxalq iqtisadi qurumlara üzvlük, regional iqtisadi birliklərdə iştirak formasında baş verir. Əsasən milli mənafehin müdafiəsi fonunda aparılan danışıqlar, milli-iqtisadi təhlükəsizliyin təmini istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər bu problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edirdi. Nəticədə bu çətinliklərə baxmayaraq bu illərdə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələndirində bir çox irəliləyişlər baş verdi. 26 oktyabr 2004-ci il tarixli “İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbulu, “Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında ”bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 oktyabr 2008-ci il tarixli 12 nömrəli Fərmanı sahibkarlara əngəl yaradan bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, icazə alma müddətini sürətləndirmək üçün əlavə ödəmələrin azaldılması xarici ticarət əlaqələrinin reallaşdırılmasında mühüm irəliləyiş oldu.

Xarici ticarət sektorunda islahatların ikinci mərhələsinin digər istiqaməti kimi Azərbaycanın ticarət əlaqələri və tərəfdaşlarının şaxələndirilməsinin genişləndirilməsi dövrünü (2015-ci ildən

indiyə qədər olan dövrü) qeyd etmək olar. Azərbaycan ənənəvi bazarlardan asılılığı azaltmaq və ixrac imkanlarını artırmaq üçün öz ticarət tərəfdaşlarının diversifikasiyasına diqqət yetirir.

Bu dövrdə həyata keçirilən əsas tədbirlərə aşağıdakılar aiddir:

• Xüsusilə inkişaf etməkdə olan bazarlarda və qonşu ölkələrdə yeni ticarət tərəfdaşlarının aktiv axtarışı;

• İkitərəfli və regional sazişlər vasitəsilə ticarət və investisiyaların təşviqi;

• Azərbaycan bizneslərini yeni ixrac bazarları və sektorları kəşf etməyə həvəsləndirmək;

• Beynəlxalq ticarət yarmarkalarında və sərgilərdə iştirakla ticarətin təşviqi fəaliyyətlərinə dəstək.

Hazırda Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, neft və qaz ixracından asılılığın azaldılmasına yönəlmiş islahatlar həyata keçirilir. İxrac yönümlü sənayenin inkişafı və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün kənd təsərrüfatı, turizm və istehsal kimi qeyri neft-qaz sektorlarında islahatlar həyata keçirilərək aşağıdakılar həyat keçirilir:

• Kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya texnologiyaları və istehsal kimi qeyri neft-qaz sektorlarının inkişafına dəstək;

• Qeyri neft-qaz sektoruna birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasətinin həyata keçirilməsi;

• İxrac yönümlü sənaye sahələrinin inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

• Ticarət infrastrukturunun, o cümlədən nəqliyyat və logistika şəbəkələrinin təkmilləşdirilməsi;

• Müxtəlif sektorlar, o cümlədən kənd təsərrüfatı, turizm, sənaye və logistika üçün strateji yol xəritələrinin hazırlanaraq reallaşdırılması.

Azərbaycan bazara çıxışı artırmaq və ticarət tərəfdaşlarını diversifikasiya etmək üçün azad ticarət sazişlərini (ATS) fəal şəkildə davam etdirir. Bunlara Türkiyə, Gürcüstan və Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələri ilə güzəştli ticarət şərtləri yaradan və geniş çeşiddə mallar üçün tarifləri ləğv edən və ya azaldan müqavilələr daxildir.

➤ Xarici ticarət sektorunda islahatların üçüncü mərhələsi kimi rəqəmsallaşma və e-ticarət istiqamətində (2010-cu ildən indiyə kimi) olan islahatlardır. Beynəlxalq ticarəti asanlaşdırılması və səmərəliliyin artırılması üçün rəqəmsallaşma və e-ticarətin vacibliyi danılmazdır. Son beş ildə Azərbaycanda səmərəliliyin artırılması, ticarətin şaxələndirilməsinin təşviqi və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə xarici ticarət sektorunda bir sıra innovativ islahatlar həyata keçirilib. Əsas kimi aşağıdakılar həyata keçirilmişdir:

• Ticarət prosedurlarını və sənədləri sadələşdirmək üçün e-hökumət platformalarının hazırlanması.

• Elektron gömrük bəyannaməsi və ticarətin asanlaşdırılması üçün avtomatlaşdırılmış sistemlərin təşviqi.

• Logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin təşviq edilməsi.

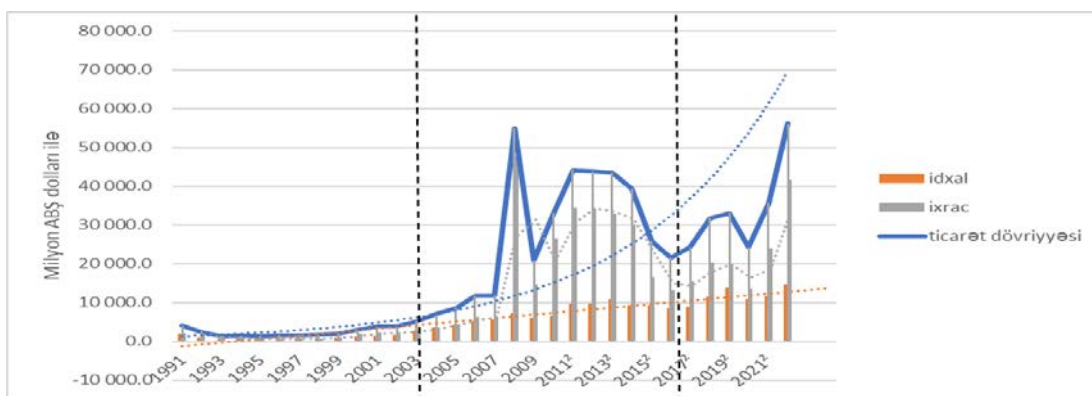
• Ticarət məlumatlarını və əməliyyatları qorumaq üçün kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində “2007-2011-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının gömrük sisteminin inkişafı ilə bağlı Dövlət Proqramı” mühüm rol oynayır. Proqramın əsas vəzifələrindən biri gömrük fəaliyyətinin tənzimlənməsi və informasiya texnologiyaları sahəsində əməliyyat imkanları daha da inkişaf etdirilməsi, gömrük qanunvericiliyini beynəlxalq tələblər və standartlara uyğunlaşdırmaq olmuşdur. Digər mühüm addım beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında elektron imzaların və elektron sənədlərin istifadəsini sadələşdirib, transsərhəd ticarətin səmərəliliyini və təhlükəsizliyini artırmağa kömək məqsədi ilə “Elektron İmza və Elektron Sənəd haqqında” qanunun (2004) qəbul edilməsi oldu. Onlayn ticarət, elektron müqavilələr, istehlakçıların müdafiəsi və məlumatların məxfiliyi daxil olmaqla, e-ticarət fəaliyyətlərinin hüquqi əsasını “Elektron Ticarət haqqında” qanun (2017) qoydu. Bu qanun onlayn ticarət, elektron müqavilələr, istehlakçıların müdafiəsi və məlumatların məxfiliyi də daxil olmaqla, e-ticarət fəaliyyəti üçün hüquqi bazanı müəyyən edir. Bu, xarici ticarət əməliyyatlarında elektron əməliyyatlardan və elektron imzalardan istifadəni təşviq edir. Azərbaycan ticarət proseslərində iştirak edən müxtəlif dövlət qurumlarını

birləşdirən Ticarətin Asanlaşdırılması üzrə Vahid Pəncərə Sistemini tətbiq etmişdir. Bu, treydlərə ticarətlə bağlı sənədləri mərkəzləşdirilmiş platforma vasitəsilə elektron şəkildə təqdim etməyə imkan verir, prosedurları sadələşdirir, vaxt və xərcləri azaldır.

Azərbaycanda beynəlxalq ticarət əməliyyatlarını asanlaşdırmaq üçün rəqəmsal ticarət platformaları hazırlayıb və tətbiq edilir. “ASAN xidmət” sistemi gömrük rəsmiləşdirilməsi, ixrac-idxal prosedurları və ticarət sənədləşdirilməsi üzrə elektron xidmətlərin təqdim edilməsi, sənədləşmə işlərinin azaldılması və proseslərin sadələşdirilməsidir. Azərbaycan sərhədyanı ticarətin stimullaşdırılması vasitəsi kimi e-ticarətin təşviqinə diqqət yetirmişdir. Təşəbbüslərə onlayn bazarların, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin yaradılması və elektron ticarətin asanlaşdırılması və onlayn ticarətdə istehlakçıların müdafiəsi üçün qaydaların tətbiqi daxildir. Hökumət ixracatçıları dəstəkləmək və bazara çıxışı yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif ticarətin asanlaşdırılması təşəbbüslərinə başlamışdır. İxrac icmalı və ixracın sürətləndirilməsi proqramları maliyyə yardımı, təlim və bazar təhlili daxil olmaqla ixrac potensialı olan sənayelərə ünvanlı dəstək verir. Gömrük işinin modernləşdirilməsi istiqamətində Azərbaycanda gömrük idarəsi səmərəliliyi və şəffaflığı artırmaq üçün tədbirlər görür. Buraya qabaqcıl gömrük rəsmiləşdirilməsi texnologiyalarının, risklərin idarə edilməsi sistemlərinin və aşağı riskli treydlər üçün sadələşdirilmiş gömrük prosedurlarının tətbiqi daxildir. Xarici ticarət sektorundakı bu innovativ islahatlar Azərbaycanın ticarətin asanlaşdırılması, rəqəmsallaşmanın təşviqi və ticarət portfelinin şaxələndirilməsinə sadiqliyini əks etdirir. Onlar biznes üçün daha əlverişli və rəqabət mühitinin yaradılmasına yönəlib.

Beləliklə, 1991-2022-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında, o cümlədən xarici ticarət sahəsində həyata keçirilən 3 mərhələli islahatların nəticələrinin təhlili göstərir ki, 31 il (1991-2022-ci illər) ərzində xarici ticarət dövriyyəsi 14 dəfə, idxal 7,7 dəfə, ixrac isə 19,6 dəfə artmışdır. Xarici ticarət üzrə müsbət saldo isə 113,1 dəfə yüksəlmişdir (bax: şəkil).

Mənbə: Müəllif tərəfindən AR Dövlət Statistika Komitəsinin saytı: <https://stat.gov.az/source/trade/>

Şəkil. 1991-2022-ci illər üzrə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi, mln.ABŞ dolları

Təhlil həm iqtisadi, həm də inzibati baxımdan çoxşaxəli tədbirlərin nəticələrinin ölkə iqtisadiyyatına da müsbət təsir etdiyini təsdiqləyir. Belə ki, dünya üzrə 2008-ci ilin və 2019-cu illərdə baş vermiş böhranlarının təsiri xarici iqtisadi fəaliyyətdə qısa müddətli olmuş və xarici ticarət dövriyyəsi 2009 və 2020-ci illərdən sonra yenə də yüksələn xətlə inkişaf etmişdir.

Nəticə

Beləliklə, apardığımız araşdırma xarici ticarətin milli mənafə və təhlükəsizlik baxımından rolunun çoxşaxəli olmasını və vahid bir yanaşmanın olmamasını, lakin buna ehtiyacın yarandığını göstərir. İndiyə qədər mövcud olan heç bir iqtisadi nəzəriyyə milli mənafə və xarici ticarət arasında olan mürəkkəb əlaqəni tam əhatə edə bilməsə də, onların sintezi dəyişən global mənzərədə iqtisadi inkişafa, milli təhlükəsizlik və beynəlxalq əməkdaşlığa üstünlük verən adaptiv ticarət strategiyalarını hazırlamaq üçün bir bazadır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, xarici ticarət sahəsində həyata keçirilən islahatların normativ-hüquqi bazası və tədbirləri sistemli, bir-biri ilə sıx və zəncirvari təsirə malik şəkildə qurularaq həyata keçirilmişdir. Əsasən müstəqilliyin ilk illərində bir sistemdən digər iqtisadi-siyasi sistemə keçid üçün liberallaşma və inzibati-hüquqi, siyasi-iqtisadi maneələrin aradan qaldırılması ilə başlayan islahatlar daha sonra beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyanın sürətlənməsi, ticarət əlaqələri və tərəfdaşlarının şaxələndirilməsinin genişləndirilməsi və rəqəmsallaşma və e-ticarət istiqamətində üç mərhələli şəkildə davam etdirilmişdir.

Onlayn bazarların, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin yaradılması və elektron ticarətin asanlaşdırılması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, ixrac-idxal prosedurları və ticarət sənədləşdirilməsi üzrə elektron xidmətlərin təqdim edilməsi, sənədləşmə işlərinin azaldılması və proseslərin sadələşdirilməsi, onlayn ticarətdə istehlakçıların müdafiəsi Azərbaycanda xarici ticarət islahatlarını dəstəkləyən əsas tədbirlərin bir hissəsidir. Problemin geniş əhatəliliyi ona daha detallı yanaşmanı tələb edir. Azərbaycanda milli mənafe və təhlükəsizliyin təmini baxımından xarici ticarəti asanlaşdırmaq və əlverişli biznes mühitini təmini üçün xarici ticarət siyasət və əlaqələri mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.

Fuad Məmmədov

Azərbaycanda xarici ticarət sektorunda aparılan islahatlar və onların nəticələri **Xülasə**

Məqalədə Azərbaycanda xarici ticarət sektorunda həyata keçirilən islahatlar dövrlər üzrə araşdırılmış, bu istiqamətdə yeni tendensiyalar təyin edilmişdir. Müəllif tərəfindən milli mənafe və təhlükəsizlik baxımından xarici ticarətin həyata keçirməli olduğu vəzifələrin müxtəlif dövrlər üzrə xüsusiyyətləri və bu vəzifələrə nəzəri baxışlar təhlil edilmiş, xarici və yerli alimlərin fikirləri açıqlanmışdır. Azərbaycanın xarici ticarətinin 31 illik dövr üçün inzibati-hüquqi baxımından təhlili aparılmış, reallaşdırılan tədbirlər qeyd edilmişdir. Məqalədə təhlil, müqayisə, qruplaşdırma metodlarından istifadə olunur. Azərbaycanda xarici ticarət sektorunda həyata keçirilən islahatları xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılaraq verilməsi tədqiqatın elmi yeniliyini əks edir. Nəticədə Respublikanın xarici ticarətdə 2 istiqamətli tədbirlərin həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti əldə edilən nəticə və təkliflərin xarici ticarət sahəsində problemin tənzimlənməsində istifadə edilməsidir.

Мамедов Фуад

Реформы во внешнеторговом секторе Азербайджана и их результаты **Резюме**

Цель статьи - рассмотрены, проводимые во внешнеторговом секторе Азербайджана реформы по периодам, определить новые тенденции в этом направлении. С точки зрения национальных интересов и безопасности автор проанализировал характеристики задач, внешней торговли в разные периоды, взгляды на эти задачи, а также мнения зарубежных и отечественных ученых. Проведен анализ внешней торговли Азербайджана за 31-летний период с административно-правовой точки зрения и отмечены реализованные меры. В статье использованы методы анализа, сравнения и группировки. Группировка реализуемых во внешнеторговом секторе Азербайджана реформ по их характеристикам отражает научную новизну исследования. В результате была определена необходимость реализации мер во внешней торговле республики по двум направлениям. Практическая значимость исследования заключается в использовании полученных результатов и предложений при регулировании проблем в сфере внешней торговли.

Mammadov Fuad

Reforms in the foreign trade sector of Azerbaijan and their results **Summary**

The purpose of the article is to consider the reforms carried out in the foreign trade sector of Azerbaijan by period and to identify new trends in this direction. From the point of view of national

interests and security, the author analyzed the characteristics of the tasks that foreign trade had to perform in different periods, views on these tasks, and also explained the opinions of foreign and domestic scientists. An analysis of Azerbaijan's foreign trade over a 31-year period was carried out from an administrative and legal point of view and the measures implemented were noted. The article uses methods of analysis, comparison and grouping. The grouping of reforms implemented in the foreign trade sector of Azerbaijan, according to their characteristics, reflects the scientific novelty of the study. As a result, the implementation of bilateral measures in the republic's foreign trade was determined. The practical significance of the study lies in the use of the results and proposals obtained in regulating the problem in the field of foreign trade.

Ədəbiyyat

1. Aslanov H.H., Əliyeva N.İ. (2011). Milli və iqtisadi təhlükəsizliyin nəzəri-metodoloji aspektləri. Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 2, 2011. <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Sosial%202011%203/127-137.pdf>
2. Əliyev H.(2010) Müstəqilliyimiz əbədidir. Otuz ikinci kitab, yanvar,2001-mart,2001. BBK 32., B., Azər nəşr, 2010, s.512, https://www.anl.az/el/alf7/he_me32.pdf
3. Hacıyeva N. (2023). Azərbaycanca Yeni Enerji Erasının Başlanğıcı: Heydər Əliyev Dönəmində Enerji Diplomatiyası. Bir əsrin iqtisadi portreti, 2023.s.189
4. İbrahimov E.(2021). Qloballaşma dövründə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi və milli mənafehlərin koordinasiyası. İrək Yolu №3,2021.s.48-56
5. Qafarov Ş.(2018). Qlobal ticarətdə baş verən proseslər və Azərbaycanın xarici ticarətinin inkişaf perspektivləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci il dönümünə həsr olunmuş“Qlobal tendensiyalar və müasir Azərbaycan” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. 7-8 may 2018, Mingəçevir, 2018, https://mdu.edu.az/wp-content/uploads/2022/04/Konfrans_2018.pdf
6. Auty, R.M. (1993). Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis. Andrade, Saraly; London Routledge; Morales, Joaquin. (2007). The Role of the Natural Resource Curse in Preventing Development in Politically Unstable Countries: Case Studies of Angola and Bolivia, Development Research Working Paper Series, No. 11/2007, Institute for Advanced Development Studies (INESAD), La Paz
7. Chipman John S.(1966). A survey of the theory of international trade: part 3, the modern theory. Econometrica, Vol.34,No.1 (January,1966). <https://www.jstor.org/stable/1909855>
8. Dennis Jamie, Stanley Liam (2023) The de-globalisation of capital? The political economy of community wealth building, New Political Economy, DOI: 10.1080/13563467.2022.2159353
9. Ewers-Peters Nele Marianne, Baciu Cornelia (2022) Differentiated integration and role conceptions in multilateral security orders. A comparative study of France, Germany, Ireland and Romania, Defence Studies, 22:4, 666-688, DOI: 10.1080/14702436.2022.2110475
10. Gilpin Robert (1981). War and Change in World Politics. Cambridge University Press, <https://books.google.az/books?id=VSoXAgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=false>
11. Keohane Robert, Nye Jozef S.(1989). Power and interdependence,1989/ISBN 0-673-39891-9. https://www.academia.edu/39019799/Keohane_robert_o_nye_joseph_s_power_and_interdependence
12. Keohane Robert (1984) After Hegemony: Cooperation and Discord in World Political Economy. Princeton University Press, https://www.google.az/books/edition/After_Hegemony/HnvpdocqT9EC?hl=fr&gbpv=1&dq=Robert+Keohane+After+Hegemony:+Cooperation+and+Discord+in+World+Political+Economy&printsec=frontcover

13. Kim Sung Eun, Yang Joonseok (2022) Who votes for free trade and when? Geopolitics as the source of legislative preferences on free trade agreements, Review of International Political Economy, DOI: 10.1080/09692290.2022.2144927
14. Krugman P. (1991). "Increasing Returns and Economic Geography." Journal of Political Economy, 99(3), 483-499
https://econpapers.repec.org/article/ucpjpolec/v_3a99_3ay_3a1991_3ai_3a3_3ap_3a483-99.htm
15. Krugman P. (1986). Strategic Trade Policy and the New International Economics, The Massachusetts Institute of Technology, 1986.
https://www.google.az/books/edition/Strategic_Trade_Policy_and_the_New_Inter/Jo5SDOMa_i0C?hl=fr&gbpv=1&dq=Strategic+Trade+Policy+and+the+New+International+Economics.+Paul+Krugman&printsec=frontcover
16. Luttwak Edward N. (1974) The Political Uses of Sea Power. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1974.
17. Rothbard Murray N. (1995), Economic Thought Before Adam Smith: An Austrian Perspective on the History of Economic Thought, Volume I, is published by arrangement with Edward Elgar Publishing, Ltd., 1995
18. Sabanadze Natalie (2013) Globalization and nationalism. The Cases of Georgia and the Basque Country. CEUP collection Central European University Press.
<https://books.openedition.org/ceup/556>
19. Бидова Б. Б.(2021) Концептуальные теоретико-правовые основы теории национального интереса Национальная ассоциация ученых (НАУ) # 74, 2021

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.12.2023
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 18.12.2023
Çap üçün qəbul olunmuşdur:

**2023-CÜ İL ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL- İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR
GÖSTƏRİCİLƏR**

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2023-cü ildə, faktiki	2023-cü il 2022-ci ilə nisbətən, faizlə	<u>Məlumat üçün</u> 2022-ci il 2021-ci ilə nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi Daxili Məhsul, milyon manat	123 005,5	101,1	104,6
o cümlədən			
qeyri neft-qaz ÜDM	77 661,8	103,7	109,1
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	12 114,5	100,5	104,1
Sənaye məhsulu, milyon manat	66 619,0	98,9	98,9
o cümlədən			
qeyri neft-qaz sənayesi	17 741,7	108,0	107,2
Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat	20 296,6	109,8	103,3
o cümlədən			
qeyri neft-qaz sektoruna	14 031,1	109,3	109,6
ondan qeyri neft-qaz sənayesinə	1 866,9	105,8	97,9
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	12 210,6	103,0	103,4
o cümlədən: bitkiçilik	5 933,9	102,7	103,3
heyvandarlıq	6 276,7	103,2	103,4
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	230,2	105,3	112,8
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	1 923,6	118,7	133,5
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	3 206,5	116,3	114,8
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	58 997,7	103,7	103,1
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	11 411,6	114,0	108,0
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	35 574,8	116,0	116,2
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	36 458,5	113,7	116,7
Dövlət büdcəsinin kəsiri, milyon manat	883,7	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	78 050,2	112,8	120,9
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	7 686,9	112,2	120,3
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2024-cü il 01 yanvar vəziyyətinə, milyon manat	12 947,8	110,3	127,1

A	1	2	3
Kredit qoyuluşları, 2024-cü il 01 yanvar vəziyyətinə, milyon manat	23 979,1	118,8	117,9
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	437,8	73,7	82,5
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	933,8*	111,2	114,7
İstehlak qiymətlərinin indeksi	x	108,8	113,9
Əhalinin sayı, 2023-cü il 01 yanvar vəziyyətinə, min nəfər	10 180,8	100,5	100,6
Xarici ticarət dövriyyəsi¹⁾, mlyn. ABŞ \$			
faktiki qiymətlərlə	44 868,5	79,8	157,7
müqayisəli qiymətlərlə	x	94,4	106,4
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	27 583,2	66,2	174,1
müqayisəli qiymətlərlə	x	91,8	108,7
ondan qeyri-neft ixracı			
faktiki qiymətlərlə	3 348,0	109,8	112,3
müqayisəli qiymətlərlə	x	103,9	104,2
idxal			
faktiki qiymətlərlə	17 285,3	118,9	124,2
müqayisəli qiymətlərlə	x	101,9	101,7

Qeyd:

1) Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərinə dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

* Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin operativ məlumatları əsasında dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondunun daxilolmaları istisna olmaqla.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	2023	2022	Əvvəlki ilə nisbətən, faizlə
Ümumi Daxili Məhsul	123005,5	133825,8	101,1
o cümlədən:			
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	6815,6	6376,3	103,0
Sənaye	49759,2	68434,7	98,7
o cümlədən:			
mədəncixarma sənayesi	41082,2	60263,0	97,2
emal sənayesi	7107,8	6699,1	109,8
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1291,3	1203,6	101,4
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	277,9	269,0	116,0
Tikinti	7600,4	6471,6	113,3
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	12332,8	11027,4	103,5
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	7637,0	8041,9	90,1
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	2684,5	2115,2	121,8
İnformasiya və rabitə	2151,4	1885,6	116,3
Digər sahələr	22832,9	19607,7	102,0
Məhsula və idxala xalis vergilər	11191,7	9865,4	106,1

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏR

	2023-cü ildə, milyon manat	2022-ci ilə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	20296,6	109,8	100,0
o cümlədən:			
Müəssisə və təşkilatların vəsaitləri	9842,3	113,1	48,5
Bank kreditləri	619,0	119,5	3,0
Büdcə vəsaitləri	7428,9	106,5	36,6
Büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri	-	-	-
Əhalinin şəxsi vəsaiti	1194,2	90,4	5,9
Sair vəsaitlər	1212,2	125,5	6,0

**İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ
VƏSAİTLƏRİN DƏYƏRİ**

İqtisadiyyatın sahələri	2023-cü ildə, milyon manat	2022-ci ilə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	20296,6	109,8	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	569,2	134,9	2,8
Sənaye	8132,3	109,7	40,1
o cümlədən:			
Mədənçıxarma sənayesi	6081,4	118,0	30,0
Emal sənayesi	888,9	71,5	4,4
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	966,6	135,5	4,8
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	195,4	63,8	0,9
Tikinti	4755,1	130,5	23,4
ondan mənzil tikintisi	971,4	101,9	4,8
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	428,4	2,6 d.	2,1
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4765,9	99,8	23,5
o cümlədən:			
nəqliyyat	4758,8	99,8	23,5
poçt və kuryer fəaliyyəti	3,9	5,3 d.	0,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	87,9	96,2	0,4
İnformasiya və rabitə	373,2	90,2	1,8
ondan rabitə	363,2	106,4	1,8
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	249,3	69,2	1,2
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	14,3	170,6	0,1
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	37,2	84,4	0,2
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	75,8	126,2	0,4
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	443,8	70,4	2,2
Təhsil	229,4	81,5	1,1
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	77,8	88,4	0,4
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	7,2	20,6	0,0
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	49,8	91,4	0,3

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRIYYƏSİNİN MƏHSULLAR ÜZRƏ STRUKTURU

	2023-cü il, milyon manatla	2023-ci il 2022-ci ilə nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	58 997,7	103,7
o cümlədən:		
ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	33 013,4	102,5
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	8 408,7	105,5
elektrik malları və mebellər	2 734,0	104,0
kompyuterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	668,5	116,0
əczaçılıq məhsulları və tibbi ləvazimatlar	1 312,4	95,2
avtomobil benzini və dizel yanacağı	3 063,4	108,1
digər qeyri-ərzaq malları	9 797,3	105,0

İQTİSADİYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2024-cü il yanvarın 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	23979,1	118,8
o cümlədən:		
qısamüddətli	4091,2	113,4
uzunmüddətli	19887,9	120,0
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	437,8	73,7
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, %-lə	1,8	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	2023-cü il, milyon manat	Yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Gəlirlər – cəmi	35577,76	100,0	28,92
o cümlədən:			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1659,64	4,7	1,35
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	8024,29	22,5	6,52
Torpaq vergisi	47,78	0,1	0,04
Əmlak vergisi	292,84	0,8	0,24
Əlavə dəyər vergisi	127,73	22,8	6,61
Sadələşdirilmiş vergi	357,03	1,0	0,29
Aksiz	1452,19	4,1	1,18
Yol vergisi	137,33	0,4	0,11
Mədən vergisi	163,46	0,5	0,13
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	1800,87	5,1	1,46
Digər daxilolmalar	13514,60	38,0	10,99

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	2023-cü il, milyon manat	Yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Xərclər – cəmi	36457,96	100,0	29,64
o cümlədən:			
Ümumi dövlət xidmətləri	3769,03	10,3	3,07
Müdafiə və milli təhlükəsizlik	5854,83	16,1	4,76
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq	2671,29	7,3	2,17
Təhsil	4124,83	11,3	3,35
Səhiyyə	1722,14	4,7	1,40
Sosial müdafiə və sosial təminat	4281,45	11,7	3,48
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət	463,40	1,3	0,38
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	332,42	0,9	0,27
Kənd təsərrüfatı	947,62	2,6	0,77
Ətraf mühitin mühafizəsi	358,57	1,0	0,29
İqtisadi fəaliyyət	9320,34	25,6	7,58
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	2612,04	7,2	2,12

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ

	2023-cü il	2022-ci il	2023-cü il 2022-ci ilə nisbətən, faizlə
Cəmi	93 171,9	90 308,7	103,2
o cümlədən:			
Dəmir yolu	6 721,0	7 097,0	94,7
Dəniz	4 052,4	3 437,6	117,9
Hava	2 791,9	2 838,4	98,4
Boru kəməri	67 157,1	65 333,2	102,8
neft kəməri	54 325,1	53 363,9	101,8
qaz kəməri	12 832,0	11 969,3	107,2
Avtomobil	12 449,5	11 602,5	107,3

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNIŞIN DÖVRIYYƏSİ

	2023-cü il	2022-ci il	2023-cü il 2022-ci ilə nisbətən, faizlə
Cəmi	33 870,7	28 583,6	118,5
o cümlədən:			
Dəmir yolu	325,9	193,9	168,1
Dəniz	11,1	10,2	108,8
Hava	5 298,2	4 797,4	110,4
Metro	2 590,2	2 463,2	105,2
Avtomobil	25 645,3	21 118,9	121,4
avtobus	23 903,3	19 560,8	122,2
taksi	1 742,0	1 558,1	111,8

2023-CÜ İLDƏ AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAŞ ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ*

min ABŞ dolları

Ölkələrin adı	Dövriyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	51183899,6	17285344,7	33898554,9
o cümlədən:			
İtaliya	15685971,6	477904,0	15208067,6
Türkiyə	7650599,5	2291271,4	5359328,1
Rusiya	4358740,2	3162328,9	1196411,3
Çin	3101549,6	3022810,5	78739,1
Almaniya	1824344,2	916421,2	907923,0
İsrail	1443519,7	41912,4	1401607,3
Hindistan	1435502,5	200771,5	1234731,0
Yunanıstan	1395789,9	32341,6	1363448,3
Amerika Birləşmiş Ştatları	904180,3	888168,9	16011,4
İspaniya	888506,2	103138,4	785367,8
Gürcüstan	885826,1	126381,6	759444,5
Birləşmiş Krallıq	790784,2	342873,7	447910,5
Türkmənistan	773908,1	687793,3	86114,8
Çexiya	767269,6	83054,1	684215,5
Rumıniya	670128,3	65658,9	604469,4
Xorvatiya	595225,6	4785,1	590440,5
Fransa	536271,5	403052,0	133219,5
Bolqarıstan	510930,7	29004,4	481926,3
İran	487394,7	473087,3	14307,4
Vyetnam	482093,3	136336,2	345757,1
Yaponiya	452149,1	435287,7	16861,4
Koreya	428617,4	428091,1	526,3
İrlandiya	401855,0	32125,6	369729,4
Belarus	356589,4	324772,8	31816,6
Ukrayna	353774,6	235128,8	118645,8
Digər ölkələr	4002378,3	2340843,3	1661535,0

*Gömrük məlumatı

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2023-cü ildə		2022-ci ilə nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, ton	178792,0	180587,2	105,8	98,6
Təzə meyvə, ton	454856,0	502107,7	120,1	115,1
Kartof, ton	71192,3	30930,3	90,9	88,1
Çay, ton	731,5	6605,0	41,1	57,4
Bitki yağları, ton	5492,4	9214,3	69,5	62,9
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	3055,0	5030,5	146,2	125,4
Şəkər, ton	31772,1	23681,0	57,8	61,0
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	9932,5	13425,7	117,2	128,0
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	16093,8	20420,4	144,2	143,5
Təbii üzüm şərabları və üzüm suslosu, min dkl	317,3	6987,2	105,6	125,5
Tütün, ton	3041,6	6858,7	44,1	33,6
Bentonit gili, ton	176886,7	14498,5	106,3	108,9
Sement klinkerləri, ton	814803,9	46056,2	113,9	134,4
Mineral gübrələr, ton	362206,6	83010,5	100,6	39,6
Xam neft, min ton	26047,3	16240829,6	100,1	83,4
Xam neft, min ton (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	23521,2	14032460,9	89,6	73,3
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, ton	108745,3	109565,6	86,3	76,6
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, ton	718879,5	380152,8	129,2	124,7
Maye qaz, ton	9983,7	492,9	43,7	8,6
Təbii qaz, mlyn. kub metr	26623,5	13678344,1	140,4	91,3
Təbii qaz, mlyn. kub metr (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	23248,7	9571310,6	102,7	50,8
Neft koksu, ton	232111,1	58081,2	137,1	86,7
Polietilen, ton	150060,7	155436,3	124,8	105,4
Polipropilen, min ton	174962,9	203511,5	165,9	143,9
Pambıq lifi, min ton	69381,2	122410,3	92,4	70,5
Pambıq ipliği, ton	11187,2	31285,4	129,7	94,5
Qara metallardan borular, ton	22413,9	31677,7	81,6	107,5
Qara metallardan yarımfabrikatlar, ton	11552,9	6432,9	42,1	34,8
Qara metaldan çubuqlar, ton	58284,4	36671,4	83,6	73,4
Emal olunmamış alüminium, ton	34979,8	82843,8	76,7	65,4

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2023-cü ildə		2022-ci ilə nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	8311,0	32328,9	172,5	148,8
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	29181,6	46154,9	84,0	84,5
Kərə yağı, digər süd yağları və pastaları, ton	16596,5	92416,4	89,4	85,4
Kartof, min ton	172657,0	49174,6	87,3	89,1
Təzə tərəvəz, ton	28943,9	17181,8	106,9	103,2
Təzə meyvə, ton	129162,8	131836,5	99,9	101,3
Çay, ton	13676,0	70557,0	94,9	93,5
Buğda, ton	1175341,0	303983,1	90,9	69,6
Bitki yağları, ton	121179,9	141291,6	85,0	59,2
Xam şəkər, ton	258702,9	164620,0	80,3	94,0
Şokolad və şokolad məhsulları, ton	30769,8	108236,2	111,8	113,6
Unlu qənnadı məmulatları, ton	45162,8	111800,8	109,7	112,8
Siqaretlər, mlyn. ədəd	367,2	7503,8	171,7	171,5
Sement, ton	20289,5	4866,4	74,7	93,1
Dərman vasitələri, ton	25486,1	461973,1	98,8	91,3
Mineral gübrələr, ton	137123,7	69820,9	132,7	81,6
Sintetik yuyucu maddələr, ton	93226,7	97845,7	109,6	113,0
Polietilen, ton	62350,4	78433,7	122,9	107,1
Polipropilen, ton	18845,8	26755,7	142,7	116,8
Rezin şinlər, ədəd	2511316	115581,2	116,7	117,8
Polad prokatı, ton	400726,8	326735,9	128,9	109,8
Qara metallardan çubuqlar, ton	76086,6	49787,6	104,7	84,5
Qara metallardan künclüklər, ton	32353,5	30019,2	128,3	111,8
Qara metallardan borular, ton	182495,4	276606,6	164,1	144,2
Məişət kondisionerləri, ədəd	194208	55898,2	95,7	85,9
Məişət soyuducuları, ədəd	37502	11159,5	151,4	119,6
Paltaryuyan maşınlar, ədəd	230055	54569,7	138,2	126,5
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, ədəd	675258	197273,8	113,3	129,4
Minik avtomobilləri, ədəd	88151	1515315,9	128,4	179,4
Avtobuslar, ədəd	163	9778,7	39,2	18,4
Yük avtomobilləri, ədəd	7287	115351,6	142,2	105,3
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, ədəd	925139	86488,2	113,8	108,8

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları

“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 21 dekabr tarixli, 2621 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq Dövlət Statistika Komitəsinin təsisçiliyi ilə nəşr olunur.

Jurnal 07.10.2015-ci il tarixində 4004 nömrəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmiş, İSSN 2413-6557 nömrəsi ilə Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi Beynəlxalq Mərkəzində qeydiyyatdan keçirilmiş və 31 mart 2017-ci il tarixli (Protokol № 06-R) qərarla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası rəyasət heyəti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəticələrin siyahısı”na iqtisad elmləri üzrə daxil edilmişdir.

Jurnalda statistika elminin nəzəri-metodoloji əsasları, iqtisadi, sosial, ekoloji və demografik proseslərin statistik təhlili, iqtisadiyyat və sosial sahələr ilə bağlı digər məqalələrə üstünlük verilməklə başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş məqalələr dərc olunur. Məqalələr azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrdə müəlliflər aşağıdakıları nəzərə almalıdırlar:

1. Məqalə qrafiki materiallar, cədvəllər, düsturlar, xülasə və ədəbiyyat siyahısı daxil olmaqla ümumi həcmi 10 səhifədən çox olmamalı və azərbaycan, rus və ya ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.
2. Məqalə kağızda və ya elektron versiyada olmalıdır. Kağız versiyası imzalanmış şəkildə redaksiyaya təqdim edilməli, elektron versiyası isə kompakt diskdə verilə, yaxud jurnalın elektron poçtuna (stat.xeber@stat.gov.az) göndərilə bilər.
3. Mətn Microsoft Office Word proqramında **A4** formatda, **Times New Roman–12** şriftində, **1,0** intervalında yığılmalı, soldan **25 mm**, sağdan **15 mm**, yuxarıdan **20 mm**, aşağıdan isə **19 mm** boş sahə buraxılmalıdır.
4. Məqalələr aşağıdakı ardıcılıqla tərtib edilməlidir: məqalənin adı (böyük hərflərlə, qalın şriftlə), müəllifin adı və soyadı (yalnız ilk hərfləri böyük olmaqla, qalın şriftlə), açar sözlər, mətn, xülasə və ədəbiyyat siyahısı. Məqalədə yarımbaşlıqlardan istifadə edildiyi halda, onun yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə və nömrələnməklə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən əvvəl və sonra əlavə bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Mətnə sözlər bütöv yazılmalı, “-” işarəsi ilə sətirdən-sətirə keçirilməməlidir.
5. Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sağ küncdə, şəkillər üçün şəklin sol küncündə yerləşdirilərək ərəb rəqəmləri ilə ardıcıl nömrələndirilən müvafiq olaraq “cədvəl” və “şəkil” sözlərindən sonra yazılmalıdır. Cədvəl və şəkillərin başlıqlarının ilk hərfləri böyük olmaqla qalın şriftlə yazılmalıdır. Cədvəlin sütunlarının adı qısa olmalı, ölçü vahidləri göstərilməlidir.
6. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.
7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə və ya mətnə istinad olunan ədəbiyyatların rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir (məsələn, [1] və ya [1, səh.119] kimi işarə olunmalı). Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tərtibi

Qaydaları" haqqında təlimatın 10.2-10.4.6 maddələrinə əsasən "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" bölməsinin tələblərinə riayət etmək lazımdır.

9. Xülasə məqalənin hazırlandığı dildən əlavə başqa iki dildə verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-biri ilə eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam ad(lar)ı göstərilməlidir. Xülasələrin həcmnin 8-10 sətir olması tövsiyə olunur.
10. Hər məqalədə UOT indeksi, PACS kod tipi və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməli (məqalə və xülasənin yazıldığı dillər) və 5 sözdən az olmamalıdır.
11. Siyahıda göstərilən ədəbiyyatların müəlliflərinin soyadı, adının ilk hərfi, mənbənin adı, nəşr yeri və çap olunduğu il göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir.
12. Təqdim edilən əlyazmalara redaksiya heyəti tərəfindən baxıldıqdan sonra onun dərc edilib-edilməsinə qərar verilir və bununla bağlı müəllif məqalə qəbul olunduqdan sonra ən gec bir ay müddətində yazılı şəkildə məlumatlandırılır.
13. Məqalə müəllif(lər)inə redaksiya tərəfindən bir nüsxə jurnal pulsuz verilir, jurnalın elektron versiyası isə Dövlət Statistika Komitəsinin internet sahifəsində yerləşdirilir.
14. Müəllif(lər) məqalənin keyfiyyətinə, göstərilən faktların və elmi nəticələrin doğruluğuna və digər məlumatlara görə cavabdehlik daşıyır.

Redaksiyanın ünvanı: Dövlət Statistika Komitəsi, AZ 1136, Bakı şəh., İnşaatçılar pr. 81.

Tel: (012) 538 77 19

e-poçt: stat.xeber@stat.gov.az

Правила представления статей

Научно-практический журнал «Вестник статистики» был учрежден Государственным Комитетом по Статистике Азербайджанской Республики во исполнение «Государственной Программы развития официальной статистики в Азербайджанской Республике в 2013-2017 гг.», утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики от 21 декабря 2012 года за № 2621.

7 октября 2015 года журнал был включен в реестр печатных изданий Министерства Юстиции Азербайджанской Республики под № 4004, зарегистрирован в Международном Центре, получил Международный стандартный серийный номер ISSN 2413-6557 и по решению Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики от 31 марта 2017 года (Протокол № 06-R) включен в «список научных публикаций, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по экономическим наукам в Азербайджанской Республике».

В журнале издаются статьи, в которых затрагиваются вопросы теоретико-методологических основ статистической науки, статистического анализа экономических, социальных, экологических и демографических процессов, а также другие статьи, по экономической и социальной проблематике, которые не были опубликованы в других изданиях. Статьи подготавливаются на азербайджанском, русском или английском языках.

Авторы, предоставляющие в редакцию статьи должны учитывать следующее:

1. Статья не должна быть больше 10 страниц, включая графические материалы, таблицы, формулы, резюме и список литературы и должна быть написана на одном из трех языков: азербайджанском, русском или английском.
2. Статья должна быть в электронном форме и на бумажном носителе. Бумажная версия статьи должна быть предоставлена в редакцию журнала с соответствующей подписью

автора, а электронная версия может быть предоставлена в редакцию журнала на компакт диске или выслана по электронной почте (stat.xeber@stat.gov.az).

3. Текст статьи должен быть набран с помощью программы Microsoft Office Word в формате А4. Шрифт текста **Times New Roman**, размер шрифта **12**, интервал **1,0**. На страницах оставляются поля слева **25 мм**, справа **15 мм**, сверху **20 мм** и снизу **19 мм**.
4. Статьи должны оформляться в следующей последовательности: название статьи (выделяются прописными буквами, жирным шрифтом), имя и фамилия автора (только первые буквы прописными, жирным шрифтом), ключевые слова, текст, резюме и список литературы. При использовании в статье подзаголовков, только первые буквы должны быть выделенными, жирным шрифтом и пронумерованы. Перед и после заголовка и подзаголовка, таблиц и рисунков необходимо оставлять промежуток размером в один интервал. Слова в статье должны писаться полностью, слова нельзя переносить с одной строки на другую с использованием знака «-».
5. Таблицы и рисунки должны иметь заголовки. Заголовки для таблиц должны быть размещены в правом углу над таблицей, для рисунков в левом углу под рисунком. Заголовки должны быть напечатаны, после последовательно пронумерованных арабскими цифрами соответствующих слов «таблица» и «рисунок». Заголовки таблиц и рисунков должны быть напечатаны прописными буквами и жирным шрифтом. Название колонок таблицы должны быть короткими, должны быть указаны единицы измерения.
6. В статье должны быть указаны название учреждения (учреждений), в котором работает автор (авторы) и адрес (адреса) данного учреждения (учреждений), адрес (адреса) электронной почты автора (авторов).
7. В конце научной статьи в соответствии с характером статьи и областью науки должны быть четко отмечены научные выводы, к которым пришел автор (авторы), научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т. д.
8. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой статьи. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован в алфавитном порядке или в последовательности в которой встречается ссылаемая литература в тексте (например, обозначаться как [1] или [1, стр. 119]). При повторной ссылке на одну и ту же литературу в другом месте, ссылаемая литература должна быть пронумерована предыдущим номером. Ссылаясь на одни и те же статьи, тезисы симпозиумов, конференций и других влиятельных научных мероприятий должны быть указаны названия статей, докладов и тезисов. При библиографическом описании ссылаемого источника нужно следовать требованиям пункта 10.2-10.4.6 раздела «Использованная литература» инструкции о «Правилах оформлении диссертаций» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
9. Резюме должно быть представлено на двух других языках, отличающихся от языка, на котором написана статья. Резюме статьи, написанные на разных языках должны быть одинаковыми и должны соответствовать содержанию статьи. Научные выводы, к которым пришли автор или авторы, научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т.д. должны кратко отражаться в резюме. В каждом резюме должно указываться название статьи, полное имя автора или авторов. Рекомендуется писать резюме объемом 8-10 строк.
10. В каждой статье должны указываться индексы UOT, коды типа PACS и ключевые слова. Ключевые слова должны даваться на трех языках (языки на которых написаны статья и резюме) и не должны быть меньше 5 слов.
11. Для литературы указанного в списке должны указываться фамилии и первые буквы имен авторов, название источника, место и год издания. В списке литературы должно даваться предпочтение научным статьям, монографиям и другим достоверным источникам последних 5-10 лет.

12. Решение о публикации или не публикации предоставленной рукописи принимается после ее рассмотрения редакционным советом и в связи с этим автор письменно уведомляется не позднее 1 месяца после принятия статьи.
13. Автору (авторам) статьи со стороны редакции бесплатно предоставляется 1 экземпляр журнала, а электронная версия журнала размещается на интернет странице Государственного Комитета по Статистике.
14. Автор несет ответственность за качество статьи, достоверность предоставленных фактов, научных результатов и прочей информации.

Адрес редакции: Государственный Комитет по Статистике, AZ 1136, г. Баку,
пр. Иншаатчылар 81.
Тел: (012) 538 77 19
e-mail: stat.xeber@stat.gov.az

Rules for presentation of articles

Scientific-practical journal “Statistical news” is published by the State Statistical Committee in accordance with the "State Program for the Development of Official Statistics in the Republic of Azerbaijan for 2013-2017", approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 21, 2012, No. 2621.

The journal was registered on July 7, 2015 with the number 4004 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan and included in the International Standard Serial Number International Center of ISSN 2413-6557 and signed on 31 March 2017 (Protocol No: 06-R) by the Presidium of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan “on the list of the periodical scientific results recommended for publication of the main results of the dissertations in the Republic of Azerbaijan”.

The theoretical and methodological bases of statistical science, statistical analysis of economic, social, ecological and demographic processes, as well as other articles related to economics and social sciences are published in the journal. The articles must be developed in one of Azerbaijani, Russian and English languages.

Authors have to take the followings into account:

1. Total volume of article, including graphical materials, tables, formulas, summaries and list of literature should not exceed 10 pages and should be prepared either in Azerbaijan, English or Russian languages.
2. Article text should be in a paper or electronic form. Paper version must be submitted to editorial office in a signed form; an electronic version could be presented on CD or sent to e-mail (stat.xeber@stat.gov.az).
3. Article should be in Microsoft Office Word A4 format, **Times New Roman**, Font **12**, line spacing – **1,0**, margins: left - **25 mm**, right - **15 mm**, top – **20 mm**, bottom – **19 mm**.
4. Article should be compiled in a following sequence: title of article (in capitals, bold), name and surname of author (only first letters in capitals, bold), keywords, text, summary and list of literature. If subtitles, only first letter is written in capitals, bold and numbered. Before and after titles and subtitles, tables and pictures it is necessary to skip down one space. Words in the text should be written completely, it shouldn't be allowed to skip from line to line with a sign “-”.
5. Tables and pictures have to be titled and these titles for tables should be placed at the right corner of the top of the table, for pictures – at the left corner of the bottom of the picture; titles should be numbered by Arabic figures which have to be indicated correspondingly after words “table” and “picture”. First letters of titles of tables and pictures should be written in capitals and bold. Names of tables' columns should be short and measurement units have to be indicated.
6. Institution(s) where author(s) works and address(es) of this (these) institution(s), e-mail(s) of author(s) should be indicated in the article.

7. At the end of research article the conclusions reached by author(s), scientific novelty of a paper, importance of its application, economic efficiency and etc. should be clearly indicated in accordance with nature of domain of science and article.
8. As regard to the subject of article the scientific sources should be referred. List of literature at the end of article should be numbered either by sequence of referred literature met in the text (for example, it should be indicated as [1] or [1, page 119] or by alphabetical order. If the same literature is referred again in another part of the text, then the referred literature should be indicated by previous number. When referring to the same articles, theses of symposiums, conferences and other important scientific events the title of article, paper or thesis has to be indicated. When specifying the bibliographic description of referred source it is necessary to rely on requirements of item 10.2-10.4.6 of the section "List of literature" of effective guideline on "Compilation rules of the dissertations" of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.
9. Summary should be provided in two languages other than language of article. Summaries of article in several languages should be the same and correspond to the content of article. Summary should reflect condensate of conclusions reached by author or authors, scientific novelty of a paper, importance of its application and etc. Each summary should specify title of article, full name(s) of author(s). It is recommended summary to be of 8-10 lines.
10. UOT indices or PACS-type codes and keywords should be specified in each article. Keywords should be given in three languages (languages of articles and summaries) and be not less than 5 words.
11. Surnames, first letter of names of authors of the used literature, source, place of publication and a year of issue should be specified in the list. In the list of literature scientific articles and monographs of the last 5-10 years and other reliable sources are preferable.
12. After editorial office staff reviews the presented manuscripts it is made decision whether publish it or not and the author is informed about it at the latest during a month.
13. Editorial office presents a copy of journal to author(s) of article free of charge; e-version of journal is posted on the web-page of the State Statistical Committee.
14. Author bears responsibility for quality of article, reliability of the indicated facts and scientific results and other information.

Address of editorial office: State Statistical Committee, Baku city, Inshaatchilar av. 81, AZ 1136.

Tel: (012) 538 77 19

e-mail: stat.xeber@stat.gov.az

**Korrektor: Aytən Məmmədova.
Çapa imzalanmışdır:**